

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Ročník 56 (2020)
Číslo 4

4—20

RENÁTA TOPINKOVÁ, MARKÉTA ŠETINOVÁ: Věková homofilie na české online seznamce

JAKUB SEDLÁČEK: Digitální stopa: Konec empirické sociologie?

JITKA WIRTHOVÁ: Legitimizace vzdělávacích reforem: Strategické dokumenty a konkurenční režimy vědění

JIRÍ MERTL: „Musíte makat a poslouchat, no“: Vězení, potlačování autonomie a responsabilizace u vězňů a propuštěných osob v ČR

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Ondřej Císař

Výkonná redaktorka: Kristýna Příbylová

Redakční rada: Jan Balon (*FSV UK, Praha*), Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*), Martin Hájek (*FSV UK, Praha*), Dana Hamplová (*SOU AV ČR, Praha*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR, Praha/PF JČU, České Budějovice*), Hynek Jeřábek (*FSV UK, Praha*), Tomáš Katrňák (*FSS MU, Brno*), Tomáš Kostecký (*SOU AV ČR, Praha*), Karel Kouba (*UHK, Hradec Králové*), Lukáš Linek (*SOU AV ČR, Praha*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK, Praha*), Martina Mysíková (*SOU AV ČR, Praha*), Miroslav Novák (*FSV UK, CEVRO, Praha*), Klára Plecítá (*SOU AV ČR, Praha*), Marek Skovajsa (*FHS UK, Praha*), Jan Spousta (*soukromý sektor*), Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*), Miroslav Tižik (*SÚ SAV, Bratislava*), Zuzana Uhde (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Večerník (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Vinopal (*SOU AV ČR, Praha*), Marta Vohlídalová (*SOU AV ČR, Praha*)

ENGLISH EDITION

Editor-in-Chief: Dana Hamplová

Book Review Editor: Pieter Vanhuyse

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Johann P. Arnason (*Prague*), Ondřej Císař (*Prague*), Zsuzsa Gille (*Urbana-Champaign*), Elżbieta Hałas (*Warsaw*), Seán L. Hanley (*London*), Zdenka Mansfeldová (*Prague*), Katja Mayer (*Vienna*), Claus Offe (*Berlin*), Jiří Příbáň (*Cardiff*), Akos Rona-Tas (*San Diego*), Marek Skovajsa (*Prague*), Pieter Vanhuyse (*Odense*), Claire Wallace (*Aberdeen*)

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2020

ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

STATI

<i>Renáta Topinková, Markéta Šetinová: Věková homofilie na české online seznamce</i>	447
<i>Jakub Sedláček: Digitální stopa: Konec empirické sociologie?</i>	471
<i>Jitka Wirthová: Legitimizace vzdělávacích reforem: Strategické dokumenty a konkurenční režimy vědění.</i>	491
<i>Jiří Mertl: „Musíte makat a poslouchat, no“: Vězení, potlačování autonomie a responsabilizace u vězňů a propuštěných osob v ČR.</i>	523

RECENZE

<i>Martin Ďurďovič: Vyprávění a rozhovor: Teorie sociální intersubjektivity (Jakub Mlynář)</i>	555
<i>Martin Hájek, Petr Kaderka, Jiří Nekvapil, Tomáš Samec: Kdo šetří, má za tři? Diskurz šetrnosti v proměnách české společnosti (Nikola Staníčková)</i>	558
<i>Alena Křížková, Romana Marková Volejníčková, Marta Vohlídalová: Genderové nerovnosti v odměňování: problém nás všech (Dan Ryšavý)</i>	561
<i>Pavel Maškarinec, Lukáš Novotný: Strany a vládnutí v digitální éře: Vybraná témata výzkumu politického stranictví (Marián Sekerák)</i>	564

GENDER A VÝZKUM GENDER AND RESEARCH

transdisciplinární časopis genderových studií a feministické teorie

ročník 21, číslo 1/2020

Sociální boje, paměť a resilience

ve východní Africe

Struggles, Memory and Resilience

in Eastern Africa

Editorky: Florence Ebila, Zuzana Uhde

V tomto tematickém čísle představujeme feministické pohledy na každodenní sociální boj žen ve východní Africe, paměť a sociální praktiky vyrovnávání se s historickou ne-spravedlností s cílem rekonstruovat budoucnost východní Afriky. Jednotlivé články feministických vědkyň se zabývají vzájemným vztahem mezi sociálními strukturami a jednáním a ukazují aktivní strategie a resilienci ženských a místních kolektivů a jejich způsoby překonávání překážek a boje za spravedlnost. Předkládané číslo zdůrazňuje potřebu budovat mosty a vytvářet nová diskusní fóra mezi feministickými výzkumnými institucemi v Evropě a Africe, stejně jako platformy k výměně poznatku o tom, co se děje v životě žen v tomto regionu i v celé Africe, s cílem prezentovat komplexnější obrázek, který by nebyl předem rámován chudobou a zaostalostí.

Z obsahu:

Adima, Anna: The Sound of Silence: The 1929–30 Gikuyu 'Female Circumcision Controversy' and the Discursive Suppression of African Women's Voices

Anena, Catherine Pauline; Ibrahim, Solava: Revisiting Economic Empowerment as a Sufficient Remedy for Gender Based Violence: The Case of Jinja District in Uganda

Johnson, Zoë: Young Women and Feminised Work: Complicating Narratives of Empowerment through Entrepreneurship with the Stories of Coffee-House Owners in Wukro, Ethiopia

Nsibirano, Ruth; Kabonesa, Consolata; Lutwama-Rukundo, Evelyne; Mugisha Baine, Euzobia M.: Economic Struggles, Resilience and Agency: Ageing Market Women Redefining 'Old' in Kampala, Uganda

Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., do roku 2016 vycházel pod názvem Gender, rovné příležitosti, výzkum. Časopis je zařazen v databázi SCOPUS, ERIH PLUS, CEJSH a v dalších databázích. Prodej a objednávky zajišťuje: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 210 310 217, e-mail: prodej@soc.cas.cz. Předplatné v ČR zajišťuje firma SEND (<http://send.cz/casopis/732>).

Vychází dvakrát ročně. Cena jednotlivého čísla je 80 Kč vč. DPH.

www.genderonline.cz

Gender Studies Department
Czech Academy of Sciences, Institute of Sociology
Jilská 1, 110 00 Prague, Czech Rep.
e-mail: genderteam@soc.cas.cz

Věková homofilie na české online seznamce*

RENÁTA TOPINKOVÁ**

Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

MARKÉTA ŠETINOVÁ**

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Age Homophily on a Czech Online Dating Site

Abstract: This article examines age homophily on a Czech online dating site using real user data. With a sample of 10 563 unique users and the aid of negative binomial regression, we test two hypotheses based on previous studies of online dating – namely, that men and women show different partner preferences with respect to age and that women in particular favour age homophily in their contacts. The model results support these hypotheses. Men are observed to prefer younger women, while women prefer men who are the same age or older than they are. Given that there are significantly fewer women on the dating site, they are the ones who choose, and the pairing result depends on whether they respond to a contact or not. The youngest women are contacted by men of all ages. Although men contact much younger women, they have a better chance of success with older women. Our conclusions are thus consistent with international research on homophily in the online environment and to some extent the results correspond to patterns of age homogamy in the Czech Republic. Unlike international research, however, the attractiveness of Czech men is found to decrease as they age.

Keywords: online dating, Czech Republic, age homophily, partner preferences, digital trace data

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 4: 447–470

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.014>

* Práce na této studii byla podpořena Grantovou agenturou ČR v rámci projektu „Změna poměru mužů a žen ve vyšším vzdělání a transformace sňatkového trhu a rodinných vztahů“ (GA17-12099S) a dále Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v rámci projektu „Seznamování přes internet: Dopad online seznamek na hledání partnera“ (829417).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Renáta Topinková, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: renata.topinkova@soc.cas.cz; Markéta Šetinová, MSc., Institut sociologických studií, U Kříže 661/8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: marketa@modernilaska.cz.

Úvod

Seznamování přes internet se z okrajové aktivity stává důležitým způsobem pro navazování vztahů. Americký online seznamovací server OkCupid zprostředkovává kolem třiceti tisíc prvních schůzek každý den [Rudder 2014]. Oblíbenost online seznamování se každým rokem zvyšuje, zvláště u mladších generací. Mezi nejmladší věkovou skupinou (18–24 let) v roce 2015 seznamku vyzkoušelo 27 % mladých Američanů, což je téměř trojnásobně víc než v roce 2013. Česká data ukazují podobnou oblibu: ke zkušenosti s online seznamkou se přiznává 42 % českých uživatelů internetu [Nielsen Admosphere 2019].

Nárůst online seznamování s sebou nese i potenciální proměny sňatkového trhu. Mezi jedno z hlavních strukturálních omezení pro hledání partnera patřila po dlouhou dobu geografická vzdálenost. Online seznamování rozšiřuje oblast potenciálních partnerů z lidí, které můžeme potkat ve svém bezprostředním okolí, na všechny uživatele v naší zvolené vzdálenosti. Tradiční role přátel, rodiny či kolegů jako prostředníků v seznamování se oslabuje a online seznamky umožňují seznamovat se kdekoliv a kdykoliv, nezávisle na sociálním okruhu a geografické vzdálenosti [Rosenfeld, Thomas 2012; Valkenburg, Peter 2007]. Rosenfeld a Thomas [2012] dokonce uvádějí, že 74 % vztahů vzniklých na základě online seznámení proběhlo mezi lidmi bez jakékoliv společné vazby.

Bude mít nový způsob navazování vztahů dopad na tradiční struktury výběrového párování, které dlouhodobě pozorujeme v offline světě? V online seznamování nyní existují dva myšlenkové proudy, které se zabírají výsledky párování online s ohledem na podobnost. Jeden z nich tvrdí, že vzhledem k velkému množství potenciálních partnerů budou jeho výsledkem více rozmanité páry, jelikož se zde mohou seznámit lidé, kteří by se jinak nejspíše nikdy nesešli [ibid.]. Druhý proud očekává přesný opak, jelikož seznamování na internetu často umožňuje filtrování uživatelů podle určitých představ. Za předpokladu, že lidé na osobní úrovni preferují kontakt s partnery, kteří se jim podobají, k nárůstu diverzity docházet nebude. Uživatelé, kteří se od nich výrazně liší nebo jiným způsobem nesplňují jejich představy, zkrátka odfiltrují [Potarca 2017].

V této práci se touto optikou a pomocí reálných uživatelských dat díváme na věkovou homofilii v českém prostředí. Stejně jako v jiných západních zemích i v České republice věkový rozdíl mezi partnery dlouhodobě klesá a mezi lety 1994 a 2004 byl nejčastější věkový rozdíl mezi snoubenci jeden rok. Většina českých sňatků je tedy tak zvaně věkově tradičních a muž je stejně starý nebo o něco starší než žena [Fučík 2006; Katrňák 2008]. Z uzavřených sňatků není ovšem jasné, zda je toto párování výsledkem preferencí, či struktury. Uvidíme preference pro stejně staré partnery i v českém online prostoru? A budou ženy preferovat starší spíše než mladší partnery a muži naopak? Jednoduchý přístup k tisícům věkově různorodých partnerů na online seznamce může vzorce věkové homogie zeslabit, ale také replikovat a možná posílit.

Zásadní výhodou dat z online seznamek je, že se nespolehneme na výpovědi jedinců, ale sledujeme jejich reálné chování v prostředí online seznamovacího

portálu či aplikace. Poskytují nám tedy nebývale detailní vhled do procesu hledání partnera. Víme, koho uživatelé kontaktují a kdo jim odpovídá, kdo kontaktuje je a jak reagují oni. Lze předpokládat, že pokud bychom se respondentů ptali na preference partnerů určitého věku, respondenti by je nemuseli zodpovídat pravdivě nebo by si své preference nemuseli plně uvědomovat.

Seznamková data nám také dokážou přiblížit mechanismus párování a pomáhají nám odpovědět na otázku, jak homofilie vzniká. Je totiž logicky rozdíl mezi ideálním partnerem a partnerem, který na nás reaguje a se kterým reálně můžeme navázat kontakt a vztah. Jinak řečeno, možná by velké množství padesátníků v ideálním případě mělo zájem o krásnou mladou ženu, nicméně jen pro minimum z nich je takový svazek dosažitelný a „zbydou“ na ně jen stejně staré ženy. Díky zkoumání seznamovacích aplikací tak nejen víme, koho respondenti kontaktují, ale také kdo jim odpovídá a kdo nikoliv. Preference se zde mohou ukázat zřetelněji, jelikož uživatelé seznamovacích aplikací mohou kontaktovat velké množství protějšků s minimálními náklady či ztrátami [Kreager et al. 2014].

V tomto textu se nejprve zaměříme na koncept homofilie s ohledem na věk a představujeme první zahraniční výzkumy, které se tímto tématem zabývají v online prostředí. Na jejich základě pak formulujeme hypotézy, které předpokládají, že i v online prostředí se replikují vzorce, které známe z offline světa, a že jsou to ženy, které svým výběrem podporují věkově homofilní kontakty. Naše výsledky z deskriptivních analýz a regresních modelů podporují tyto hypotézy i na datech z české seznamky.

Homofilie a věk

Lidé zpravidla nenavazují vztahy náhodně, ale preferují kontakt s lidmi, kteří jsou jim v určitých vlastnostech a charakteristikách podobní. Často sdílí stejnou úroveň vzdělání, jsou stejného etnika nebo vyznávají podobný životní styl [Fiore, Donath 2005]. Rovněž věk je důležitým jednotčím prvkem, který může sloužit jako „proměnná v pozadí, která silně determinuje chování, názory, hodnoty a postoje i sociální jednání“ [Fučík 2006: 724]. Lidé často mají podobně staré přátele a partnery, protože takoví lidé mají podobné zkušenosti, řeší stejné problémy nebo sdílí podobné hodnoty a také spíše budou sdílet stejný fyzický prostor. Vyšší frekvenci kontaktu mezi sobě podobnými lidmi nazýváme ve společenských vědách homofilii [McPherson, Smith-Lovin, Cook 2001]. Pokud se jedná o párovou dynamiku a kontakt se překloupí do svazku, mluvíme o homogamii, na kterou se soustřeďuje většina výzkumu výběrového párování. Dá se tedy říct, že homofilie (proces) vždy předchází homogamii (výsledek). V tomto textu se zabýváme homofilii s ohledem na věk, kterou můžeme interpretovat i jako tendenci k věkové homogamii.

Výzkumy věkové homogamie jakožto již vzniklých svazků ukazují, že věk hraje v párování důležitou roli. Věkový rozdíl mezi manželi dokáže do jisté míry určit povahu manželského vztahu. Manželé podobného věku si budou blíže i kul-

turně a názorově, spíše budou sdílet podobné představy o rodinném životě, jejich vztah bude více egalitářský a budou si i odpovídat v představách o genderových rolích [Katrňák 2008]. Pokud nejsou snoubenci stejně staří, hovoříme o věkové heterogamii. Fučík [2006] rozlišuje dva typy heterogamie: tradiční a netradiční. V případě tradiční věkové heterogamie je muž starší než žena, zatímco v případě netradiční věkové heterogamie je žena starší než muž.

Během 20. století se v západní Evropě věkový rozdíl mezi manželi snižoval. Česká republika tento vývoj od padesátých let minulého století následuje a v průběhu času roste počet věkově homogamních sňatků i u nás. Většina sňatků je tradiční – muž je stejně starý nebo starší než žena [Fučík 2006; Katrňák 2008; Zeman 2006]. Nicméně od roku 1965 pozvolna roste také podíl věkově netradičních manželství, v nichž je žena starší než muž. Od devadesátých let 20. století je tento nárůst ještě znatelnější a počet netradičně heterogamních manželství roste na úkor tradičně heterogamních manželství [Katrňák 2008].

V analýze českých sňatků Katrňák [ibid.] ukazuje, že sňatkový věk, tedy kdy muž či žena vstupují do manželství, je důležitým ukazatelem pro věkovou homogamii a heterogamii. Muži i ženy vstupující do manželství brzy mají vyšší šanci uzavřít věkově homogamní sňatek se stejně starým protějškem. Naopak, vstupují-li muži do manželství později, výrazně roste jejich šance na heterogamní manželství, v němž je muž starší než žena [ibid.; Zeman 2006]. Starší ženy uzavírající sňatek mají také vyšší šance na heterogamní manželství, nicméně na rozdíl od mužů na heterogamii netradiční, mají tedy vyšší šance si vzít mladšího manžela. I přes tyto trendy byl však mezi lety 1994 a 2004 nejčastější věkový rozdíl mezi snoubenci jeden rok a vše tedy nasvědčuje tomu, že věková homogamie je v českém prostředí poměrně silná [Katrňák 2008; mezi lety 1991 a 2004 udává totéž Zeman 2006]. Z toho se dá tedy opatrně usuzovat, že i věková homofilie, jako proces vedoucí k věkové homogamii, je v Česku rozšířená. Přesto je třeba poznamenat, že zatímco výzkumy homogamie pracují se strukturálními daty svazků, výzkum homofilie na online seznamce umožňuje spíše hlubší vhled do prvních fází párování a vzájemných kontaktů ve specifickém kontextu. I přestože by si párování a reálné svazky měly víceméně odpovídat, nemusí tomu tak nutně být. V tuto chvíli je to ale v českém prostředí nejbližší srovnání, které máme k dispozici.

Jak vzniká homofilie?

Ve výzkumu homofilie existují dva hlavní proudy, které vysvětlují její příčiny. Prvním z nich je homofilie na základě strukturálních omezení reálného světa. Jinak řečeno, určití lidé mají vyšší pravděpodobnost se potkat. Kupříkladu během studia na vysoké škole máme vyšší šanci se setkat s někým, kdo je nám podobný – také studuje vysokou školu, je v podobném věku a má podobný socioekonomický status [Kalmijn 1998; McPherson, Smith-Lovin, Cook 2001]. I sociální

prostor je strukturován neformálními věkovými normami, například různé věkové skupiny mají „své“ aktivity, podniky i kulturu. Tato hypotéza může sice do jisté míry vysvětlovat seznamování v tradičních kontextech, jakými jsou například sousedství nebo škola, nicméně je problematické jí vysvětlovat seznamování online, kde by se měla strukturální omezení stírat [Rosenfeld, Thomas 2012]. Online seznamky zpravidla umožňují procházet profily všech uživatelů, tudíž by měly odrážet jejich skutečné preference, nikoliv důsledky strukturálních omezení. To samozřejmě neznamená, že tato omezení online zcela mizí, nicméně předpokládáme, že by mělo být snazší je překonat. Druhým proudem je homofilie založená na preferenci. Homofilie založená na preferenci znamená, že osobně preferujeme vztahy s podobnými lidmi, protože jsou více obohacující a mají nižší pravděpodobnost zániku [McPherson, Smith-Lovin, Cook 2001]. Tyto dva proudy se vzájemně nevylučují a panuje obecná shoda, že určitou roli budou hrát oba mechanismy [Kalmijn 1998]. Dosavadní výzkum se tedy spíše zabývá mírou těchto mechanismů, kde v souvislosti s online seznamováním můžeme předpokládat, že vzhledem k výrazně většímu množství potenciálních partnerů by se měla preferenční homofilie posilovat.

Schaefer [2012] nicméně argumentuje, že obě tato vysvětlení jsou nedostatečná. Jejich slabá místa ilustruje na studii Hogue a Steinberga [1995], kteří se zabývají homofilii mezi adolescenty trpícími depresemi. Ti se totiž výrazně častěji přátelí s dalšími depresivními adolescenty. Schaefer [2012] argumentuje, že tito adolescenti nemusí preferovat homofilii ani být strukturálně omezeni. Spíše bývají pasivní a nezapojují se příliš do kolektivu, a proto si je jejich vrstevníci nevyberou za přátele. Homofilie v tomto kontextu nevzniká z původní preference, ale důsledkem odmítnutí od ostatních.

Na základě této úvahy Schaefer [ibid.] představuje mechanismus vzniku homofilie založený na teorii směny. V tomto pojetí se lidé snaží kontaktovat co nejvíce atraktivní a žádoucí protějšky nezávisle na své vlastní atraktivitě. Tyto protějšky jim ovšem nemusí odpovídat, dochází tedy k non-reciprocitě. Ve snaze zvýšit své šance na pozitivní odpověď začnou podle Schaefera lidé po čase uzpůsobovat své chování na základě toho, jaké protějšky je kontaktují a jaké jim odpovídají. Tento proces by měl ve výsledku posilovat homofilii, jelikož nejatraktivnější lidé si z dostupných uživatelů vybírají ty, již jsou jim nejvíce podobní, a tedy jsou podobně žádoucí. V důsledku toho si méně žádoucí jedinci navzájem zbydou. Tento proces není teoreticky založený na strukturálních omezeních, jelikož potenciál pro heterofilní vazby zde existuje, ani na preferenci, jelikož nikdo nepreferuje homofilii jako takovou a snahy jedinců nejsou horizontální (protože jsou si podobní), nýbrž vertikální (protože mají zájem o jedince s „vysokou hodnotou“) [Schaefer 2012: 1273]. Reálně ale bude i tento mechanismus ovlivněn strukturou sňatkového trhu – například lidé středního věku operují v mnohem omezenějším prostředí než lidé kolem dvaceti let [Rosenfeld, Thomas 2012].

Homofilie v online seznamování

Schaeferovo pojetí homofilie jakožto procesu ovlivněného nonreciprocitou coby endogenní silou se zdá být adekvátní i v online seznamování. V tomto případě by hlavním mechanismem homofilie mělo být, zda uživatel odepíše na první obdržanou zprávu, přičemž tento proces by měl dále pokračovat s každou další zprávou, kterou si uživatelé vymění. Tímto způsobem by mělo ubývat heterogamních spojení ve prospěch homogamních spojení, jelikož atraktivnější uživatelé si zvolí podobně atraktivní protějšky a těm méně žádoucím neodpoví, případně konverzace skončí dříve, než by došlo k osobnímu setkání. Méně žádoucí uživatelé by si pak měli zbýt navzájem.

Dosavadní výzkum na poli online seznamování Schaeferovu teorii částečně podporuje. Uživatelé vykazují tendence kontaktovat nejvíce atraktivní protějšky nezávisle na vlastní atraktivitě [Hitsch, Hortaçsu, Ariely 2010; Kreager et al. 2014]. Podporu pro postupnou změnu preferencí v čase na základě odmítnutí, kdy si uživatelé uvědomují vlastní hodnotu a přizpůsobují jí další hledání, již ale dosavadní výzkum nepřinesl [Kreager et al. 2014]. V americkém výzkumu méně žádoucí uživatelé, zřejmě ve snaze vyměnit kvalitu za kvantitu, rozesílali mnoho zpráv různě atraktivním uživatelům. Samotné snahy o získání více žádoucího partnera se ovšem nevzdali. K homofilii tak docházelo výhradně skrz odmítnutí (nonreciprocitu), nikoliv změnou strategie pramenící ze zkušenosti s odmítnutím. Absence změny strategie směrem k podobnějším partnerům ovšem může být poplatná zvláštnosti online seznamování, mezi jehož charakteristiky a půvab patří právě redukce strachu z odmítnutí a nákladů vynaložených na navázání kontaktu s více žádoucími partnery [Rosenfeld, Thomas 2012].

Věk a pohlaví

V této studii nás zajímá především souvislost homofilie s věkem a pohlavím na online seznamce. Jedním z univerzálních poznatků předchozích zahraničních výzkumů o online seznamování je, že ženy dostávají v průměru několikanásobně větší množství pozvánek než muži [Fiore, Donath 2005; Hitsch, Hortaçsu, Ariely 2010; Kreager et al. 2014; Skopek, Schulz, Blossfeld 2011; Rudder 2014]. Muži také častěji zažívají situaci, kdy nejsou kontaktováni nikým [Kreager et al. 2014], a i ti nejvíce atraktivní dostávají průměrně méně zpráv než ženy v dolním kvartilu atraktivity [Rudder 2014]. První kontakt iniciují výrazně častěji muži, zatímco ženy spíše vyčkávají na oslovení [Fiore, Donath 2005; Hitsch et al. 2010; Kreager et al. 2014; Rudder 2014]. Tato disproporce je obvykle vysvětlována vyšším počtem mužů na online seznamovacích platformách a také přetrvávající genderovou normou předepisující, že žena má vyčkávat na oslovení mužem [Rose, Frieze 1993; Morr Serewicz, Gale 2008]. Předpokládáme, že stejný vzorec uvidíme i na českých datech.

H1: Muži dostávají mnohem menší počet pozvánek než ženy.

Jelikož žen bývá na seznamkách obecně méně než mužů a dostávají pozvánky k seznámení častěji než muži, předpokládáme, že jejich pozvánky budou častěji opětovány. Tato hypotéza by tedy měla ověřit, zda ženy mají na online seznamovací aplikaci „navrch“, tedy zda jsou to ženy, kdo si může vybírat.

H2: Pozvánky žen jsou mnohem častěji opětovány.

Důležitou roli ve frekvenci a reciprocitě kontaktů hraje kromě pohlaví také věk. Během analýz dat z OkCupidu si Rudder [2014] kladl otázku, v jakém věku jsou muži a ženy nejvíce atraktivní pro opačné pohlaví. Uživatelé měli ohodnotit atraktivitu protějšku, který vidí na fotografii. Výsledky ukázaly, že ženy pod třicet let hodnotí jako nejvíce atraktivní muže ve svém věku nebo o něco starší. Ženy starší třiceti let pak vnímají jakožto nejvíce atraktivní muže o trochu mladší, než jsou ony samy. Naopak, preference mužů se v čase nijak zásadně nemění, za nejvíce atraktivní považují ženy kolem dvaceti let. Rudder poznamenává, že „představa padesátníka o tom, co je sexy, je téměř stejná jako představa studenta vysoké školy, alespoň dokud se díváme pouze na proměnnou věku. Když už, tak dvacátníci jsou ochotnější jít na rande se staršími ženami.“ [Rudder 2014: 36] Větší ochotu mladých mužů kontaktovat starší ženy pak vysvětluje fenoménem tzv. „cougars“, kdy starší ženy vyhledávají výrazně mladší muže za účelem sexuálního uspokojení. Předpokládáme, že tyto preference se budou v našich datech překlápat do struktury kontaktů následujícím způsobem:

H3: Muži kontaktují mladé ženy. Ženy kontaktují muže stejně staré nebo o trochu starší než ony samy.

Pokud mužům všech věků připadají nejvíce atraktivní mladé ženy, jak tvrdí Rudder [2014], a primárně je kontaktují, pak můžeme říct, že mladé ženy jsou online nejvíce žádoucí. Dle předpokladů teorie homofilie založené na nonreciprocitě jsou to právě ony, kdo v první řadě rozhoduje o tom, jak bude vypadat výsledek párování. Mladé ženy si tudíž vyberou podobně žádoucí protějšky a méně žádoucím uživatelům už poté neodpovídají. Vzhledem k velkému množství pozvánek si tak mladé ženy mohou vybírat takové partnery, jaké skutečně chtějí, a mohou si například dovolit odmítnout výrazně starší muže, kteří jim nepřípadají atraktivní [viz Rudder 2014] nebo se kterými by si méně rozuměly (preferenční homofilie).

H4: Ačkoliv muži kontaktují výrazně mladší partnerky, tyto ženy je odmítají.

Funguje ale stárnutí pro ženy stejně jako pro muže? Oběma pohlavím se s vyšším věkem snižuje počet potenciálních partnerů v jejich věkové skupině, protože se část mužů a žen ožení či vdá. Obě pohlaví tak čelí strukturálnímu omezení [Kalmijn 1998]. Ve společenských vědách se ale obvykle předpokládá, že stárnutí ne-

sníží ať atraktivitu mužů, jelikož čím jsou starší, tím spíše budou také úspěšnější a bohatší, což může přitahovat i mladé ženy [Buss 1994; Fučík 2006; Hakim 2011; Možný 2002; Rudder 2014]. Naopak, ženy časem ztratí mnoho možností k seznámení, protože připadají atraktivní menšímu množství mužů [Hakim 2011; Rudder 2014]. Zahraniční výzkumy online seznamování ukazují, že muži systematicky penalizují starší ženy ve prospěch mladých žen [Hitsch, Hortacsu, Ariely 2010; Rudder 2014]. Výhody žen na online seznamovacích portálech tak nemusí platit univerzálně. Starší ženy mohou mít menší možnost výběru a v důsledku toho být méně selektivní, tj. mohou přijímat větší podíl přijatých pozvánek k seznámení než mladší ženy. Předchozí výzkum také ukazuje, že zatímco mladé ženy nemají o mladší muže příliš zájem, starší ženy jsou mladším partnerům otevřenější [Rudder 2014]. To koresponduje i s výzkumy uzavřených sňatků, kdy se zvyšujícím se věkem narůstá také pravděpodobnost věkové heterogamie [Fučík 2006; Katrňák 2008]. Dá se tedy předpokládat, že úspěšnost u mladších, stejně starých a starších partnerek nebude konstantní, ale bude se měnit v závislosti na věku muže a ženy.

H5: Úspěšnost u mladších, starších a stejně starých partnerek se mění s věkem.¹

Charakteristika seznamovací aplikace

K analýze byla použita anonymizovaná data z české seznamovací mobilní aplikace Pinkilin. Pinkilin funguje na českém trhu od roku 2016 a je k dispozici pouze pro mobilní telefony. Od svého založení byl stažen více než 50 000 uživatelů. Algoritmus je poměrně jednoduchý: aplikace využívá GPS lokace a jako první vždy nabízí uživatele, kteří jsou v nejbližším geografickém okolí. U každého uživatele, kterého nám aplikace nabídne, je třeba se rozhodnout, zda jej chceme kontaktovat, či nikoliv. Pokud ano, vysílá aplikace pozvánku, a pokud je potenciálním partnerem přijata, otevírá se okénko chatu. Stejně tak, pokud se někdo rozhodne poslat pozvánku nám, okamžitě ji vidíme a rozhodujeme se, zda ji přijmout. Uživatelé se rozhodují na základě věku, jedné či více fotografií, případně krátkého popisku, který o sobě uživatel napsal.

Data byla získána po domluvě se správcí aplikace, kteří je poskytli již v anonymizované podobě, v níž je každý uživatel reprezentován unikátním kódem. Vzhledem k tomu, že si uživatelé vzájemně posílají pozvánku k seznámení, máme informace o tom, kdo koho kontaktuje a zda byla pozvánka přijata, či odmítnuta. Zároveň známe věk a pohlaví uživatele, který pozvánku poslal, a také věk a pohlaví uživatele, který pozvánku obdržel. Vzhledem k malému počtu stejnopohlavního vyhledávání v aplikaci bylo možné analyzovat pouze data o online

¹ Tuto hypotézu formulujeme pouze pro muže. Důvodem je vysoká úspěšnost žen v našem datovém souboru (96 %), a tedy nedostatečná variabilita pro modelování úspěšnosti žen.

seznamování heterosexuálů. Ačkoliv se uživatelé rozhodují z velké části na základě fotografií, jejich fyzickou atraktivitu nejsme schopni v analýze zohlednit. Dále nemáme k dispozici časovou známku, tudíž nelze sledovat proměny chování uživatelů v čase.

Data jsou náhodným výběrem z uživatelů mobilní aplikace. Konkrétně sledujeme kontakty mezi uživateli, kteří aplikaci využívali během července 2017. Zásadní výhodou našich dat je, že zachycují reálné chování uživatelů v prostředí aplikace, nikoliv jejich deklarované preference. Data však mají i určitá omezení. Hlavním úskalím je, že nebyla primárně vytvořena za účelem akademického výzkumu, nýbrž jako vedlejší produkt fungování aplikace [více o této problematice Salganik 2018]. Z tohoto důvodu obsahují pouze omezené informace, jakými jsou pohlaví a věk uživatelů, ale neposkytují žádný vhled do dalšího vývoje vztahu nebo motivací uživatelů. Nejprve naše data analyzujeme deskriptivně, poté modelujeme počty pozvánek a úspěšnost uživatelů pomocí negativní binomické regrese a logistické regrese. Cílem našich analýz není generalizace na českou populaci nebo populaci uživatelů online seznamek, ale inference na vztahy mezi proměnnými v modelu [Snijders, Bosker 2012].

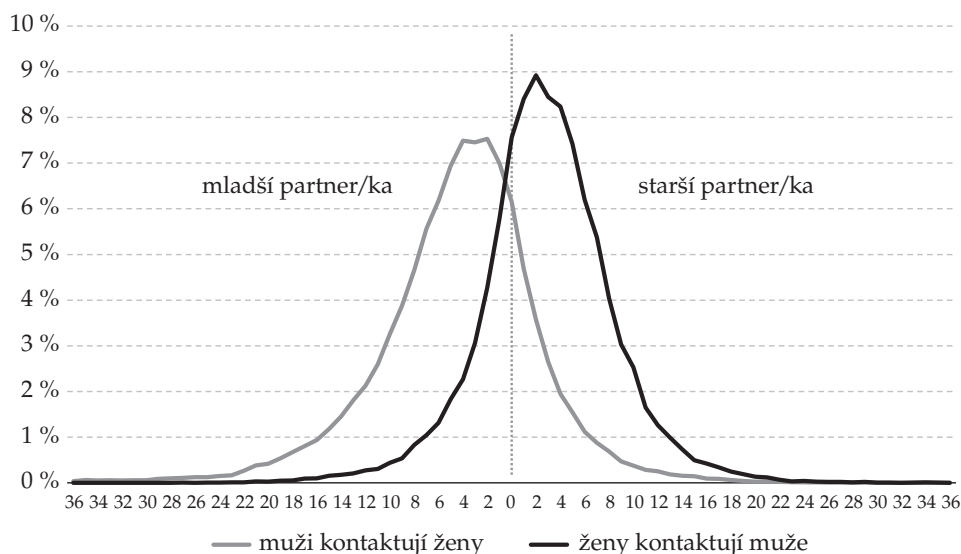
Deskriptivní charakteristiky datového souboru

Datový soubor obsahoval 10 563 uživatelů, kteří si vyměnili celkem 197 519 pozvánek k seznámení.² Jednotkou zkoumání je pozvánka zaslaná mezi uživateli. Z hlediska sociodemografik aplikaci využívají především mladí vysokoškolsky vzdělaní Češi do třiceti pěti let žijící ve velkých městech. Rozložení uživatelů podle pohlaví bylo 3 785 (36 %) žen a 6 860 (64 %) mužů. Ženy jsou průměrně mladší než muži. Medián věku žen byl 24 let, zatímco medián mužů byl 28 let. Čtvrtina žen je starší 30 let, čtvrtina mužů je starší 32 let. Tato struktura se nijak výrazně neliší od jiných seznamovacích portálů. Prakticky na všech seznamovacích portálech a aplikacích převažují muži a podobnou strukturu uživatelů vykazuje například i známá mezinárodní seznamovací aplikace Tinder [McGrath 2015]. Ani věková struktura není odlišná od zahraničních mobilních seznamovacích aplikací. Oproti seznamovacím webovým serverům jsou uživatelé mobilních aplikací v průměru až o deset let mladší [Smith, Duggan 2013].

Zahraniční výzkumy systematicky ukazují, že ženy dostávají několikanásobně větší počet pozvánek než muži [Kreager et al. 2014; Rudder 2014], a naše první hypotéza se potvrzuje i na datech z české seznamovací aplikace. Medián obdržených pozvánek činil u žen 14 pozvánek, zatímco u mužů pouhé čtyři. Především se také zásadně liší rozptyl, kdy 50 % žen obdrželo mezi čtyřmi a 40 po-

² Původní datový soubor obsahoval 10 737 unikátních uživatelů, kteří vyslali dohromady 199 581 pozvánek k seznámení. Vzhledem k minimálnímu množství homosexuálních uživatelů a lidí starších 55 let jsme tyto kontakty vyloučili.

Graf 1. Zaslané pozvánky podle věkového rozdílu mezi partnery (%)

Poznámka: Pozvánky, které zaslali muži ženám, $n = 136\,504$; pozvánky, které zaslaly ženy mužům, $n = 61\,015$.

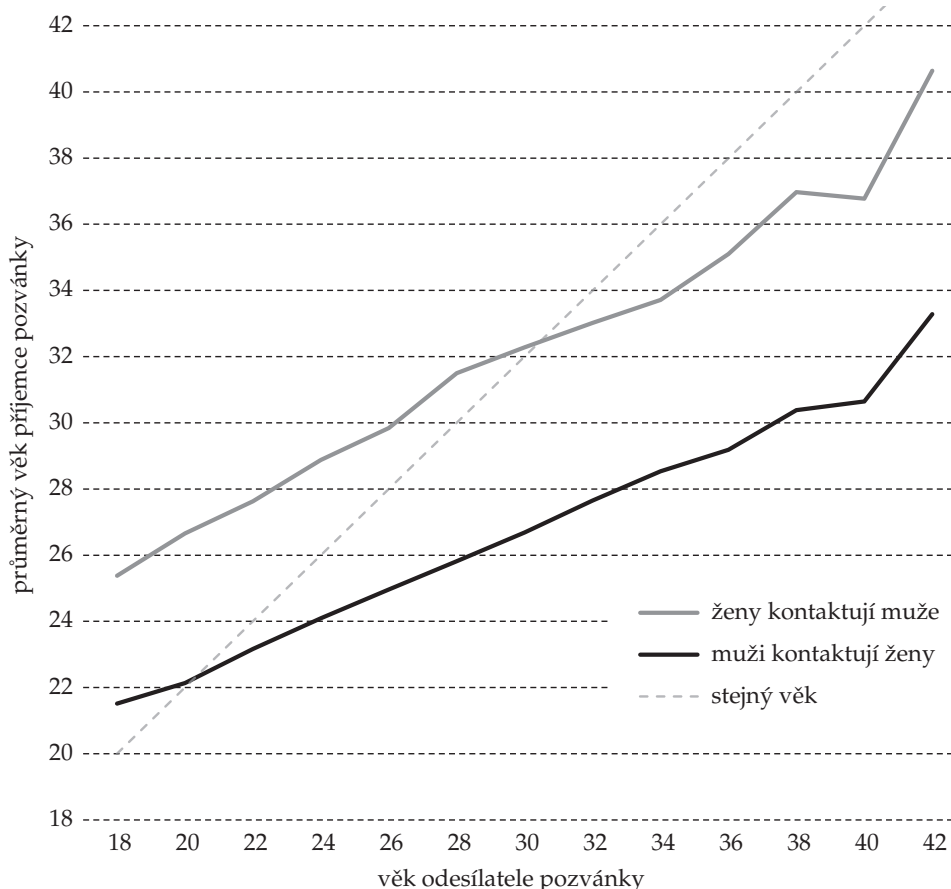
zvánkami od mužů. U mužů bylo interkvartilové rozpětí podstatně užší, mezi 1 a 10. Tato situace odpovídá předchozí literatuře, podle které ženy dostávají obecně větší množství pozvánek než muži nezávisle na atraktivitě, kdy i nepříliš atraktivní ženy dostávají více pozvánek než nejatraktivnější muži [Rudder 2014].

Pokud se podíváme na počet odeslaných pozvánek, vidíme, že muži sice posílají více pozvánek než ženy, nicméně tento rozdíl není zdaleka tak dramatický jako v případě příchozích pozvánek. Medián počtu pozvánek odeslaných muži ženám je osm, zatímco medián pozvánek, jež odeslaly ženy mužům, je pět. Tři čtvrtiny mužů odeslaly méně než 24 pozvánek, tři čtvrtiny žen pak poslaly méně než 17 pozvánek.

Co se věkového rozdílu mezi kontaktovanými partnery týče, je zřejmé, že strategie mužů a žen se liší na základě předpokladů ze třetí hypotézy.³ Graf 1 ukazuje, že muži mnohem častěji kontaktují ženy, které jsou mladší než oni sami.

³ Je nutné podotknout, že počet přijatých i odeslaných pozvánek může být zkreslen délkou používání aplikace. Uživatelé, kteří používají aplikaci déle a častěji, spíše pošlou více pozvánek a více jich také dostanou, protože jejich profily uvidí více uživatelů. Naopak, je možné, že někteří uživatelé si aplikaci stáhli pouze ze zvědavosti a rychle ji opět smazali, tudíž odeslali méně pozvánek a méně jich také obdrželi. Jelikož nemáme data o délce používání aplikace, nejsme schopni tento vliv nijak zjistit či korigovat.

Graf 2. Průměrný věk příjemce pozvánky dle věku a pohlaví odesílatele

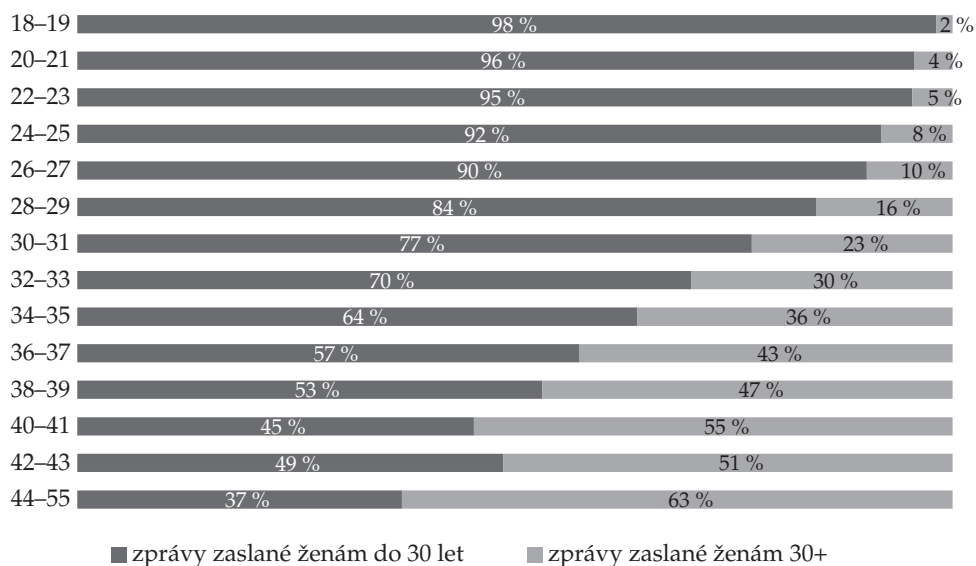
Poznámka: Pozvánky, které zaslali muži ženám, $n = 136\,504$; pozvánky, které zaslaly ženy mužům, $n = 61\,015$.

Pouze čtvrtina pozvánek zaslaných muži směřovala ke stejně starým nebo starším ženám. V mediánu muži kontaktovali o 4,3 roku mladší ženy.

Naopak, strategie žen je podle věkového rozdílu opačná. Distribuce kontaktů je sešikmená doprava. Ženy kontaktovaly především muže, kteří byli přibližně o dva až tři roky starší než ony samy. Celých 75 % pozvánek zaslaných ženami směřovalo ke stejně starým či starším mužům. V mediánu ženy kontaktovaly o 2,8 roku starší muže.

Graf 2 ukazuje, že s výjimkou nejmladších mužů, kteří průměrně kontaktují o trochu starší partnerky, než jsou oni sami, muži všech věkových kategorií prů-

Graf 3. Podíly pozvámek zaslaných ženám do 30 let a ženám ve věku 30 let a více

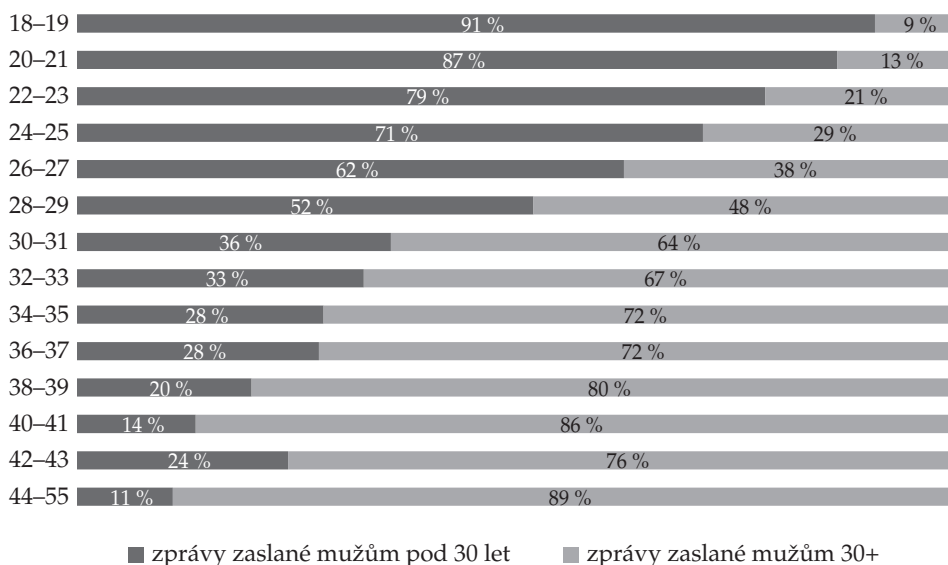
Poznámka: Vážená data. Použitá váha je $1/(\text{počet pozvámek zaslaných mužem})$. Tímto způsobem řešíme problém, že aktivnější uživatelé by vychylovali výsledky vzhledem ke svým preferencím.

měrně kontaktují mladé ženy, a to především ženy do třiceti let. U žen vidíme jiný vzorec chování, kdy systematicky kontaktují partnera o několik let staršího než ony samy, přičemž změna nastává až u žen po třicítce, kdy začínají kontaktovat mladší muže. Stejně výsledky pozoruje i Rudder [2014] na amerických datech. Ačkoliv se s přibývajícím věkem zvyšuje průměrný věk kontaktovaného protějšku, muži stále kontaktují výrazně mladší partnerky. Zatímco ženy ve věku 38–39 let kontaktují 37leté muže, muži v tomtéž věku usilují o třicetileté ženy.

Pokud se podíváme na podíly mužů a žen do třiceti let a nad třicet let, kteří byli kontaktováni uživateli v každé věkové kategorii, vidíme, že i zde se vzorce kontaktování žen a mužů výrazně liší. Pro muže tvoří ženy do třiceti let velice atraktivní skupinu (Graf 3). Nezávisle na věku muže tvoří mladé ženy do třiceti let alespoň polovinu, nebo téměř polovinu jejich kontaktů. Preference nejen pro mladší ženy, než jsou muži sami, ale především pro mladé ženy tak zůstává i u nejstarších ročníků.

Naopak, u žen je patrný zlom po 29. roku věku, kdy začínají preferovat muže nad třicet let oproti mužům do třiceti let (Graf 4). Tato preference potom narůstá s každým rokem věku ženy, kdy kontaktují mladé muže stále méně a méně. Oproti tomu mladé ženy výrazně častěji kontaktují mladé muže do tři-

Graf 4. Podíly zpráv zaslaných mužům do 30 let a mužům ve věku 30 let a více

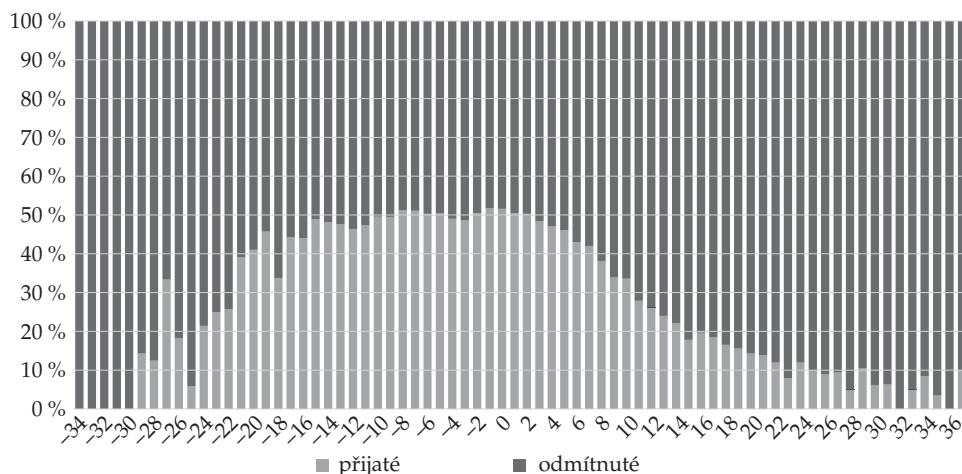
Poznámka: Vážená data. Použitá váha je $1/(\text{počet pozvánek zaslaných ženou})$. Tímto způsobem řešíme problém, že aktivnější uživatelky by vychylovaly výsledky vzhledem ke svým preferencím.

ceti let a muže nad třicet let kontaktují minimálně, avšak s přibývajícím věkem ženy narůstá také procento mužů nad třicet let, které kontaktují. Zatímco tedy čtyřicetiletí muži směřují 55 % pozvánek k ženám mladším třiceti let, čtyřicetileté ženy kontaktují muže do třiceti let pouze ve 14 % případech.

Nejenže ženy dostávají výrazně více pozvánek než muži, mají také v souladu s naší druhou hypotézou vyšší šanci, že budou jejich pozvánky přijaty. Pozvánky vyslané ženami byly opětovány v 96 % případů. Naopak, pozvánky vyslané muži byly zodpovězeny pouze ve 43 % případů, přičemž 57 % opětováno nebylo. To znamená, že šance žen dostat odpověď na pozvánku jsou 3,18krát vyšší oproti šancím mužů na získání kladné odpovědi.

Ačkoliv se v sociologické literatuře často udává, že muži potenciální partnerky s přibývajícím věkem neztrácejí a ženy jsou přitahovány ke starším partnerům kvůli jejich bohatství a statusu [např. Becker 1973; Katrňák 2008; Možný 2002], výsledky v Grafu 5 ukazují opačný trend. S přibývajícím věkovým rozdílem mezi partnery (kdy je muž výrazně starší) prudce ubývá kladných odpovědí na pozvánky k seznámení. Samozřejmě je také možné, že se jedná o specifický případ starších mužů, které máme ve vzorku a kteří nemají dostatečný status či bohatství. Konsolidace zdrojů totiž funguje oběma směry, ukazuje nejen, čeho již

Graf 5. Poměr přijatých a odmítnutých pozvánek poslaných muži ženám dle věkového rozdílu mezi partnery

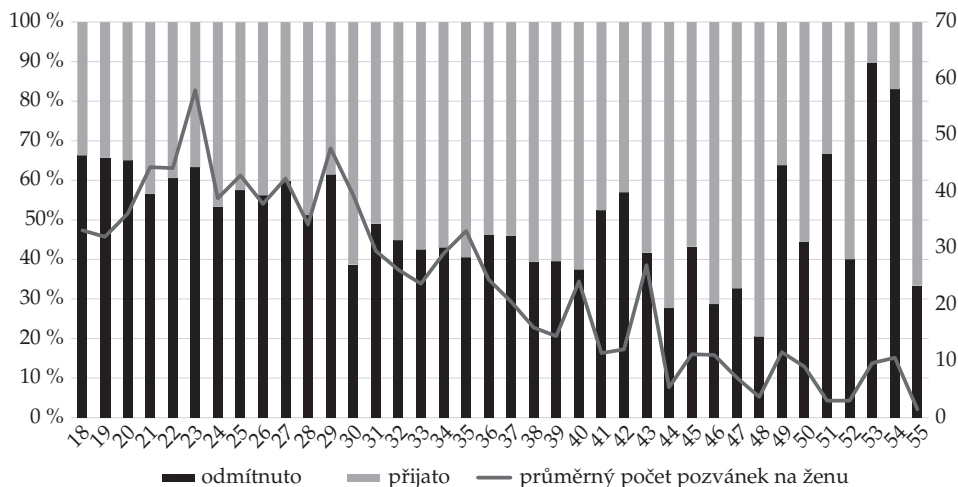
Poznámka: negativní hodnoty znázorňují situaci, kdy je muž mladší než žena (netradiční heterogamie). Pozitivní hodnoty znázorňují situaci, kdy je muž starší než žena (tradiční heterogamie); $n = 136\,504$.

muž dosáhl, ale také to, čeho nedosáhl [Buss 1994]. Naopak, vyšší věkový rozdíl ve prospěch ženy se zdá být menší překážkou v seznámení. Muži sice starší ženy kontaktují méně často,⁴ jak jsme viděli v Grafu 2, nicméně když už je kontaktovali, měli téměř poloviční šanci na úspěch, což je více než průměr. Největší podíl přijatých pozvánek je potom v případě, že jsou partneři ve stejném věku či je žena o rok starší než muž (52 % kladných odpovědí). Vzhledem k tomu, že pozvánky žen se v 96 % případů setkají s odpovědí, nemá smysl vytvářet stejný graf pro ženy, jelikož jejich úspěšnost se i v případě velkých věkových rozdílů pohybuje kolem 90 %.

Na základě těchto výsledků se dá usoudit, že ženy mají v online seznamování značnou výhodu a jsou to ony, kdo si může z nabídek vybírat. K nonreciprocitě dochází ze strany žen, nikoliv ze strany mužů, a potvrzuje se tak naše čtvrtá hypotéza. Na Grafu 6 vidíme, že průměrně nejvíce pozvánek (počet pozvánek ve věkové kategorii/počet žen v kategorii) dostávají ženy ve věku dvacet až třicet let, přičemž tyto ženy si také nejvíce vybírají. Podobný poměr přijetí a odmítnutí zprávy

⁴ Pro ilustraci, muži kontaktovali o čtyři roky mladší ženy v 10 228 případech, zatímco o čtyři roky starší partnerku již kontaktovali pouze 2 659krát. Pokud se podíváme ještě dále, tak o deset let mladší partnerku kontaktovali muži 4 448krát, zatímco o deset let starší partnerku pouze 518krát.

Graf 6. Poměr přijetí a odmítnutí pozvánek obdržených ženami dle věku a průměrného počtu pozvánek na ženu

Poznámka: K průměrnému počtu pozvánek obdržení ženou v daném věku se vztahuje osa na levé straně grafu, $n = 136\,504$.

mají také starší ženy. Sloučíme-li ženy nad 49 let, uvidíme, že průměrně přijaly pouze 33 % pozvánek, což je ještě méně než osmnáctileté uživatelky (34 %). Zdá se tedy, že mladší ženy si mohou více vybírat, protože dostávají nejvíce pozvánek. Starší ženy ovšem dostávají pozvánek relativně málo, tudíž je toto vysvětlení nepravděpodobné. Můžeme spekulovat, že vysoký poměr odmítnutí pozvánek, které starší ženy obdrží, je způsoben tím, že naopak již není z čeho vybírat. Ačkoliv Možný [2002] anekdoticky poznamenává, že mezi tzv. „muži z druhé ruky“, tedy muži, kteří již byli dříve ženatí, může šikovná hospodyňka najít poklad, mohou být tito muži již „přebrání“, a tedy neatraktivní pro potenciální partnerky.

Výsledky deskriptivní části můžeme tedy shrnout následovně: Reciprocita je pro muže mnohem slabší než pro ženy. Ačkoliv muži častěji kontaktují mladší ženy, mnohem vyšší šance mají u starších žen. Tyto ženy jim sice zprávy samy neposílají, ale je větší šance, že příchozí pozvánky přijmou, než mladší ženy, které mohou být selektivnější. Pokud muži kontaktují výrazně starší partnerku, mají i přes velký věkový rozdíl výrazně vyšší šanci dostat na svou pozvánku odpověď, než pokud by kontaktovali výrazně mladší ženu. Dobrou šanci na odpověď mají muži také v případě, že kontaktují přiměřeně starší či mladší partnerky. U žen se aktivita, tedy pokud pošlou pozvánku jako první, zdá být výhodou, jelikož téměř všechny jejich pozvánky jsou přijaty, bez ohledu na věkový rozdíl, jejich vlastní věk či věk příjemce pozvánky.

Počet obdržených pozvánek k seznámení

K zodpovězení otázky, jak se počet obdržených pozvánek na mobilní seznamovací aplikaci mění s věkem, jsme zvolily negativní binomickou regresi. Negativní binomická regrese je vhodná k modelování četností, jejichž distribuce je silně sešikmená jako v případě počtu obdržených pozvánek k seznámení. Počet obdržených pozvánek k seznámení je závisle proměnná, přičemž každý příjemce pozvánky je započítán vždy právě jednou. Počet pozorování je 10 563 uživatelů, z nichž 707 (24 žen, 683 mužů) neobdrželo žádnou pozvánku k seznámení. Nejnížší počet obdržených pozvánek je 0, nejvyšší 803.

Prvním modelem je baseline model, který obsahuje pouze pohlaví příjemce pozvánky a věk příjemce pozvánky bez jakékoliv interakce. Druhým modelem je model s interakcí mezi věkem a pohlavím příjemce pozvánky. Oba tyto modely ovšem předpokládají linearitu, která nemusí být v datech nutně přítomná. Jak jsme zmiňovaly v předchozích oddílech, z citované literatury je důvodné se domnívat, že počet pozvánek nemusí mít lineární vývoj, ale může od určitého věku začít klesat [Rudder 2014]. Třetí model tedy obsahuje kvadratický člen, který povoluje restrikcí linearity. Vzhledem k informačním kritériím (Tabulka 1) vybíráme k interpretaci třetí model, který linearitu nepředpokládá.

Tabulka 1. Přehled modelů

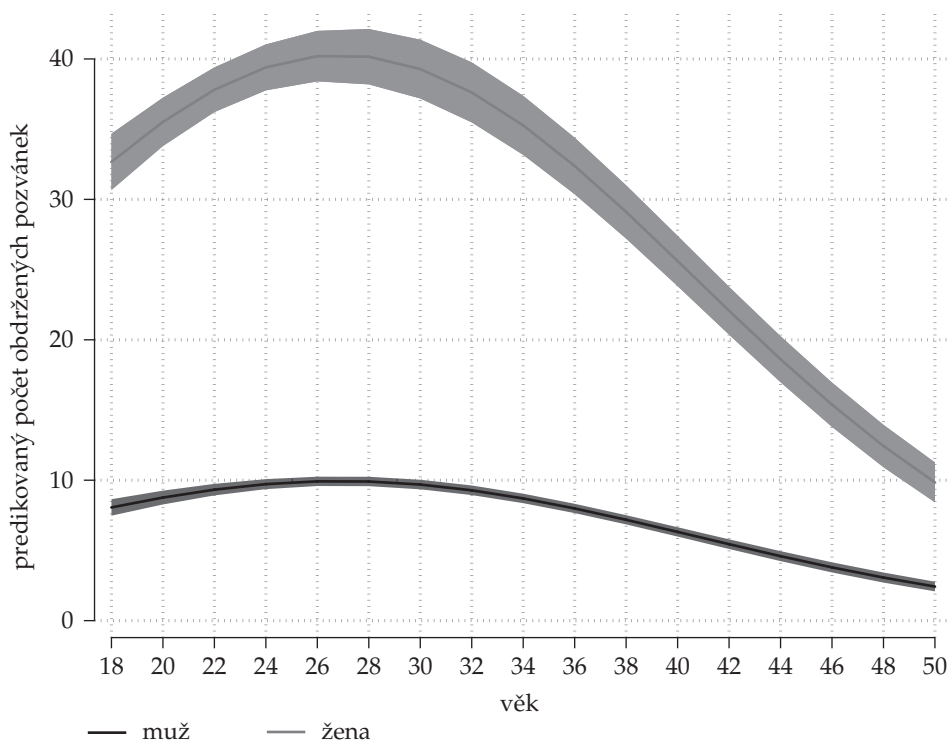
Model	Rovnice	AIC	BIC
Model 1	N pozvánek ~ pohlaví + věk příjemce	77 390	77 419
Model 2	N pozvánek ~ pohlaví * věk příjemce	77 367	77 404
Model 3	N pozvánek ~ pohlaví + (věk příjemce) ²	77 222	77 258

Tabulka 2. Výsledky negativní binomické regrese (model 3)

Počet pozvánek	Koef.	Sm. chyba	Konf. interval (95 %)	
Žena	1,399 ***	0,027	1,345	1,454
Věk příjemce pozvánky	0,142 ***	0,012	0,118	0,166
(Věk příjemce pozvánky) ²	-0,003 ***	0,0002	-0,003	-0,002
Konstanta	0,384 *	0,190	0,011	0,758
n = 10 563				

* p < 0,05, ** p < 0,01, *** p < 0,001

Graf 7. Predikce počtu pozvánek dle věku a pohlaví

Poznámka: Křivky zobrazují predikci průměrného počtu obdržených pozvánek podle věku a pohlaví. Podbarvený prostor kolem křivky zobrazuje 95% konfidenční interval.

Z výsledků negativní binomické regrese (Tabulka 2) je patrné, že pohlaví má zásadní roli v počtu obdržených zpráv, což není vzhledem k výsledkům deskriptivní části nijak překvapivé. Ženy dostávají více zpráv než muži, což odpovídá hypotéze 1. Podíváme-li se na kvadratický člen věku, vidíme, že je statisticky signifikantní a negativní, což znamená, že vývoj počtu pozvánek vzhledem k věku a pohlaví není lineární: do určitého věku počet pozvánek narůstá a poté začíná klesat. Pro snazší interpretaci přikládáme Graf 7, který ukazuje, že u žen stoupá počet pozvánek do cca 26–28 let, což je v souladu s hypotézou 3 (muži kontaktují především mladé ženy), a poté začíná strmě klesat. I přes tento strmý pokles však dostávají i nejstarší ženy v průměru více zpráv než muži všech věků. U mužů pozorujeme stejný vývoj, nicméně mnohem méně dramatický, jelikož průměrný rozptyl mezi počty pozvánek, které muži obdrží, je mnohem nižší než u žen. I tak lze ovšem pozorovat nepatrný růst do třiceti let, následovaný mírným

poklesem, který se začíná stupňovat přibližně po 35. roce věku. Počet pozvánek obdrženy nejstaršími muži se potom přibližuje nule. Tento výsledek odporuje dosavadní literatuře, v níž se obvykle předpokládá, že muži na rozdíl od žen s věkem svou atraktivitu neztrácejí.

Analýza úspěšnosti

Pro analýzu úspěšnosti kontaktů na seznamovací aplikaci jsme použily binární logistickou regresi. Závislou proměnnou je přijetí či odmítnutí pozvánky k seznámení. Modelujeme pouze případy, kdy muž kontaktuje ženu, jelikož úspěšnost pozvánek zaslaných ženami je v našem souboru 96 % a není tedy smysluplné ji modelovat. Pro analýzu úspěšnosti jsme vytvořily jednoduchou váhu $1/(\text{počet pozvánek poslaných uživatelem})$, kdy se součet odeslaných pozvánek uživatelem vždy rovná 1. Důvodem je rozdílná aktivita uživatelů. Aktivnější uživatelé posílají více pozvánek a výsledky by tak byly vychýleny směrem k jejich preferencím, což by je zkreslovalo. Stejný postup používají pro analýzu dat z online seznamovacího portálu Skopek, Schulz a Blossfeld [2011].

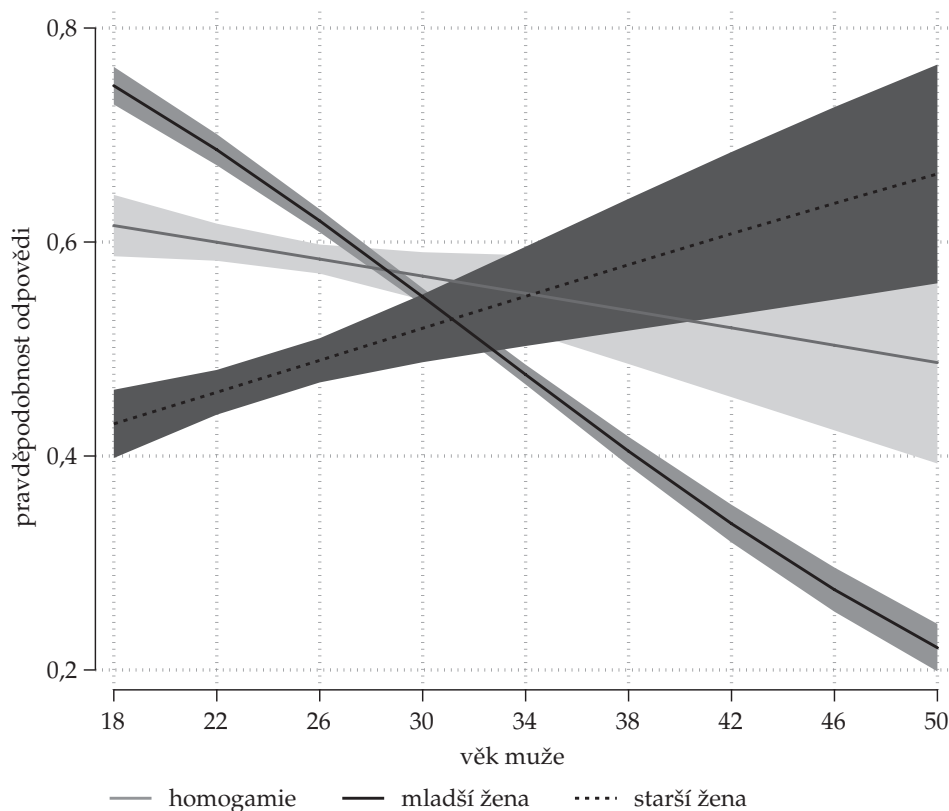
Nezávisle proměnné jsou věk muže, a to v interakci s parametrem věkové homogamie. Věkovou homogamií (referenční kategorie) myslíme případy, kdy je muž stejně starý, o rok starší či o rok mladší než žena, kterou kontaktuje. Partneři,

Tabulka 3. Výsledky binární logistické regrese

Reciprocita	Koef.	Sm. chyba	Konf. interval (95 %)	
Věk muže	-0,02 *	0,01	-0,03	0,001
Homogamie				
Muž starší než žena	1,69 ***	0,20	1,31	2,07
Muž mladší než žena	-1,65 ***	0,27	-2,18	-1,12
Homogamie * Věk muže				
Muž starší než žena	-0,06 ***	0,01	-0,07	-0,04
Muž mladší než žena	0,05 ***	0,01	0,03	0,07
Věk ženy	0,07 ***	0,004	0,07	0,08
Konstanta	-1,06 ***	0,17	-1,40	-0,72
n = 136 504				

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Graf 8. Predikované pravděpodobnosti odpovědi dle věku muže a věkové homogamie či heterogamie

Poznámka: Křivky zobrazují predikci pravděpodobnosti odpovědi na vyslanou pozvánku dle věku muže a věkové homogamie či heterogamie. Podbarvený prostor kolem křivky zobrazuje 95% konfidenční interval.

kterí jsou od sebe vzdáleni jen o několik měsíců a byli by jinak chybně klasifikováni jako rozdílného věku, jsou tak považováni za stejně staré. V rámci *sensitivity analysis* jsme také zkoušely variantu, v níž byla homogamie operacionalizována jako rozdíl jednoho roku ve prospěch ženy až dvou let ve prospěch muže, jak je operacionalizována v jiných studiích [např. Fučík 2006; Katrňák 2008]. Interpretace modelu však zůstala nezměněna. Dále kontrolujeme pro věk kontaktované ženy.

Z modelu je patrné (Tabulka 3), že čím jsou ženy starší, tím spíše přijmou pozvánku k seznámení. Dále vidíme, že se pravděpodobnost úspěchu vzhledem k věkové homogamii mění s věkem, což je v souladu s hypotézou 5. Mladší muži mají nejvyšší šance u mladších žen, než jsou oni sami. Naopak šance starších

mužů u mladších žen jsou mizivé. Neúspěch starších mužů u mladších partnerek podporuje hypotézu 4. Stejně jako u výsledků předchozího modelu se zde ukazuje, že představa mužské atraktivity, která s věkem neklesá a má potenciál přitahovat i mladé ženy, nemá v našich datech podporu. Pravděpodobnost úspěchu u stejně starých partnerek s věkem mírně klesá, nicméně i u nejstarších mužů v souboru je úspěšnost kolem 50 %. V případě kontaktování starší ženy mají mladší muži nižší pravděpodobnost úspěchu než starší muži. Je ovšem nutné podotknout, že intervaly spolehlivosti jsou v případě kontaktů starších a stejně starých žen u starších mužů poměrně široké, tudíž je zde značná variabilita v úspěšnosti. To může být způsobeno nižším zastoupením uživatelů ve vyšších věkových kategoriích. Predikované pravděpodobnosti odpovědi dle věku muže a věkové homogamie zachycuje Graf 8.

Pochopitelně se nabízí otázka, zda se úspěšnost dle věkové homogamie mezi partnery musí vyvíjet lineárně, nebo jestli muže mít stejně jako u počtu obdržení pozvánek nelineární vývoj. Tuto hypotézu jsme testovaly v samostatném modelu (výsledky na vyžádání). Interpretace modelu by se změnila o pokles úspěšnosti mužů nad 36 let při kontaktování stejně starých a starších žen, zároveň se ale také silně rozšířily konfidenční intervaly. Úspěšnost kontaktu mladších žen by zůstala zcela nezměněna. Nicméně koeficienty pro kvadratický člen věku muže v interakci s kategoriální proměnnou věkové homogamie byly velice nízké, navíc pro případy kontaktování starších žen nebyly ani statisticky signifikantní. Informační kritéria (AIC, BIC) se oproti modelu předpokládající linearitu zhoršila. Z těchto důvodů tento model neprezentujeme.

Závěr

Data z online seznamování nám mohou pomoci porozumět změnám sňatkového trhu i lépe pochopit prvotní fáze hledání partnera. V této práci jsme se zaměřily na věkovou homofilii v rámci české online seznamovací aplikace. Obecně můžeme říct, že muži vykazují silné preference pro mladší ženy. Pro muže všech věkových kategorií jsou ženy do třiceti let primární věkovou kategorií, kterou kontaktují. U žen tak jednoznačný trend nevidíme. Ženy pod třicet let preferovaly muže ze stejné věkové kategorie, nicméně s každým rokem života narůstala preference pro starší muže. Ženy nad třicet let potom jasně preferovaly muže nad třicet let oproti mužům do třiceti let.

Nejvíce atraktivními nejsou paradoxně nejmladší ženy, byť se jim dostává značné pozornosti. Zájem stoupá cca do 26–28 let a poté začíná prudce klesat. Podobný, ale zdaleka ne tak dramatický trend pozorujeme také u mužů. I tak ovšem nejstarší ženy dostávají stále více pozvánek k seznámení než muži v jakékoliv věkové kategorii. Ačkoliv se v sociálních vědách často udává, že atraktivita mužů s věkem neklesá a jsou stále atraktivní i pro mladé ženy, nic takového na našich datech nepozorujeme. Naopak, pravděpodobnost úspěchu starších mužů

u mladších žen je minimální. Jak ovšem udává Hamplová, Hampl a Weidnerová [2017: 20], čeští muži „odkvétají“ dříve, jelikož se o sebe příliš nestarají, může se tedy jednat o specifikum České republiky. Dále, konsolidace zdrojů (status, finance) u starších mužů funguje oběma směry. Ukazuje nejen to, čeho muž dosáhl, ale také čeho nedosáhl [Buss 1994]. Zde se otevírá prostor pro další výzkum, jelikož není jasné, zda se jedná o specifikum starších mužů využívajících danou seznamovací aplikaci, nebo o společenský trend, kdy s nárůstem egalitárního pojetí vztahů klesá význam komplementarity rolí a směny mládí a krásy za status a bohatství. Navíc ženy jsou na online seznamkách v pozici, kdy si mohou vybírat z velkého množství pozvánek, a mohou si tedy dovolit být selektivnější. Nejvyšší pravděpodobnost úspěchu u mladších žen mají naopak mladí muži. Vývoj šancí na úspěch při kontaktování stejně staré partnerky s věkem mírně klesá, což ale může být specifikem mobilní seznamovací aplikace, kde ve vyšších věkových kategoriích ubývá stejně starých partnerů.

Z deskriptivní části víme, že čím je žena mladší, tím spíše pozvánku k seznámení odmítne. Navíc, čím je muž starší než žena, kterou kontaktuje, tím nižší šanci má, že žena jeho pozvání přijme. Mladé ženy jsou totiž atraktivní pro muže všech věků a dostávají velký počet pozvánek, mezi nimiž si mohou vybírat. Ženy této skutečnosti využívají ve svůj prospěch a výsledné párování je tak buď věkově homogamní, kdy jsou partneři stejně staří, nebo podobně staří, kdy jsou muži starší či mladší pouze o několik málo let než ženy. Tuto situaci teorie výběrového párování předjímají a podobný trend vidíme i na českých sňatkových datech. Naše výsledky tak podporují vysvětlení věkové homofilie na základě nonreciprocit.

Pozorujeme ovšem ještě jiný trend. Čím jsou muži starší, tím vyšší šanci na úspěch mají u starších žen, než jsou oni sami, a to i v případě velkých věkových rozdílů. Přestože starší ženy pozvánky mladším mužům posílaly jen minimálně, pokud od nich pozvánku obdržely, byla poměrně vysoká šance, že ji také přijmou. Existuje mnohem vyšší šance, že žena přijme pozvánku od výrazně mladšího partnera než od výrazně staršího. Tato zjištění korespondují s výsledky z české komerční sféry. Analýza dat z Lide.cz [Novinky.cz 2014], jednoho z velkých českých seznamovacích webových portálů, ukázala, že muži se primárně zaměřují na kontaktování mladších partnerek, přičemž toto chování se s narůstajícím věkem prohlubuje. Šance na úspěšný kontakt, tedy kontakt, který by byl opětován, však měli muži přitom spíše u starších žen. Tato pozorování můžeme dát i do souvislosti s narůstajícím počtem věkově netradičních manželství v Česku, kde pozorujeme čím dál více sňatků mladších mužů se staršími ženami.

Pokud ženy převzaly iniciativu a kontaktovaly muže jako první, získaly na tomto trhu zásadní výhodu, jelikož jejich pozvánky byly takřka vždy opětovány. Pro muže taková výhoda neplatila a byli úspěšní v méně než polovině případů. Toto pozorování se objevuje v celé řadě výzkumů online seznamek a zpravidla se vysvětluje vyšším počtem mužů na seznamkách a také tím, že nechat první kontakt na muži je společenskou normou.

V této práci se tedy do velké míry potvrzují předpoklady ze zahraničních výzkumů věkové homofilie na seznamkách a výsledky víceméně odpovídají i trendům věkové homogamie a heterogamie v Česku. Nic nenásvědčuje tomu, že by se lidé stávali online k věkovým rozdílům tolerantnější, spíš to vypadá, že se jim daří díky seznamce uživatele efektivněji filtrovat. Jsou to hlavně ženy, které díky nonreciprocitě stojí za věkově homofilními kontakty. Důležité omezení našich analýz je fakt, že nedokážeme odhadnout, zda se online kontakty překlápily do vztahů. Data jedné seznamovací aplikace jsou pochopitelně ovlivněna samovýběrem a stejně tak mohou být zkreslena intervenujícími proměnnými, o nichž nemáme informace (například atraktivita, vzdělání či příjem). Bylo by také zajímavé ověřit, zda se preference uživatelů, respektive jejich strategie kontaktování, mění v čase na základě zkušenosti s odmítnutím či naopak úspěchem u opačného pohlaví. Zde tedy zůstává prostor pro další analýzy.

RENÁTA TOPINKOVÁ je doktorandka na katedře sociologie Filozofické fakulty UK, v současné době pracuje v oddělení Sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se kvantitativním výzkumem rodiny, především v kontextu hledání partnera online.

MARKÉTA ŠETINOVÁ je socioložka a psychoterapeutka. Absolvovala magisterské studium sociologie na univerzitě v Oxfordu, nyní pokračuje s doktorským výzkumem při Institutu sociologických studií na Fakultě sociálních věd UK. Ve svém výzkumu i psychoterapeutické praxi se věnuje především seznamování, singles a partnerským vztahům.

Literatura

- Ansari, A., E. Klinenberg. 2015. *Modern Romance*. New York: Penguin Books.
- Becker, G. S. 1973. „A Theory of Marriage: Part I.“ *Journal of Political Economy* 81 (4): 813–846, <https://doi.org/10.1086/260084>.
- Buss, D. M. 1994. *The Evolution of Desire: Strategies of Human Mating*. New York: BasicBooks.
- Fiore, A. T., J. S. Donath. 2005. „Homophily in Online Dating: When Do You Like Someone Like Yourself?“ Pp. 1371–1374 in *CHI EA '05: CHI '05 Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems*, <https://doi.org/10.1145/1056808.1056919>.
- Fučík, P. 2006. „Věková homogamie českých sňatků 1920–2000.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (4): 719–740.
- Hakim, C. 2011. *Honey Money: The Power of Erotic Capital*. London: Allen Lane.
- Hamplová, D., P. Hampl, S. Weidnerová. 2017. „Krása – mýtus, nebo realita?“ Pp. 15–20 in P. Matějů, D. Hamplová, P. Hampl, M. Loužek, S. Weidnerová, P. Anýžová, M. L. Smith. *Moc krásy*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hitsch, G. J., A. Hortaçsu, D. Ariely. 2010. „What Makes You Click?—Mate Preferences in Online Dating.“ *Quantitative Marketing and Economics* 8 (4): 393–427, <https://doi.org/10.1007/s11129-010-9088-6>.

- Hogue, A., L. Steinberg. 1995. „Homophily of Internalized Distress in Adolescent Peer Groups.“ *Developmental Psychology* 31 (6): 897–906, <https://doi.org/10.1037/0012-1649.31.6.897>.
- Kalmijn, M. 1998. „Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends.“ *Annual Review of Sociology* 24 (1): 395–421, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.395>.
- Katrnák, T. 2008. *Spríznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kreager, D. A., S. E. Cavanagh, J. Yen, M. Yu. 2014. „Where Have All the Good Men Gone? Gendered Interactions in Online Dating.“ *Journal of Marriage and Family* 76 (2): 387–410, <https://doi.org/10.1111/jomf.12072>.
- McGrath, F. 2015. „Online Dating: What to Know About Tinder in 5 Charts.“ *GlobalWebIndex* [online]. [cit. 7. 6. 2018]. Dostupné z: <https://blog.globalwebindex.com/trends/what-to-know-about-tinder/>.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin, J. M. Cook. 2001. „Birds of a Feather: Homophily in Social Networks.“ *Annual Review of Sociology* 27 (1): 415–444, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>.
- Morr Serewicz, M. C., E. Gale. 2008. „First-Date Scripts: Gender Roles, Context, and Relationship.“ *Sex Roles* 58 (3–4): 149–164, <https://doi.org/10.1007/s11199-007-9283-4>.
- Možný, I. 2002. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Nielsen Admosphere. 2019. „Láska přes internet: 4 z 10 Čechů už se někdy snažili seznámit online.“ *Nielsen Admosphere* [online]. [cit. 7. 6. 2019]. Dostupné z: <https://www.nielsen-admosphere.cz/press/laska-pres-internet-4-z-10-cechu-uz-se-nekdy-snazili-seznamit-online/>.
- Novinky.cz. 2014. „Začarovaný trojúhelník: Muži chtějí na seznamkách mladší ženy, je však chtějí starší.“ *Novinky.cz* [online]. 3. 9. 2017 [cit. 18. 7. 2018]. Dostupné z: <https://www.novinky.cz/muzi/345588-zacarovany-trojuhelnik-muzi-chteji-na-seznamkach-mladsi-zeny-je-vsak-chteji-starsi.html>.
- Potarca, G. 2017. „Does the Internet Affect Assortative Mating? Evidence from the U.S. and Germany.“ *Social Science Research* 61: 278–297, <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2016.06.019>.
- Rose, S., I. H. Frieze. 1993. „Young Singles' Contemporary Dating Scripts.“ *Sex Roles* 28 (9–10): 499–509, <https://doi.org/10.1007/BF00289677>.
- Rosenfeld, M. J., R. J. Thomas. 2012. „Searching for a Mate: The Rise of the Internet as a Social Intermediary.“ *American Sociological Review* 77 (4): 523–547, <https://doi.org/10.1177/0003122412448050>.
- Rudder, C. 2014. *Dataclysm: Who We Are When We Think No One's Looking*. London: Fourth Estate.
- Salganik, M. 2018. *Bit by Bit: Social Research in the Digital Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Schaefer, D. R. 2012. „Homophily Through Nonreciprocity: Results of an Experiment.“ *Social Forces* 90 (4): 1271–1295, <https://doi.org/10.1093/sf/sos065>.
- Skopek, J., F. Schulz, H. P. Blossfeld. 2011. „Who Contacts Whom? Educational Homophily in Online Mate Selection.“ *European Sociological Review* 27 (2): 180–195, <https://doi.org/10.1093/esr/jcp068>.
- Smith, A., M. Duggan. 2013. „Part 2: Dating Apps and Online Dating Sites.“ *Pew Research Center* [online]. Dostupné z: <http://www.pewinternet.org/2013/10/21/part-2-dating-apps-and-online-dating-sites/>.
- Snijders, T. A. B., R. J. Bosker. 2012. Introduction. Pp. 1–5 in *Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. 2nd ed. Sage.

Valkenburg, P. M., J. Peter. 2007. „Who Visits Online Dating Sites? Exploring Some Characteristics of Online Daters.“ *CyberPsychology & Behavior* 10 (6): 849–852, <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.9941>.

Zeman, K. 2006. „Věk při sňatku a rozdíl mezi věkem ženicha a věkem nevěsty v České republice v letech 1991–2004.“ *Demografie* 48 (1): 1–11.

Digitální stopa: Konec empirické sociologie?*

JAKUB SEDLÁČEK**

Fakulta sociálních věd / Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

Digital Trace Data: The End of Empirical Sociology?

Abstract: In the 20th century empirical sociology possessed innovative methodological resources that granted it fairly exclusive access to understanding human social life. However, with the advent of digital technologies and increasing migration into the online world, this privilege started to shift into the hands of commercial entities. People of the 21st century now generate data with every step they take (both physical and virtual), and most of the current internet business models are built on the collection, analysis, and commercial utilisation of such data. The 'Digital Trace Data' left behind by billions of online users present an unprecedented opportunity for the study of their behaviour, characteristics, and social interactions. This article seeks to introduce readers to the world of Digital Trace Data and the three main areas in which such data are used: research, commerce, and surveillance. Examples of all three are given to illustrate the potential strengths, weaknesses, and associated risks. The article also seeks to provide warning of a future in which the largest repository of sociological data in history ends up locked behind the doors of commercial enterprises and government institutions.

Keywords: digital trace data, big social data, big data, computational social science, social media

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 4: 471–490

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.015>

Úvod

Autoři článku „The Coming Crisis of Empirical Sociology“ už v roce 2007 upozorňovali, že zatímco ve 20. století sociologové zavedli do praxe mnohé inovativní metody (dotazníková šetření na reprezentativním vzorku populace, hloubkové rozhovory atd.), díky kterým se mohli pyšnit svým způsobem exkluzivním přístupem k porozumění společenskému životu, ve 21. století je a jejich metody co do

* Tento výstup vznikl v rámci projektu Grantové agentury Univerzity Karlovy (1084218) „Celebrita nových médií: Proměna světa celebrit v éře sociálních sítí“ a projektu Specifického vysokoškolského výzkumu (260 596).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jakub Sedláček, Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Smetanovo nábř. 6, 110 01 Praha 1, e-mail: info@jakubsedlacek.cz.

schopnosti generovat a využívat sociální data nepřehlédnutelně předhánějí moderní informační technologie a jejich komerční provozovatelé [Savage, Burrows 2007: 885–886]. Systematický sběr dat je dnes jakýmsi samozřejmým, základním nastavením digitálních služeb, pevně zakotveným v podmínkách jejich užívání. Až konkrétní opatření typu legislativy GDPR se zaměřují na jeho omezení a dávají uživateli alespoň základní možnost s některými jeho formami nesouhlasit. Účast na všudypřítomném sběru dat není „opt-in“ (dobrovolná, s vědomým souhlasem), ale „opt-out“ (automatická, s teoretickou možností explicitního nesouhlasu). Nesouhlas se sběrem dat v celém rozsahu ale třeba v případě největší online sociální sítě Facebook znamená danou službu nepoužívat (což je samo o sobě v mnoha oblastech života problematické) a dále pomocí speciálního softwaru aktivně blokovat její nástroje zahrnuté v kódu na první pohled zcela nesouvisejících stránek a aplikací [Solon 2017]. Dokonce i v případě, že jsme Facebook nikdy nepoužívali, je možné, že nám v jeho databázi patří přinejmenším určitý „stínový“ marketingový profil [Hill 2018], nad kterým paradoxně nemáme žádnou kontrolu právě proto, že Facebook nepoužíváme. Chceme-li používat internet, mobilní telefon nebo třeba bankovní účet a platební kartu, uniknout sběru dat je už nemožné.

Vzhledem k tomu, že internet se z místa setkávání několika technologických nadšenců postupně proměnil v prostor, kde žijí životy běžní lidé, je rozsah těchto dat skutečně nebývalý. Facebook dnes po celém světě využívá každý den 1,5 miliardy lidí, Instagram 500 milionů, WhatsApp dalších 500 milionů¹ [Statista 2019]. „Digitální stopa“ představuje pomyslný soubor všech dat, která v systémech těchto služeb zůstávají jako otisk každodenních aktivit každého z nich. V současnosti se jedná primárně o data (a příslušná metadata) vzniklá interakcí v online prostředí: dotazy ve vyhledávacích, profilové informace, propojení v rámci sociální sítě, sdílené texty, fotografie a videa, soukromé zprávy a emaily atd. S rozšiřováním nositelné elektroniky a internetu věcí (IoT) však mohou data mít čím dál častěji původ i ve fyzickém světě: historie GPS polohy uživatele, jeho fyzická aktivita a zdravotní ukazatele, data z palubních systémů „chytrých“ automobilů, systémů „chytré domácnosti“, jako jsou vysavače, chladničky apod.

Následující dva oddíly přináší úvodní popis kontextu v podobě komerčního a „dohledového“ využití digitální stopy a diskusi o jeho společenských dopadech. Představíme si největší medializované kauzy související s tím, jak velké online platformy (a složky státního aparátu) nakládají s daty. Ty mají totiž zcela zásadní vliv na povědomí a názor veřejnosti a v důsledku i na příslušnou legislativu, podmínky užívání služeb a dostupnost dat pro výzkum. Po oddílu, který nový typ dat (a jeho výhody i nevýhody) výzkumníkovi blíže představí, se právě problematice skokového zhoršení dostupnosti digitální stopy po aféře Cambridge Analytica a nástupu GDPR budeme věnovat. Zde spočívá i jedno z téžisek článku. Je jím apel na rozvoj akademického zájmu o studium (a boj o vý-

¹ Všechny tři uvedené služby navíc spadají pod stejného provozovatele, který sebraná data ve svých produktech kombinuje.

zkumnou dostupnost) digitální stopy. Ta již nyní představuje pravděpodobně největší repozitář sociologických dat v historii a je nemyslitelné ponechat ji v budoucnosti za zavřenými dveřmi komerčních subjektů, které do jejího mnohokrát prolustrovaného výseku jednou za čas velkomyslně dovolí vybranému výzkumníkovi nahlédnout. Závěrečný oddíl přináší přehled vybraných studií, které ilustrují potenciál konkrétních, dříve v článku naznačených využití digitální stopy. Základním cílem textu je představit čtenáři způsoby jejího praktického využití, přesto se v žádném případě nejedná o vyčerpávající metodologickou příručku. V tomto směru jde spíše o základní, motivační uvedení do oblasti, která disponuje potenciálem nahradit (nebo přinejmenším doplnit) mnohé tradiční metody empirické sociologie. Podaří-li se textu zaujmout, nechť čtenář využije seznam odkazované literatury jako výchozí bod k dalšímu studiu a metodologicky se inspiroje u předkládaných studií.

Komerční využití digitální stopy

Obchodní model většiny internetových služeb „zdarma“ v současnosti stojí na přesném cílení obsahu a obchodních nabídek, na jehož začátku stojí právě nikdy nekončící analýza osobních dat uživatelů. O některých konkrétních metodách (například o analýze uživatelských konverzací a celého spektra dalších představitelných akcí v prostředí sociální sítě) se dočteme například v patentu Facebooku US20160283485A1 [Nowak, Eckles 2016]. Občané EU získali jistotu (a ve srovnání se zbytkem světa nadprůměrnou) kontrolu nad využitím svých údajů až relativně nedávno díky nástupu GDPR.² V případě Facebooku přibyla možnost zakázat službě používat tzv. „sociální akce“ v reklamách³ nebo využívat k cílení reklamy údaje získané od třetích stran a naopak cílit reklamu na webech třetích stran skrz uživatelské údaje z Facebooku. Nezměněné však zůstalo využití zájmového profilu uživatele vytvořeného z jeho chování v prostředí produktů společnosti Facebook, stejně jako jeho demografických údajů – s obojím uživatel souhlasí samotným používáním služby, byť dnes disponuje alespoň možností tento zájmový profil manuálně upravit. Rozhraní obrazovky s nastaveními GDPR souhlasů ovšem uživatele jasně vede k jednoduchému udělení všech potřebných povolení, zatímco změna nastavení v neprospěch provozovatele je viditelně upozaděna a vyžaduje od uživatele snažení navíc [Constine 2018].

Oproti době před online sociálními sítěmi dnes lidé o sobě veřejně sdílejí velké množství informací, často aniž by si uvědomovali, že i z dat zdánlivě zcela

² Nařízení Evropského parlamentu a Rady (EU) č. 2016/679 ze dne 27. dubna 2016, o ochraně fyzických osob v souvislosti se zpracováním osobních údajů a o volném pohybu těchto údajů a o zrušení směrnice 95/46/ES (obecné nařízení o ochraně osobních údajů).

³ Reklama zobrazená některému z přátel uživatele mohla v takovém případě být uvozená třeba větou „Janu Novákovi se líbí ***“.

nevinných je možné strojově odvodit údaje, které sami považují za citlivé. Crandall et al. [2010] například s pomocí místa a času pořízení 38 milionů fotografií ze sociální sítě Flickr zjistili, že je možné velmi úspěšně předpovědět existenci společenských vazeb čistě na základě toho, že jsou dva lidé opakovaně ve stejnou dobu na stejném místě. Ač se z pohledu sociologa nejedná o zjištění nijak šokující, snadná dostupnost tohoto typu dat o velkých populacích může mít podstatné dopady na soukromí. Na rizika veřejného oznamování vlastní polohy cíleně upozorňovala například stránka „vykraďte mě, prosím“ (pleaserobme.com), která propojovala veřejně dostupná data ze sociálních sítí Twitter a Foursquare a následně celý internet informovala, že je uživatel mimo domov, a tedy připravený k vykradení [Quercia et al. 2011]. Studie postavené na datasetu aplikace myPersonality (kterou si blíže představíme v dalších oddílech) podobně úspěšně ukazují, že i kdyby uživatel nechtěl veřejně sdílet informace, jako je politické přesvědčení, sexuální orientace nebo vlastní psychologický profil, i nevinná digitální stopa v podobě seznamu sledovaných stránek na Facebooku může s dostatečně silným prediktivním modelem snadno posloužit k jejich „dopočítání“.

Pravděpodobně nejznámější aféra související se zneužitím soukromých dat z online sociálních sítí se odehrála v souvislosti s poradenskou společností Cambridge Analytica. Ta se nejprve pokoušela koupit data projektu myPersonality, ale protože výzkumníci s komerčním použitím nesouhlasili [Kosinski 2018], došlo na zkopírování jejich metodiky a tvorbu aplikace vlastní. Ta v přímém srovnání nebyla zdaleka tak úspěšná jako její vzor (osobnostní dotazník vyplnilo „pouze“ 300 tisíc lidí oproti šesti milionům u aplikace původní), zato ale využila v té době značně benevolentního nastavení samotného Facebooku, které až do roku 2015 umožňovalo získat digitální stopu nejen dotazníkových respondentů (těch, kteří aplikaci sběr dat explicitně povolili), ale i všech jejich facebookových přátel. Odtud pochází medializované číslo 87 milionů zcizených profilů. Sběr dat proběhl legální cestou a navzdory tvrzení četných titulků nešlo o prolomení zabezpečení Facebooku. Podmínky byly porušeny až komerčním využitím dat, k němuž autor aplikace Aleksandr Kogan povolení neměl [Cadwalladr, Graham-Harrison 2018]. Tři sta tisíc dotazníkových a 87 milionů z digitální stopy pomocí prediktivního modelu vytvořených osobnostních profilů potom mělo být použito k přesnému cílení reklamy v rámci politických kampaní, na nichž se Cambridge Analytica podílela. Nakolik cílení pomocí psychometrických profilů třeba americké prezidentské volby v roce 2016 skutečně ovlivnilo, zůstává nejasné. Stejně tak jestli vůbec mohlo dosáhnout většího efektu než zcela oficiální systém cílení reklamy na Facebooku, jehož role ve zmíněné kampani je nezpochybnitelná a zdaleka se neomezuje jen na takzvaný „ruský vliv“ ve zvolení Donalda Trumpa, tedy cca 3 500 reklam ruské agentury zaměřených na „destabilizaci západní demokracie cílením na krajní názorové skupiny“ [Penzenstadler, Heath, Guynn 2018].

Navzdory tvrzením velkých technologických firem nepředstavují nebezpečí pro soukromí zdaleka jen zákulisní aktivity hackerů (využívajících děr v zabezpečení) a na hraně zákona se pohybujících organizací typu Cambridge Analytica.

Značnou pozornost si zaslouží i rizika sběru dat v podání samotných provozovatelů služeb, kterým je zpřístupňujeme dobrovolně. Ať už se jedná o sběr informací o nákupním chování skrz zákaznické karty obchodů, přesně kategorizovanou historii pohybů na účtech v bance nebo výše zmíněné profilování za účelem cílení reklamy v podání většiny internetových gigantů: i zde se skrývá nebývalý potenciál v podobě kombinace nejrozličnějších zdrojů dat, které dohromady mohou mít mnohem větší výpovědní hodnotu, než bylo při souhlasu s jejich využitím zamýšleno. Vzpomeňme některé z mnoha medializovaných kauz Facebooku: například když se snažil získat zdravotní dokumentaci pacientů nemocnic [Kastrenakes 2018], případně právě data o pohybech na bankovních účtech a nákupech platebními kartami [Glazer, Seetharaman, Andriotis 2018], obojí pochopitelně za účelem propojení se svým stávajícím datasetem.

Bylo by krátkozraké tvářit se, že takováto propojení velkých, heterogenních datasetů nemohou být zdrojem pro vědu a společnost přínosného poznání, nebo dokonce přímo životy zachraňujících praktických nástrojů – v případě zdravotních dat se nutně nabízí třeba myšlenka využití umělé inteligence k včasné detekci dnes zcela neznámých a běžným okem nepostřehnutelných projevů nemocí ukrytých hluboko v digitální stopě uživatele a jeho následné vyzvání k návštěvě lékaře [Matz et al. 2017]. Potenciál kombinace big data a strojového učení je v tomto směru nedozírný. Představme si, že například jako výzkumník zabývající se prevencí civilizačních onemocnění v nedaleké budoucnosti máme k dispozici v minutových intervalech po mnoho let zaznamenávaný vývoj zdravotních ukazatelů⁴ a fyzických aktivit milionů pacientů a k nim například kompletní GPS záznamy o jejich pohybu, transakce platební kartou mapující jejich stravování, kompletní přehled vazeb v rámci jejich sociální sítě nebo přesné údaje o kulturní a mediální spotřebě a texty veškerých jejich písemných komunikací. To vše jsou data, která díky nositelné elektronice (tzv. „wearables“), online sociálním sítím a skutečnosti, že takřka každý provozovatel služby sbírá co možná největší množství dat o svých zákaznících, existují již dnes a jejich množství i přesnost každým rokem narůstají. Zatímco v minulosti data v takovém množství nemělo smysl ani sbírat, neboť neexistovaly praktické cesty k jejich zpracování, strojové učení dnes v obřích datových souborech dokáže odhalit pravidelnosti mnohdy zcela mimo rozlišovací schopnosti lidského pozorovatele. Zároveň by ale bylo naivní svěřit tato data slepě do rukou subjektů a zákulisních hráčů, jejichž obchodní model stojí na neprůhledném a v mnoha ohledech nekontrolovaném komerčním využití dosaženého poznání.

⁴ Již dnešní (stále vcelku primitivní) přístroje zvládají měřit faktory jako srdeční tep, krevní tlak, EKG, okysličení krve, tělesná teplota, podkožní tuk a jejich záběr i přesnost se neustále zvyšují.

Systémy dohledu

Digitální stopa nachází bohaté využití i jako nástroj dohledu (surveillance) ať už přímo v rukou totalitních režimů, nebo „pouze“ složek státního aparátu a tajných služeb demokratických zemí. Například systém „sociálního kreditu“, který se postupně implementuje v Číně, staví na technikách a technologiích známých ze Silicon Valley, ale vzhledem k často přímému napojení čínských technologických firem na stát mu nestojí prakticky nic v cestě. Cílem systému je s pomocí strojového učení analyzovat nejen online aktivitu jedince, ale i stále narůstající množství digitálně kvantifikovatelných aktivit ve světě offline. Výsledné „skóre občana“ je postavené na množství faktorů, které nejsou vždy ani oficiálně známé. Patří tam například placení daní, pokuty, šíření „nevhodných“ informací, užívání drog, cvičení, studium ideologických materiálů prostřednictvím příslušné aplikace Xuexi Qiangguo [Liao 2019] atd. Jedince má systém počínaje rokem 2020 povinně provázet každodenním životem a přinášet mu zvýhodnění (prominentní umístění profilu na seznamce, slevy na poplatcích za energie, půjčování věcí bez nutnosti složit zálohu, lepší úrokové sazby v bankách atd.) nebo naopak omezení (zákaz nákupu letenek nebo jízdenek na vlak [Kuo 2019], omezení rychlosti internetu, nemožnost ucházet se o vyšší posty ve státních firmách, nemožnost ubytování v lepších hotelích, neumožnění univerzitního studia dětí) [Ma 2018].

Chceme-li v dystopických vizích světa velkých dat a strojového učení zajít ještě o něco dál, nabízí se možnosti jako rozpoznávání emocí v reálném čase na základě fyziologických projevů zaznamenaných kupříkladu chytrými hodinkami [příklad viz Rincon et al. 2016]. Takový systém by byl teoreticky schopný rozpoznat například hněv, znechucení a další emoce při kontaktu třeba právě s ideologickým materiálem a následně v systému označit potenciálně rizikové jedince. Cesta k orwellovskému „ideozločinu“ a příslušné „ideopolicii“ je tak načrtnuta zcela jasně a v jisté míře technicky realizovatelná již dnes.⁵

Zapojení digitální stopy do systémů dohledu můžeme být svědky i mimo totalitní režimy tam, kde je potřeba bezpečnosti upřednostněna před svobodou a soukromím: Americký pohraniční úředník, který si od zájemce o vstup do země krom pasu vyžádá i účty na sociálních sítích [Larson 2017] nebo Americká národní bezpečnostní agentura (NSA), sbírající metadata telefonních hovorů [Landau 2013], odposlouchávající hovory a analyzující platby kartami, atd. Zařadit sem můžeme i projekty typu EET, jejichž základním cílem je zabránit daňovým únikům na straně obchodníků, ale které v momentě propojení například s databázemi provozovatelů platebních karet mohou poskytnout dokonalý přehled o spotřebním chování obyvatelstva v reálném čase. Méně dystopickou kategorií jsou systémy s dobrovolnou účastí, kam můžeme zařadit i aktuálně medializovaný český příklad využití digitální stopy v rámci tzv. „chytré karantény“ v souvislosti

⁵ Firma Amazon podle všeho nositelné zařízení rozpoznávající emoce (byť za pomoci analýzy tónu hlasu) dokonce skutečně vyvíjí [Day 2019].

s pandemií COVID-19. Chytrá karanténa (v případě souhlasu nakaženého) využívá data mobilních operátorů a data z platebních karet bankovních společností k vytvoření „vzpomínkové mapy“ míst, na kterých se nakažený pohyboval. Do stejného systému zapojená mobilní aplikace eRouška zase pomocí Bluetooth zaznamenává ostatní uživatele aplikace v okolí a ulehčuje tak identifikaci těch, kdo byli s nakaženým v epidemiologicky významném kontaktu [MZČR 2020]. Totalitní režimy mají pochopitelně nespornou výhodu v tom, že disponují v podstatě neomezeným přístupem k datům svých občanů, jejichž obavami o soukromí a souhlasem se nemusí zdaleka tolik zatěžovat. Naproti tomu nasazení podobných opatření (na jiné než dobrovolné bázi) bývá ve zbytku světa terčem kritiky – např. provalení sběru dat NSA z úst whistleblowera Edwarda Snowdena vedlo k domácímu i mezinárodnímu skandálu a legislativním změnám [MacAskill 2015].

Digitální stopa z pohledu výzkumníka

Soubor všech dat a metadat, která v digitálních systémech zůstávají jako otisk aktivity jejich uživatelů, nazýváme pro potřeby tohoto článku „digitální stopa“. V existující akademické literatuře se o stejných datech ovšem dočteme pod různými jmény. Někteří autoři hovoří o „digital trace data“ [Jungherr 2015], jiní o „digital footprints“ [Golder, Macy 2014] nebo „social transactional data“ [Savage, Burrows 2007]. Další zůstávají u zastřešujícího termínu „big data“ a až přidávají „in social science“ [Foster et al. 2016] specifikují, že se nejedná například o data z částicových urychlovačů. Olshannikova et al. [2017] pro velká data ze sociálních sítí a různých forem lidské digitální komunikace používají termín „big social data“.⁶ Zachovat v názvu co největší propojení s výzkumnou tradicí big data může být užitečné i z toho důvodu, že část problémů a metod jejich řešení je s technickými obory buď zcela společná, nebo alespoň stojí na společném základu. Dekódování sémantiky lidmi vytvořeného obsahu⁷ (zpracování přirozeného jazyka, rozpoznání řeči atd.) je problém do značné míry specifický pro lidmi vytvořený obsah, ale digitální stopa zahrnuje i množství dat vytvořených strojově,⁸ kde bude průnik metod s technickými obory opravdu velký. Kromě různých názvů pro novou kategorii výzkumných dat vzniká i množství metodologických a myšlenkových směrů, které zdůrazňují proměny, jež s sebou nová data přináší.

⁶ A dělí je na data (1) digitální sebereprezentace (profilová data a publikovaný obsah), (2) technologicky zprostředkované komunikace (soukromé zprávy i veřejné příspěvky v diskuzích), (3) digitálních vztahů (přátelství, odběry, sledování...) [Olshannikova et al. 2017: 14].

⁷ Lidé v prostředí platform tzv. Webu 2.0 představují nejen spotřebitele, ale i primární tvůrce obsahu (videa na YouTube, ale i komentáře pod nimi, fotografie na Instagramu, tweety na Twitteru atd.).

⁸ Např. metadata typu kdo, kdy, kde, s kým atd., označovaná také jako „transakční data“ [Beer, Burrows 2013].

„Computational social science“ [Lazer et al. 2009] klade důraz na nezbytnost propojení metod informatiky a sociálních věd pro efektivní práci v oblasti big social data. „Forensic social science“, kterou Goldberg chápe jako „pečlivý sběr důkazů z nestrukturované digitální stopy jako prostředek k vytváření nových teorií“, podle něj dokonce nabízí pro sociologii příležitost konečně se osvobodit „z okovů testování hypotéz“ [Goldberg 2015: 1].

Základní definice big data hovoří o datech, která standardní software a hardware není schopen v rozumném čase zpracovat [Manovich 2011] pro jejich absolutní velikost. Z pohledu výzkumných možností jsou ale big data zajímavá i velikostí relativní: namísto reprezentativních vzorků je totiž u big data teoreticky možné pracovat s daty celé příslušné populace (např. telefonní operátor má pro analýzy k dispozici metadata všech hovorů a zpráv, které se v jeho síti odehrály; banka údaje o všech transakcích svých klientů; Facebook veškeré interakce svých uživatelů). Kompletního zastoupení populace dosáhneme zatím⁹ samozřejmě spíše u populací takto specificky vymezených (zákazníci telefonního operátora, klienti banky, uživatelé Facebooku). S rostoucí monopolizací trhu a vyhlídkou na téměř univerzální využívanost některých digitálních služeb však není do budoucna nepředstavitelný ani scénář dostupnosti dat o takřka libovolné kompletní populaci.

Značná část sociologických výzkumů stojí na datech získaných ze subjektivních výpovědí zkoumaných osob. Ty však mohou být zdrojem četných zkreslení. Digitální stopa naproti tomu poskytuje také strojové záznamy o aktivitách pořízené v momentě jejich konání. Namísto mlhavého vzpomínání, kde subjekt v daný den a danou hodinu byl, nám jako výzkumníkům může zpřístupnit záznamy své GPS polohy. Namísto odhadování, s kolika přáteli se uplynulý rok bavit o problematice fake news, nás může nechat strojově analyzovat svou historii zpráv. Namísto snahy artikulovat na místě názor na celou politickou scénu, nám může k analýze poskytnout své jednotlivé interakce s příspěvky politiků na sociálních sítích a jejich postupný vývoj za posledních 10 let.

Nedocenitelnou vlastností digitální stopy je i to, že umožňuje vyhnout se zkreslením vyvolaným tradičními výzkumnými stimuly, neboť je tvořena daty vzniklými v prostředí přirozených sociálních interakcí, a nikoli v rámci laboratorního experimentu. Data digitální stopy tak nepředstavují reakce na otázky výzkumníka, ale otisky chování člověka v jeho dnes již víceméně přirozeném prostředí. Zajímá-li se výzkumník o experimentální, a nikoli observační data, nabízí se možnost konstruovat v online prostředí v podstatě terénní experiment¹⁰ a následně využít schopnosti platformy poskytnout bohatá doprovodná data v podobě digitální stopy. Například Bond et al. [2012] takto do experimentu s šířením

⁹ V případě internetové služby využívané zpočátku primárně mladými a technologicky zdatnými lidmi zůstane zbytek populace skryt za „digitální propastí“, která následnou zobecnitelnost výsledků může omezit.

¹⁰ Konkrétní podobu „terénního výzkumu online“ navrhuji např. Parigi, Santana a Cook [2017].

volebního chování na Facebooku zapojili jinak těžko představitelných 61 milionů subjektů. Archivy digitální stopy mohou také být nebývale bohatým zdrojem tzv. „přirozených experimentů“ a čím více se realita provozovatelů digitálních platform typu Facebook bude blížit stavu „sbíráme všechna data o všech“, tím spíš bude v archivech možné naleznout přirozeně se vyskytující výsledky různých experimentálních scénářů s přesně definovanými podmínkami.

Digitální stopa má krom silných stránek ale samozřejmě i mnohé slabé a ve srovnání s tradičními metodami hůře prozkoumané. Z pohledu výzkumníka znamená v jistém smyslu analýzu sekundárních dat, neboť jejich primární sběr mají vždy v rukou nástroje platformy. „Sběr dat“ totiž platforma provádí v momentě samotné interakce a data jsou následně vyvolávána z databáze, kdykoli je třeba je zobrazit. Pokud tedy například komentář pod statusem na sociální síti zobrazujeme s odstupem několika let (nebo třeba jen na jiném zařízení), můžeme jej vidět ve zcela jiném prostředí, než v jakém jej autor psal a můžeme mylně předpokládat jiné možnosti interakce, než jaké měl autor k dispozici.¹¹ Výzkumník se tak musí vzdát značné části kontroly nad sběrem dat, a tedy i desítky let studovaných, standardizovaných metod empirické sociologie, které návrh tradičního výzkumu formují od samého počátku. Expertiza zde už nespočívá ve schopnosti správně položit respondentovi otázku, ale spíše porozumět tomu, jak neustále se měnící prostředí a nástroje konkrétního digitálního média formují samotné chování člověka.

I od ideálu nezkraslených dat se digitální stopa může velice vzdálit. Například výzkumy pracující s údaji subjektů získanými z profilů na sociálních sítích obvykle v základních demografických ukazatelích (které nezřídka rozhodují už o zapojení do vzorku) spoléhají na informace, které subjekt v profilu sám uvedl. Tím se nejen vracejí ke zkraslením subjektivních výpovědí, ale dokonce potenciálně přidávají další, protože ve srovnání s neveřejnými dotazníky klasického výzkumu mohou veřejné profilové údaje být zkraslené právě už samotným umístěním ve „výkladní skříni“ [Hogan 2010]. Například studie, která se snaží sledovat studenty kalifornské univerzity, tak ve skutečnosti sleduje spíše uživatele Facebooku, kteří se na svém profilu k danému univerzitnímu studiu hlásí [Golder, Macy 2014: 1064].¹² Podobně se může zkomplikovat i představa o vyhnutí se zkraslením vyvolaným výzkumnými stimuly: Pokud si je uživatel vědom, že platforma veškerou jeho aktivitu zaznamenává, může její systémy už automaticky obcházet a např. citlivý obsah prohlížet v anonymních oknech a speciálních prohlížečích, citlivá témata rozebírat v koncově šifrovaných konverzacích atd.

Bylo by naivní tvářit se, že sociální sítě a další digitální technologie jsou transparentní a chování svých uživatelů neovlivňují. I kdybychom však z tohoto důvodu chtěli digitální stopu odmítnout jako cestu k tradičnímu, „offline“ socio-

¹¹ Například tlačítko „to se mi líbí“ přibýlo k facebookovému obsahu v roce 2009 a v roce 2016 jej nahradilo celé spektrum možných „reakcí“.

¹² Problematice validity a reliability Big Data se hlouběji věnují například zmínění Golder a Macy [2014] nebo Liu et al. [2016].

logickému poznání, neutečeme před skutečností, že se do online prostředí přesouvá stále větší část běžného života miliard lidí, a ty nejtriviálnější změny v jeho fungování tím pádem mohou mít na lidské životy větší dopad než mnohá roky debatovaná politická rozhodnutí. Tyto dopady je třeba studovat a využití nových metod se zde vyhnout nelze. Už Mills varuje před „fetišizací metody“, mající za následek, že výběr zkoumaných témat je svým způsobem předem formován pevně daným metodologickým repertoárem [Mills (1959) 2000: 121–122; Gane 2011: 159], a ať už tradiční metody tvoří jakkoli silný rámec, zůstane-li akademický výzkumník odkázaný na nákladná $n = 500$ dotazníková šetření a časově náročné $n = 20$ hloubkové rozhovory, zatímco výzkumník komerční bude mít během několika kliknutí k dispozici strojově zpracovatelná data spočívající v kompletní historii chování milionových populací na úrovni jednotlivých interakcí, může mezi oběma světy vzniknout nepřekonatelná propast.

(Ne)dostupnost digitální stopy pro výzkum

Nejelegantnější cestou k datům pro výzkumníka v online prostředí je bezpochyby přímá spolupráce s platformou, jejíž data chce analyzovat. V případě velkých nadnárodních firem je však tato možnost dostupná výhradně projektům, které probíhají pod jejich střechou, v rámci jejich výzkumné agendy, nebo na kterých se alespoň přímo podílejí jejich zaměstnanci. Cesta, jak z pozice nezávislého výzkumníka požádat například Facebook o poskytnutí výzkumných dat na vlastní projekt a uspět, v současnosti prakticky neexistuje. Tato situace výzkumníky nevyhnutelně dělí na ty s daty a ty bez dat, přičemž druhá skupina nejenže nemá možnost výzkum té první reprodukovat, ale mnohdy ani kriticky zhodnotit jeho metodologii [Boyd, Crawford 2012: 673]. V momentě, kdy je přístup k datům privilegiem, které může poskytovatel kdykoli odebrat, výzkumník navíc nemůže riskovat kladení takových otázek, které by pro poskytovatele dat mohly být nepříjemné [ibid.: 674].

Naopak nejméně elegantní, zato nejobecněji použitelnou metodu sběru na webu dostupných dat představuje tzv. „scraping“ neboli procházení obsahu webových stránek a jeho ukládání pro pozdější analýzu.¹³ Takový postup má pro obě strany pochopitelně některé nevýhody: pro výzkumníka je to především potřeba specializovaných programátorských dovedností nutných pro vytvoření nástrojů, které budou specificky formátovaná data pomáhat sbírat a zpracovávat; nižší rychlost a menší spolehlivost načítání obsahu skrz web a v neposlední řadě i nutnost být si vědom podmínek užívání služby (které mohou např. automatizovaný sběr výslovně zakazovat). Pro provozovatele platformy je to pak třeba větší zátěž serverů nebo nemožnost ovlivnit, který obsah bude dostupný strojově a který pouze skutečnému uživateli.

¹³ Ať už se jedná o procházení ruční, nebo automatizované a ať už se využívá tradičních webových prohlížečů, nebo přímé komunikace přes http protokol.

Standardem dnešní doby ve výzkumném sběru dat z velkých webových platforem je využití tzv. API,¹⁴ skrz které provozovatel platformy zpřístupní ta data, která zpřístupnit chce,¹⁵ v množství, které je zpřístupnit ochoten, a zároveň ve formátu a rychlosti, které jsou velkou výhodou i pro výzkumníka. V případě platformy s individuálními profily pak může o zpřístupnění vlastních údajů (typicky pro potřeby aplikace, která je chce využít) mnohdy rozhodnout v daném momentě přímo uživatel sám.

Jedním z významných příkladů výzkumného sběru digitální stopy ze sociálních sítí s pomocí API (a s explicitním souhlasem každého účastníka) byla facebooková aplikace „myPersonality“ Davida Stillwella, kterou se následně inspirovala i zmíněná kontroverzní Cambridge Analytica. Mezi roky 2007–2012 umožňovala uživatelům vyplnit osobnostní test, který následně zdarma vyhodnotila. Součástí testu byl i souhlas se sdílením digitální stopy a demografických údajů z Facebooku, který udělilo cca 40 % uživatelů aplikace z celkových šesti milionů. Výsledný dataset v sobě tedy kombinoval demografická data subjektů, odpovědi v testu osobnosti a množství digitálních stop v čele se seznamem oblíbených facebookových stránek uživatele. Tato data byla následně zpřístupňována dalším výzkumníkům až do roku 2018, kdy jejich poskytování autoři v návaznosti na tlak vyvolaný aférou Cambridge Analytica ukončili. Článek autorů z roku 2015 uvádí, že dataset využilo minimálně 200 výzkumníků ze 100 různých akademických institucí [Kosinski et al. 2015] a aktuální stránka projektu odkazuje na 57 vybraných publikací [myPersonality n.d.].

Jiná vysokoprofilová výzkumná aplikace Netvizz [Rieder 2013] uživatelská data nesbírala, ale naopak k nim uživateli skrz API Facebooku umožňovala přistupovat a analyzovat tak například veřejně dostupné příspěvky médií nebo politiků. Dlouhou dobu patřila k nejoblíbenějším analytickým nástrojům pro facebooková data a v době publikace tohoto textu nasbírala prostřednictvím příslušného akademického článku přes 500 citací.¹⁶

Na skandály, jako bylo komerční zneužití facebookových dat firmou Cambridge Analytica, a na regulační snahy v podobě evropského GDPR však sociální sítě v čele právě s Facebookem odpovídají skokovým omezováním dostupnosti

¹⁴ „Application Programming Interface“ neboli „rozhraní pro programování aplikací“ je standardizované rozhraní dané platformy (například Facebooku, YouTube, Twitteru) určené primárně pro kontrolovaný přístup k jejím funkcím a datům z aplikací vývojářů třetích stran.

¹⁵ Výzkumníci pracující s API nebo scrapingem jsou vždy omezeni na data z kategorie veřejně přístupných. Pouze výzkumy prováděné v přímé spolupráci s platformou mohou mít k dispozici celou digitální stopu uživatele tak, jak ji platforma pro interní potřeby sbírá. Například výzkum autorů Chenga, Burke a Goetz Davis [2019] využívá neveřejné metriky Facebooku jako počet návštěv stránky, čas strávený na stránce, frekvence posílání zpráv, interakce s blízkými přáteli, množství zobrazených notifikací, zobrazené příspěvky a jejich obsah atd.

¹⁶ Podle výsledků vyhledávače Google Scholar ze dne 29. 4. 2020.

dat z API, až se tato mladá a perspektivní větev výzkumu postupně dostává do stavu blízkého nepoužitelnosti. Jelikož se obchodní model internetových gigantů točí právě kolem analýzy uživatelských dat, jejich znepřístupnění ve jménu vyhoštění regulátorům a tlakům veřejnosti pro ně představuje spíše obchodní výhodu, zatímco pro nezávislý výzkum znamená v lepším případě návrat ke scrapingu (který výzkum při troše neopatrnosti snadno dostane za hranici tolerance etických komisí), v horším neproveditelnost.

Část akademické obce pochopitelně volá po přehodnocení takové strategie [Bruns 2018; Rieder 2018; Brooks 2018]. Za jistou formu odpovědi na toto volání pak můžeme považovat např. spolupráci Facebooku s organizací Social Science One. Společná iniciativa „Social Media and Democracy Research Grants“ [Schrage, Ginsberg 2018] pro vybrané akademiky představovala první možnost systematického přístupu k anonymizovaným datům z Facebooku. Spolupráce má však zatím pevně danou výzkumnou agendu, která vychází ze závazků Facebooku vůči Kongresu Spojených států amerických (vliv sociálních médií na volby) a přístup k datům je podmíněn úspěchem v komplikovaném grantovém řízení. Od ohlášení iniciativy po vyhlášení prvních úspěšných žadatelů navíc uplynul rok, takže v tuto chvíli nezbývá než doufat, že se jedná spíše o pilotní projekt, jehož cílem je otestovat nový, poměrně komplikovaný způsob zpřístupňování dat,¹⁷ neboť hrstku projektů ročně (navíc se stejným výzkumným zaměřením) lze jen těžko považovat za adekvátní akademický přístup k jednomu z největších potenciálních zdrojů dat pro sociální vědy.

Příklady výzkumného využití digitální stopy

Už Golder a Macy ve své přehledové studii z roku 2014 uvádějí, že pole výzkumu digitální stopy je příliš rychle rostoucí a rozsáhlé na to, aby bylo možné vytvořit jeho celkový přehled. Dnes to samozřejmě platí dvojnásob. V tomto oddílu přinášíme krátká shrnutí několika studií, které dobře ilustrují potenciál doposud zmíněných využití digitální stopy na datech z jedné ze dvou nejčastěji zkoumaných sociálních sítí (Facebook, Twitter). Tam, kde je to možné, připojujeme ke zmíněným tématům odkazy na relevantní výzkumy z českého prostředí. Ne vždy se jedná o studie výhradně sociologické, neboť digitální stopa má často silnější výzkumnou tradici v příbuzných společenských vědách (např. v behaviorální a sociální psychologii), kterou by byla škoda ignorovat mimo jiné i proto, že stejná data mohou sloužit i ke studiu otázek sociologických.

¹⁷ Navrhovaný nový model spolupráce mezi akademickou a komerční sférou v článku rozebírají King a Persily [2019], kteří stojí za organizací Social Science One, jež přístup k facebookovým datům zprostředkovává. Zpřístupňovaný dataset obsahuje speciálně kalibrovaný náhodný šum, který byl přidán jako matematická záruka zachování soukromí participantů a vyžaduje tedy speciální metody zpracování, aby se zabránilo chybám měření vedoucím ke statistickým zkreslením [Evans, King 2020].

Jako první se zaměříme na studie postavené na datasetu myPersonality, jenž se stal inspirací pro kontroverzní aktivity poradenské společnosti Cambridge Analytica, které potom spolu s aktivitami americké NSA a evropskou legislativou GDPR nejvíce formovaly všeobecné povědomí o digitální stopě a ovlivnily její výzkumnou dostupnost. Kosinski, Stillwell a Graepel [2013] na datech z myPersonality ukázali, že i základní veřejně dostupné informace z facebookových profilů mohou být použity k automatizované a poměrně přesné predikci potenciálně citlivých osobních údajů (např. pohlaví, věk, etnicita, sexuální orientace, náboženské vyznání, politické postoje, inteligence, užívání návykových látek, neúplná rodina atd.). Strojové učení zde pracovalo s výsekem 58 000 subjektů zmíněného datasetu. Výsledný prediktivní model potom ze samotného seznamu oblíbených stránek dosáhl například 88% úspěšnosti rozpoznání homosexuality, 95% úspěšnosti rozpoznání bělocha od Afroameričana nebo 85% úspěšnosti rozlišení voliče demokratů/republikánů.

Navazující studie [Youyou, Kosinski, Stillwell 2015] srovnávala přesnost posuzování osobnostních rysů (tzv. „Big Five“ – pětifaktorového modelu osobnosti¹⁸) mezi člověkem a počítačovým prediktivním modelem, který měl k dispozici pouze digitální stopu zkoumaného jedince. Autoři ukázali nejen, že je z digitální stopy hodnotit osobnost člověka možné, ale dokonce na základě naměřených výsledků tvrdí, že hodnocení jejich prediktivního modelu je přesnější než hodnocení partnerů, přátel a kolegů subjektu. U některých hodnot prediktivní model dosahoval dokonce větší shody s výsledkem osobnostního testu, než jakého dosahovalo sebehodnocení subjektu samotného.

Matz et al. [2017] se rozhodli ukázat sílu přizpůsobování reklamní komunikace na základě psychologického profilu adresáta vytvořeného z jeho veřejně dostupné digitální stopy a opět využili data z aplikace myPersonality. V několika samostatných experimentech testovali mimo jiné reklamní sdělení přizpůsobené pro extroverta/introverta (a dosáhli 50% nárůstu prodejů oproti kontrolní skupině) nebo reklamu na mobilní aplikaci přizpůsobenou podle jednoho z faktorů Big Five – uživatelské otevřenosti k novým zkušenostem (a dosáhli až 40% nárůstu prokliků). Oba experimenty pracovaly s cílením na základě jediné oblíbené stránky subjektu (namísto jejich kompletního seznamu), takže se jedná o výsledky co do možností dané metody velice konzervativní. V závěrečné diskusi autoři poukazují jak na možnosti pozitivního využití psychologického cílení komuni-

¹⁸ Pětifaktorový model osobnosti má v sociálních vědách nezanedbatelnou tradici [např. Selfhout et al. 2010; Gerber et al. 2011; v prostředí české sociologie např. Lyons 2017; Anýžová 2018]. Osobnostní rysy se, jak píše Anýžová, „zpravidla neměří v běžných reprezentativních sociologických výzkumech z důvodu příliš rozsáhlé standardizované baterie výroků (v psychologii inventáře), která neúnosně zatěžuje již tak často předimenzované dotazníky“ [2018: 668]. Obohacení dat osobnostním profilem zkoumaného jedince tam, kde vyplňování dlouhých baterií otázek není prakticky proveditelné, může zajistit právě analýza digitální stopy a otevřít tak další výzkumné možnosti.

kace (nasměrování subjektů jevících známky deprese na odbornou pomoc nebo literaturu), tak na možnost zneužití slabin subjektu (např. pomocí reklamy na kasino cílené na jedince jevící rysy spojené s patologickým gamblerstvím) a zmiňují i v té době ještě nepotvrzená podezření o takovéto manipulaci kampaně amerických prezidentských voleb v roce 2016, tedy cílenou snahu o „demobilizaci“ voličů Hillary Clintonové.

V předchozích oddílech jsme zmínili možnost konstrukce experimentů v online prostředí. Významným příkladem takového postupu je studie provedená v přímé spolupráci Facebooku a Kalifornské univerzity [Bond et al. 2012], která se věnovala šíření volebního chování v prostoru sociální sítě. Autoři ukázali jednak efekt společenského přenosu volebního chování, jednak i rozdílný vliv silných a slabých sociálních vazeb na něj. Uvádějí, že ač tradiční experimenty s mobilizací voličů vykazují spíše sotva měřitelný dopad na skutečnou volební účast, online sociální sítě – vzhledem k potenciálu zasáhnout nebývale velké množství lidí – mohou přesto vyvolat milionové rozdíly v účasti a výsledky významně ovlivnit. V předkládaném experimentu výzkumníci uvádějí, že v populaci 61 milionů zacílených subjektů docílili 340 tisíc volebních hlasů v urnách navíc. Politické participaci na sociálních sítích, byť formou „tradiční“ analýzy digitální stopy spíše než experimentu, se věnují i české výzkumné projekty. Například na genderové nerovnosti v politické participaci na Facebooku se s pomocí obsahové analýzy komentářů a příspěvků zaměřili Vochocová, Mazák a Štětka [2016].

Zmiňovali jsme, že i kdybychom chtěli digitální stopu odmítnout jako cestu k „offline“ sociologickému poznání, nevyhneme se jí při studiu jevů, které přicházejí s novými způsoby komunikace. Dobrým příkladem může být otázka tzv. názorových bublin („filter bubbles“,¹⁹ případně „echo chambers“), tedy stavu, kdy se člověk uzavírá v názorově homogenním prostředí, které může vést k jeho dalšímu vyhraňování. Například Zelenka et al. [2016] v projektu „Češi v zajetí sociálních bublin“ na digitální stopě uživatelů Facebooku ukazovali, jak zásadně se liší zdroje informací, které sledují příznivci tradičních a antisystémových stran. Stejně tak Šlerka a Šisler [2018] v debatě o uprchlické krizi na českém Facebooku identifikovali přinejmenším čtyři distinktivní názorová seskupení, která se u stejného mediálního obsahu potkávala zcela minimálně. Obě zmíněné studie využívaly digitální stopu v podobě uživatelských interakcí s veřejným obsahem facebookových stránek.

Velmi silná výzkumná tradice existuje kolem mikrobloginovací platformy a sociální sítě Twitter, neboť ta svůj obsah (na rozdíl od relativně uzavřeného Facebooku) v základním nastavení zpřístupňuje veřejně a i podmínky výzkum-

¹⁹ Termín „filter bubble“ zdůrazňuje v problematice především roli algoritmů. Ty v prostředí sociálních médií fungují skutečně jako „filtr“ a rozhodují o tom, jaký obsah uživatelé ukázat. Typicky tak činí právě na základě digitálních stop a vypočítané pravděpodobnosti, co by se uživateli mohlo líbit, případně s jakým obsahem bude nejpravděpodobněji interagovat.

ného přístupu k datům má podstatně otevřenější. Na rozdíl od Facebooku zde výzkumník stále může využívat API, a ačkoli za plnohodnotný přístup k datům musí platit, i zdarma poskytovaný přístup může být dostatečný pro některé menší studie a pro většinu studií pilotních. Významné uplatnění nachází Twitter tradičně v oblasti studia politické komunikace, čemuž se detailně věnuje například publikace *Analyzing Political Communication with Digital Trace Data* [Jungheer 2015]. Bright [2018] zase na interakčních datech z Twitteru ukazuje, že vzájemná komunikace mezi příslušníky politického středu je podstatně častější než mezi příslušníky opačných frakcí na extrémních koncích politického spektra. Pro výzkumníky zabývající se dezinformacemi a propagandou na sociálních sítích mohou být zajímavé také volně dostupné datasety státem financovaných informačních operací, které Twitter odhaluje a pravidelně zpřístupňuje v rámci „Transparency report“ [Twitter, Inc. 2020]. Na datech z Twitteru je pochopitelně možné studovat i jevy zcela apolitické, jako například vývoj pocitu štěstí a spokojenosti ve společnosti, který s pomocí 4,6 miliard tweetů a analýzy sentimentu mapovali Dodds et al. [2011]. Výsledky jejich tříleté analýzy názorně ukazují zmiňovanou granularitu digitální stopy, která výzkumníkům umožnila sledovat vývoj zkoumaného jevu zároveň na úrovni let, měsíců v roce, dní v týdnu, ale i hodin, stejně jako identifikovat v datasetu celospolečenské momenty pozitivně i negativně významných událostí.

Závěr

Cílem tohoto textu bylo představit čtenáři koncept digitální stopy, tedy jakéhosi pomyslného souboru všech dat a metadat, která v digitálních systémech zůstávají jako otisk každodenních aktivit uživatelů. Z komerčního pohledu tvoří sběr a analýza digitální stopy základ obchodního modelu současného internetu, kde nejčastěji slouží k co nejpřesnějšímu vyprofilování uživatele a následně personalizovanému filtrování obsahu a cílení reklamy. Z pohledu složek státního aparátu je digitální stopa užitečným nástrojem dohledu, kde profil jedince už dnes pomůže rozhodnout o vpuštění do země, zabrání mu v nákupu letenek a jízdenek, případně poslouží jako důkazní materiál v trestněprávním řízení. Z pohledu akademického výzkumu představuje digitální stopa zdroj dat o velkých populacích, vyznačující se zároveň bezprecedentní granularitou: detailní záznamy o pohybu, společenských interakcích, kulturní spotřebě nebo třeba zdravotních ukazatelích miliard jednotlivců.

Rozdíl mezi objemem dat dostupným provozovatelům služeb a nezávislým výzkumníkům s postupem času propastně narůstá. Provozovatelé jich sbírají stále větší množství a stále méně jich zpřístupňují, k čemuž jim paradoxně pomáhají i aféry a regulace. Za situace, kdy v důsledku afér typu Cambridge Analytica stojí akademický přístup k datům a soukromí uživatelů zdánlivě v přímé opozici, zvítězí nevyhnutelně soukromí – tím spíš, když provozovateli umožní upevnit datový monopol, který tvoří páteř jeho obchodního modelu. Velké praktické riziko

pro nezávislý výzkum digitální stopy představují i samotné změny v dostupnosti dat, které jsou často nepředvídatelné a neumožňují plánovat výzkum, neměli výzkumník v rukou již hotový dataset. Pro představu – metodologie většiny výše uvedených nezávislých studií Facebooku bude dnes, několik let po jejich provedení, nereplikovatelná, protože stejná data již není možné sebrat. Facebook na sílící kritiku svého postupu vůči výzkumníkům sice reaguje, ale zatím není jasné, jestli jde o skutečnou snahu spolehlivě anonymizovaná data dlouhodobě a v dostatečné míře zpřístupnit, nebo pouze o vyhovění Kongresu Spojených států amerických a symbolický PR krok v podobě umožnění několika málo studií jedné kritizované oblasti svého působení. Facebook pochopitelně není jediným zdrojem dat, byť trend jejich uzavírání je v různé míře patrný takřka všude. Hrozí tak, že éry dostupnosti nezměrného množství dat (jak tomu bylo v době sběru datasetů myPersonality a Cambridge Analytica) skončí dřív, než velká část výzkumníků v oblasti sociálních věd zaregistruje, že začaly.

Digitální stopa představuje jeden z potenciálně nejvýznamnějších typů dat pro výzkum v sociálních vědách a online sociální sítě jeden z jeho nejvýznamnějších zdrojů. S oběma se ale pochopitelně pojí i četná metodologická úskalí. Někdy jde o staré problémy v novém kabátě, k jejichž řešení je málokdo povolanejší než právě odborníci na empirický výzkum z řad sociologů, jindy o problémy zcela nové, které vyžadují jak silnou mezioborovou spolupráci, tak spolupráci s komerční sférou. Je důležité, aby studium digitální stopy mělo v akademickém prostředí oporu i na vyšších místech, než jaká zaujímají technologicky schopní studenti a doktorandi, z nichž navíc většina po dokončení studia zamíří spíše dále posílit komerční sektor. Jedině silná akademická základna má šanci řešit problém pro studium digitální stopy zcela existenční a dostatečně hlasitě se zasadit o rozumné, oficiální zpřístupnění těchto dat pro výzkumníky a akademické instituce, které by umožnilo digitální stopu dlouhodobě a s minimem vzájemných rizik studovat. Do té doby výzkumníkům nezbývá než využít cest, které ještě nebyly uzavřeny, platform, které data ještě zpřístupňují, případně se vrátit k primitivnějším a časově náročnějším metodám, než je pohodlný a nekontroverzní sběr skrz API. Dveře největšího repozitáře sociologických dat v historii již nejsou tak docela dokořán, ale stále zůstávají pootevřené.

JAKUB SEDLÁČEK učí na Studiích nových médií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a zároveň je doktorandem Institutu sociologických studií na Fakultě sociálních věd. Na datech ze sociálních sítí zkoumá společenskou roli celebrity a vliv influencerů na mladé lidi.

Literatura

- Anýžová, P. 2018. „Vztah mezi individuálními charakteristikami a vysokoškolským vzděláním: role osobnosti, fyzické atraktivity a sebehodnocení.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 54 (5): 667–697, <https://doi.org/10.13060/00380288.2018.54.5.419>.
- Beer, D., R. Burrows. 2013. „Popular Culture, Digital Archives and the New Social Life of Data.“ *Theory, Culture & Society* 30 (4): 47–71, <https://doi.org/10.1177/0263276413476542>.
- Bond, R. M., C. J. Fariss, J. J. Jones, A. D. I. Kramer, C. Marlow, J. E. Settle, J. H. Fowler. 2012. „A 61-million-person Experiment in Social Influence and Political Mobilization.“ *Nature* 489 (7415): 295–298, <https://doi.org/10.1038/nature11421>.
- Boyd, D., K. Crawford. 2012. „Critical Questions for Big Data: Provocations or a Cultural, Technological, and Scholarly Phenomenon.“ *Information, Communication & Society* 15 (5): 662–679, <https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.678878>.
- Bright, J. 2018. „Explaining the Emergence of Political Fragmentation on Social Media: The Role of Ideology and Extremism.“ *Journal of Computer-Mediated Communication* 23 (1): 17–33, <https://doi.org/10.1093/jcmc/zmx002>.
- Brooks, C. 2018. „It's Time for Facebook to Share More Data with Researchers.“ *Wired* [online]. [cit. 11. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.wired.com/story/its-time-for-facebook-to-share-more-data-with-researchers/>.
- Bruns, A. 2018. „Facebook Shuts the Gate after the Horse Has Bolted, and Hurts Real Research in the Process.“ *Internet Policy Review* [online]. [cit. 3. 4. 2019]. Dostupné z: <https://policyreview.info/articles/news/facebook-shuts-gate-after-horse-has-bolted-and-hurts-real-research-process/786>.
- Cadwalladr, C., E. Graham-Harrison. 2018. „Revealed: 50 Million Facebook Profiles Harvested for Cambridge Analytica in Major Data Breach.“ *The Guardian* [online]. [cit. 3. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>.
- Constine, J. 2018. „A Flaw-by-flaw Guide to Facebook's New GDPR Privacy Changes.“ *Techcrunch* [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <https://techcrunch.com/2018/04/17/facebook-gdpr-changes/>.
- Crandall, D. J., L. Backstrom, D. Cosley, S. Suri, D. Huttenlocher, J. Kleinberg. 2010. „Inferring Social Ties from Geographic Coincidences.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 107 (52): 22436–22441, <https://doi.org/10.1073/pnas.1006155107>.
- Day, M. 2019. „Amazon Is Working on a Device That Can Read Human Emotions.“ *Bloomberg* [online]. [cit. 28. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-05-23/amazon-is-working-on-a-wearable-device-that-reads-human-emotions>.
- Dodds, P. S., K. D. Harris, I. M. Kloumann, C. A. Bliss, C. M. Danforth. 2011. „Temporal Patterns of Happiness and Information in a Global Social Network: Hedonometrics and Twitter.“ *PLoS ONE* 6 (12), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0026752>.
- Evans, G., G. King. 2020. „Statistically Valid Inferences from Differentially Private Data Releases, with Application to the Facebook URLs Dataset.“ Working Paper. Gary King [online]. Dostupné z: <https://j.mp/38NrmRW>.
- Foster, I., R. Ghani, R. S. Jarmin, F. Kreuter, J. Lane. 2016. „Big Data and Social Science: A Practical Guide to Methods and Tools.“ Chapman and Hall/CRC, <https://doi.org/10.1201/9781315368238>.
- Gane, N. 2011. „Measure, Value and the Current Crises of Sociology.“ *Sociological Review* 59 (suppl. 2): 151–173, <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2012.02054.x>.

- Gerber, A. S., G. A. Huber, D. Doherty, C. M. Dowling. 2011. „The Big Five Personality Traits in the Political Arena.“ *Annual Review of Political Science* 14 (1): 265–287, <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051010-111659>.
- Glazer, E., D. Seetharaman, A. Andriotis. 2018. „Facebook to Banks: Give Us Your Data, We'll Give You Our Users.“ *The Wall Street Journal* [online]. [cit. 27. 4. 2019]. Dostupné z: <https://www.wsj.com/articles/facebook-to-banks-give-us-your-data-well-give-you-our-users-1533564049>.
- Goldberg, A. 2015. „In Defense of Forensic Social Science.“ *Big Data and Society* 2 (2): 1–3, <https://doi.org/10.1177/2053951715601145>.
- Golder, S. A., M. Macy. 2014. „Digital Footprints: Opportunities and Challenges for Online Social Research.“ *Annual Review of Sociology* 40: 129–152, <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043145>.
- Hill, K. 2018. „Facebook Is Giving Advertisers Access to Your Shadow Contact Information.“ *Gizmodo* [online]. [cit. 20. 4. 2019]. Dostupné z: <https://gizmodo.com/facebook-is-giving-advertisers-access-to-your-shadow-co-1828476051>.
- Hogan, B. 2010. „The Presentation of Self in the Age of Social Media: Distinguishing Performances and Exhibitions Online.“ *Bulletin of Science, Technology & Society* 30 (6): 377–386, <https://doi.org/10.1177/0270467610385893>.
- Cheng, J., M. Burke, E. Goetz Davis. 2019. „Understanding Perceptions of Problematic Facebook Use: When People Experience Negative Life Impact and a Lack of Control.“ Pp. 1–13 in *CHI '19: Proceedings of the 2019 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. ACM, New York, NY, USA, <https://doi.org/10.1145/3290605.3300429>.
- Jungherr, A. 2015. *Analyzing Political Communication with Digital Trace Data*. Switzerland: Springer International Publishing, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-20319-5>.
- Kastrenakes, J. 2018. „Facebook Spoke with Hospitals about Matching Health Data to Anonymized Profiles.“ *The Verge* [online]. [cit. 7. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.theverge.com/2018/4/5/17203262/facebook-medical-data-sharing-plan-healthcare>.
- King, G., N. Persily. 2019. „A New Model for Industry–Academic Partnerships.“ *Political Science & Politics* [online]. Cambridge University Press, 1–7, <https://doi.org/10.1017/S1049096519001021>.
- Kosinski, M. 2018. „I Had Nothing to Do with Cambridge Analytica.“ *Michalkosinski.com* [online]. [cit. 17. 5. 2019]. Dostupné z: <https://drive.google.com/file/d/1zRaTAx0mpRC0m7-3wQRaDPYTOGMdvNBt/edit>.
- Kosinski, M., S. C. Matz, S. D. Gosling, V. Popov, D. Stillwell. 2015. „Facebook as a Research Tool for the Social Sciences: Opportunities, Challenges, Ethical Considerations, and Practical Guidelines.“ *American Psychologist* 70 (6): 543–556, <https://doi.org/10.1037/a0039210>.
- Kosinski, M., D. Stillwell, T. Graepel. 2013. „Private Traits and Attributes Are Predictable from Digital Records of Human Behavior.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 110 (15): 5802–5805, <https://doi.org/10.1073/pnas.1218772110>.
- Kuo, L. 2019. „China Bans 23m from Buying Travel Tickets as Part of 'Social Credit' System.“ *The Guardian* [online]. [cit. 18. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/01/china-bans-23m-discredited-citizens-from-buying-travel-tickets-social-credit-system>.
- Landau, S. 2013. „Making Sense from Snowden: What's Significant in the NSA Surveillance Revelations.“ *IEEE Security & Privacy* 11 (4): 54–63, <https://doi.org/10.1109/MSP.2013.90>.
- Larson, Q. 2017. „I'll Never Bring My Phone on an International Flight Again. Neither Should You.“ *FreeCodeCamp* [online]. [cit. 24. 4. 2019]. Dostupné z:

- <https://www.freecodecamp.org/news/ill-never-bring-my-phone-on-an-international-flight-again-neither-should-you-e9289cde0e5f/>.
- Lazer, D., A. Pentland, L. Adamic, S. Aral, A.-L. Barabási, D. Brewer, N. Christakis, N. Contractor, J. Fowler, M. Gutmann, T. Jebara, G. King, M. Macy, D. Roy, M. Van Alstyne. 2009. „SOCIAL SCIENCE: Computational Social Science.“ *Science* 323 (5915): 721–723. <https://doi.org/10.1126/science.1167742>.
- Liao, R. 2019. „A Government Propaganda App Is Going Viral in China.“ *Techcrunch* [online]. [cit. 15. 5. 2019]. Dostupné z: <https://techcrunch.com/2019/02/01/china-propaganda-app/>.
- Liu, J., J. Li., W. Li., J. Wu. 2016. „Rethinking Big Data: A Review on the Data Quality and Usage Issues.“ *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing* 115: 134–142, <https://doi.org/10.1016/j.isprsjprs.2015.11.006>.
- Lyons, P. 2017. „Political Knowledge in the Czech Republic.“ Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Ma, A. 2018. „China Has Started Ranking Citizens with a Creepy ‘Social Credit’ System — Here’s What You Can Do Wrong, and the Embarrassing, Demeaning Ways They Can Punish You.“ *Business Insider* [online]. [cit. 1. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.businessinsider.com/china-social-credit-system-punishments-and-rewards-explained-2018-4>.
- MacAskill, E. 2015. „The NSA’s Bulk Metadata Collection Authority Just Expired. What Now?“ *The Guardian* [online]. [cit. 3. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/us-news/2015/nov/28/nsa-bulk-metadata-collection-expires-usa-freedom-act>.
- Manovich, L. 2011. „Trending: The Promises and the Challenges of Big Social Data.“ Pp. 460–475 in M. K. Gold. *Debates in the Digital Humanities*, <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816677948.003.0047>.
- Matz, S. C., M. Kosinski, G. Nave, D. J. Stillwell. 2017. „Psychological Targeting as an Effective Approach to Digital Mass Persuasion.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114 (48): 12714–12719, <https://doi.org/10.1073/pnas.1710966114>.
- Mills, C. W. (1959) 2000. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- myPersonality. n.d. „Publications.“ *MyPersonality.org* [online]. [cit. 6. 3. 2019]. Dostupné z: <https://sites.google.com/michalkosinski.com/mypersonality/publications>.
- MZČR. 2020. „Chytrá karanténa.“ *Ministerstvo zdravotnictví ČR* [online]. [cit. 30. 4. 2020]. Dostupné z: <https://koronavirus.mzcr.cz/chytra-karantena/>.
- Nowak, M., D. Eckles. 2016. *US20160283485A1: Determining User Personality Characteristics from Social Networking System Communications and Characteristics*. United States Patent and Trademark Office. Dostupné z: <https://patents.google.com/patent/US20160283485A1/en>.
- Olshannikova, E., T. Olsson, J. Huhtamäki, H. Kärkkäinen. 2017. „Conceptualizing Big Social Data.“ *Journal of Big Data* 4 (1), <https://doi.org/10.1186/s40537-017-0063-x>.
- Parigi, P., J. J. Santana, K. S. Cook. 2017. „Online Field Experiments: Studying Social Interactions in Context.“ *Social Psychology Quarterly* 80 (1): 1–19, <https://doi.org/10.1177/0190272516680842>.
- Paul, K. 2019. „Libra: Facebook Launches Cryptocurrency in Bid to Shake up Global Finance.“ *The Guardian* [online]. [cit. 18. 6. 2019]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/technology/2019/jun/18/libra-facebook-cryptocurrency-new-digital-money-transactions>.
- Penzenstadler, N., B. Heath, J. Guynn. 2018. „We Read Every One of the 3,517 Facebook Ads Bought by Russians. Here’s What We Found.“ *USA Today* [online]. [cit. 20. 5. 2019]. Dostupné z: <https://eu.usatoday.com/story/news/2018/05/11/what-we-found-facebook-ads-russians-accused-election-meddling/602319002/>.

- Quercia, D., M. Kosinski, D. Stillwell, J. Crowcroft. 2011. „Our Twitter Profiles, Our Selves: Predicting Personality With Twitter.“ Pp. 180–185 in *2011 IEEE Third International Conference on Privacy, Security, Risk and Trust and 2011 IEEE Third International Conference on Social Computing*, <https://doi.org/10.1109/PASSAT/SocialCom.2011.26>.
- Rieder, B., 2013. „Studying Facebook via Data Extraction.“ Pp. 346–355 in *Proceedings of the 5th Annual ACM Web Science Conference on – WebSci '13*, <https://doi.org/10.1145/2464464.2464475>.
- Rieder, B. 2018. „Facebook’s App Review and How Independent Research Just Got a lot Harder.“ *The Politics of Systems* [online]. [cit. 28. 3. 2019]. Dostupné z: <http://thepoliticsofsystems.net/2018/08/facebook-app-review-and-how-independent-research-just-got-a-lot-harder/>.
- Rincon, J. A., A. Costa, P. Novais, V. Julian, C. Carrascosa. 2016. „Using Non-invasive Wearables for Detecting Emotions with Intelligent Agents.“ Pp. 77–84 in M. Graña, J. López-Guede, O. Etxaniz, Á. Herrero, H. Quintián, E. Corchado (eds.). *International Joint Conference SOCO’16-CISIS’16-ICEUTE’16. SOCO 2016, ICEUTE 2016, CISIS 2016. Advances in Intelligent Systems and Computing*, vol. 527. Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-319-47364-2_8.
- Savage, M., R. Burrows. 2007. „The Coming Crisis of Empirical Sociology.“ *Sociology* 41 (5): 885–899, <https://doi.org/10.1177/0038038507080443>.
- Schrage, E., D. Ginsberg. 2018. „Facebook Launches New Initiative to Help Scholars Assess Social Media’s Impact on Elections.“ *Facebook Newsroom* [online]. [cit. 15. 5. 2019]. Dostupné z: <https://newsroom.fb.com/news/2018/04/new-elections-initiative/>.
- Selfhout, M., W. Burk, S. Branje, J. Denissen, M. Van Aken, W. Meeus. 2010. „Emerging Late Adolescent Friendship Networks and Big Five Personality Traits: A Social Network Approach.“ *Journal of Personality* 78 (2): 509–538, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00625.x>.
- Solon, O. 2017. „Facebook Can Track Your Browsing Even after You’ve Logged out, Judge Says.“ *The Guardian* [online]. [cit. 29. 3. 2019]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/technology/2017/jul/03/facebook-track-browsing-history-california-lawsuit>.
- Statista. 2019. „Number of Daily Active Facebook Users Worldwide as of 1st Quarter 2019.“ *Statista* [online]. [cit. 24. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.statista.com/statistics/346167/facebook-global-dau/>.
- Šlerka, J., V. Šisler. 2018. „Who Is Shaping Your Agenda? Social Network Analysis of Anti-Islam and Anti-immigration Movement Audiences on Czech Facebook.“ Pp. 61–85 in *Expressions of Radicalization*, https://doi.org/10.1007/978-3-319-65566-6_3.
- Twitter, Inc. 2020. „Information operations.“ *Transparency Report* [online]. [cit. 1. 5. 2020]. Dostupné z: <https://transparency.twitter.com/en/information-operations.html>.
- Vochocová, L., J. Mazák, V. Štětka. 2010. „Nic pro holky? Genderové nerovnosti v politické participaci na sociálních sítích.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 17 (2): 64–75, <https://doi.org/10.13060/12130028.2016.17.2.283>.
- Youyou, W., M. Kosinski, D. Stillwell. 2015. „Computer-based Personality Judgments Are More Accurate than Those Made by Humans.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112 (4): 1036–1040, <https://doi.org/10.1073/pnas.1418680112>.
- Zelenka, J., T. Málek, M. Šulek, Š. Korčič. 2016. „Češi v zajetí sociálních bublin.“ *Lidovky.cz* [online]. [cit. 8. 4. 2019]. Dostupné z: <https://www.lidovky.cz/bubliny.aspx>.

Legitimizace vzdělávacích reforem: Strategické dokumenty a konkurenční režimy vědění*

JITKA WIRTHOVÁ**

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Legitimising Educational Reforms: Strategic Documents and Competing Knowledge Regimes

Abstract: The article focuses on knowledge regimes within the normative discourse of the reform of Czech educational curricula. Engaging with the relational ontology of ‘third-wave sociology of education’, the article presents a qualitative analysis of strategic documents that sheds light on the divergent systems of reasons for particular educational changes. The research traced legitimising (justifying and criticising) strategies in authorised documents (governmental organisations) and non-authorised (NGOs and transnational organisations) in the 2010–2017 period. These findings point to the existence of several significantly divergent knowledge ‘micro-regimes’ that produce various contradictions and tensions on the level of regimes, documents, and the meaning of ‘competent’ actors. The research tracked the different relationships between managerial, expert, revisionist, revising, and adaptation regimes. It demonstrated that contemporary Czech attempts to reach a consensus over the goals of education across society are paralysed by a number of contradictory legitimisations rather than one hegemonic discourse.

Keywords: legitimisation, knowledge regimes, educational reform, strategic documents, contradictions

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 4: 491–521

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.016>

Úvod

Od počátků modernity až do současnosti jsou reformy vzdělávání prakticky jednomyslně považovány za klíčový mechanismus žádoucích sociálních změn. Díky rozvoji ekonomického a společenského uspořádání roste i kritika „tradičních“ forem vzdělávání a vznikají nové požadavky, které by lépe vyhovovaly zájmům

* Studie byla podpořena grantem GA UK č. 624218 a grantem SVV UK č. 260 596. Studie je přepracováním výzkumu, který byl prezentován na konferenci: Sociologické výzvy ve středoevropském kontextu 2017 na Ostravské univerzitě [Horáková 2018]. Děkuji anonymním recenzentům za konstruktivní kritiku a podnětné komentáře.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu Mgr. Jitka Wirthová, Institut sociologických studií, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: jitka.wirthova@fsv.cuni.cz.

určítým způsobem chápané nové společnosti a ideálu jak svobodného člověka a kompetentního občana, tak i zodpovědného pracovníka [Greger, Černý 2007]. Často má tyto všechny nové požadavky naplnit škola, jejímž úkolem je realizovat státem racionálně vytvořený vzdělávací projekt – kurikulum. Zkoumání sociálních praktik a strategií, které uspořádávají východiska současného pedagogického reformního diskurzu je klíčové pro porozumění fenoménu vlivu různých aktérů, kteří se prosazují do současné revize českých kurikulárních dokumentů. Důležitými otázkami z pohledu sociologie vzdělávání a vědění jsou: Jak jsou tyto vzdělávací revize legitimizovány? Jakými režimy vědění jsou tyto legitimizace umožňovány [Aasen, Prøitz, Sandberg 2014]? Manifestace určitých legitimizací je součástí jedné z významných praktik současných aktérů vzdělávacího diskurzu – tvorba určitého „strategického“ dokumentu [Cooren 2004; Freeman, Maybin 2011; Smith 2001]. Zde se systematizují argumenty, vytváří se relevantní patřičné vědění, vytváří se kompetence a autorita prosazovat různé cíle, tedy způsoby, jimiž tyto dokumenty organizují a autorizují jednání [Aasen, Prøitz, Sandberg 2014; Levinson, Sutton, Winstead 2009; Taylor 2004]. Ovšem v současnosti mnoho výzkumů dokumentuje koexistenci značně divergentních vzdělávacích cílů i argumentací, které je mají ospravedlnit [Aasen, Prøitz, Sandberg 2014; Anagnostopoulos, Lingard, Sellar 2016; Kaščák, Pupala 2012a; Patriotta, Gond, Schultz 2011; Popkewitz 2000; Strouhal 2012; Tveit, Lundahl 2017; Zhao 2017].

Český vzdělávací diskurz je stále více rozrůžňován odlišným typem vědění, než je specificky pedagogické, a odlišnými aktéry přicházejícími čím dál tím více z externích sfér, než je úzce státně správní (transnacionální, podnikatelská, nevládní sféra a další) [Janík 2015]. V roce 2004 odstartovala v České republice na základě dlouhodobé mezinárodní i domácí kritiky vzdělávací reforma, kterou tvořilo především zavádění Rámcových vzdělávacích programů (RVP) [Tupý 2018]. Česká republika se tak zapojila do prakticky celosvětového trendu deregulace a decentralizace veřejných politik [Strouhal, Štech 2016]. Poměrně brzy se tento globální reformní proud stal předmětem bádání různých disciplín, zejména v zahraničí, kde k těmto změnám došlo dříve a kde disponovali zakořeněnější kritikou sociologií vzdělávání, zejména USA, Velká Británie, severské země, ale i Slovinsko a Slovensko [Apple 2005; Ball 2008; Čeplak 2012; Enroth 2014; Kaščák, Pupala 2012b; Lawn, Lingard 2002], než například u nás. Ovšem i u nás se již od počátku tato reforma setkávala s kritikou různého druhu, od konkrétních pedagogických problémů [Strouhal, Štech 2016; Štech 2013] po technické problémy spojené s implementací. Zatímco v zahraničí jsou nové nároky a jejich legitimizování živě sociologicky zkoumány [Anagnostopoulos, Lingard, Sellar 2016; Anderson, Donchik 2016; Skarpenes 2014; Tveit, Lundahl 2017], u nás sociologický pohled na to, jak vlastně vznikají různé vzdělávací normativy, které se prosazují do reformy kurikula, spíše chybí.

Znovuotevření RVP podstatným změnám v roce 2013 a nejnověji v roce 2016¹ bylo a je příležitostí pro mnoho aktérů účastnit se prosazování různých vzdělá-

¹ Revize kurikulárních dokumentů, kterou byl pověřen Národní ústav rozvoje vzděláva-

vacích cílů a spolu se způsobem ospravedlňování i určitých „racionalit“, které nutně nemusejí reprezentovat jednotný směr. Tento výzkum se nicméně nezaměřuje primárně na „opravdové“ záměry různých aktérů, ale na normativní modely světa, které se manifestují v jejich strategických dokumentech [Levinson, Sutton, Winstead 2009]. Skrze koncept režimů vědění [Aasen, Lingard, Sellar 2014] se výzkum snaží uchopit způsoby, jak jsou vzdělávací normativy legitimizovány. Koncept režimů vědění je pojmán relacionisticky, tedy sleduje různé vztahy závislosti na různých úrovních mezi cíli vzdělávání a společností obecně, relevantními problémy a souvztažným relevantním řešením, smysluplným věděním a dalšími instancemi. Jde tedy o zkoumání toho, jak vznikají definice legitimních nároků (např. postulovaných jako „nároky doby“, „potřeby společnosti, ekonomiky, trhu práce“). Ze sociologického hlediska jde o zkoumání sociálně akceptované normativity (normativní základy argumentů) [Herzog 2016] imanentní různým režimům vědění přítomným v dokumentech strategického charakteru.

Ve vztahu ke konceptu režimů vědění a vzhledem k textuálnímu charakteru zkoumaného materiálu náleží výzkumný problém otázkám po užitých diskurzivních prostředcích, jimiž jsou myšleny způsoby zdůvodňování, ospravedlňování a kritizování v příslušných psaných textech a jejich sémantické sdružování, oponování, vylučování, tedy různé diskurzí operace legitimizování, diskvalifikování, ignorování apod. [Herzog 2016; Macgilchrist 2016]. V teoretické části ukážu, jak určitý režim vědění krystalizuje jako asambláž druhů užívaného vědění ve vztahu k diskurzími praktikám a jak takový režim určuje kompetence svých aktérů i publika.² Nejsou zde tedy zkoumání aktéři a jejich „pravé“ zájmy a úmysly, ale vzorce legitimizací. Odpovědi na následující výzkumné otázky umožnily rozkrýt určité konkrétní režimy vědění, tenze a kontradikce mezi nimi i mezi jednotlivými vnitřními kategoriemi:

- Jakými diskurzívními prostředky je určován:
 - vztah vzdělávání a společnosti,
 - cíl vzdělávání a jakým způsobem je obhajovaný,
 - problém a jeho řešení – jaký je mezi nimi vztah?
- Jaké vědění je zdrojem obsahu i ospravedlňování výše uvedených kategorií, jaké vědění je požadováno jako smysluplné a oprávněné?

ní (NÚV), probíhala, až do jejího pozastavení v lednu 2019 ministrem Plagou, jako série podkladových studií k jednotlivým vzdělávacím oblastem. Již od počátku ale čelilo NÚV kritice za netransparentnost tohoto procesu, za výběr expertů do komisí k jednotlivým podkladovým studiím i jejich zveřejňování (např. Kulatý stůl SKAV a EDUin z roku 2018 *Revize RVP: Komu tím prospějeme?*). V současnosti je finální revize odsunuta do doby dokončení Strategie vzdělávání 2030+, jejíž přípravou je pověřena expertní komise vedená prof. A. Veselým. NÚV se stal součástí NPI (Národní pedagogický institut) při další vlně slučování pověřených kurikulárních ústavů dne 1. 1. 2020.

² V této perspektivě nejde o otázky po distribuci moci mezi aktéry, u kterých by byl předpokládán apriori boj o dominanci, ale vztahovou „ekologii“, která své aktéry, lokace, racionality a legitimacy teprve umožňuje [Abbott 2005].

V této práci ukazují, že v současné české debatě o revizi kurikula se nachází více divergentních režimů vědění, které mezi sebou vykazují v určitých bodech silné nekompatibility a které nelze bez značné interpretační násilnosti zařadit pod jeden dominantní, hegemonický diskurz. Cílem je ukázat vzorce legitimizací v různých režimech vědění manifestujících se v současnosti v normativním diskurzu různých strategických dokumentů, tedy ukázat, že normativy ve vzdělávání vznikají legitimizačními strategiemi a praktikami, a ne bezprostředními potřebami společnosti, doby, rozvoje či průmyslu apod. Na druhé straně, v současnosti jistě existují pokusy monopolizovat interpretace a definice, avšak nikdy k takové hegemonii nedochází úplně (nebo alespoň ne dlouhodobě a mimo lokální kontext, což pojem hegemonie předpokládá). Naopak problémy neplynou z uzurpování si klíčových definic (jakkoli jsou takové pokusy o uzurpaci závažné a problematické), nýbrž spíše z toho, že množství protichůdných legitimizací na sebe naráží a vzájemně se nekonzistentně propojují a spíše ochromují pokusy o společné vize [srov. Lindberg, Knutsson 2019].

Kvalitativní analýza legitimizačních prostředků přítomných ve strategických dokumentech (autorizované, neautorizované, transnacionální) [Levinson, Sutton, Winstead 2009], které se vyjádřily k revizi kurikulární reformy v České republice od roku 2010 do roku 2017, ukázala, jak koncept „režimů vědění“ [Aasen, Lingard, Sellar 2014] umožňuje rozlišenější uchopení diverzifikovaných vzdělávacích nároků a tenzí mezi nimi (mezi nároky, mezi jejich legitimizacemi a mezi kompetencemi a jednáním). Bude ukázáno na tenze mezi revizionistickým a expertním mikrorežimem (hodnoty × objektivní vědění), manažerským mikrorežimem a mikrorežimem přizpůsobení (plánování × neustálá změna) a v neposlední řadě na kontradikci mezi určitou definicí kompetentního aktéra a jeho možností jednat (učitelé jako neexperti).

V první části budou představena teoretická východiska, která čerpají zejména z tzv. relacionistické sociologie [Abbott 2016; Dépelteau 2018] a sociologie pedagogického vědění [Popkewitz, Diaz, Kirchgasser 2017]. Po pasáži, kde bude popsán kontext textového korpusu a metody analýzy, bude následovat analýza a interpretace kategorií různých režimů vědění, jejich specifické logiky a obsahu, jejich překryvů či tenzí. Závěr stati tvoří diskuse výsledků vzhledem k problémům současných vzdělávacích revizí a perspektiva možných dalších směrů výzkumu zejména ve vztahu ke kategorii kompetence k jednání.

Pluralizované režimy vědění

V současné sociologii vzdělávání, kterou lze zařadit pod tzv. třetí vlnu [Wirthová 2019], roste nespokojenost jak s tradičními pozitivistickými, tak s tradičními kritickými přístupy. Autoři se vymezují vůči sporné povaze epistemologií určitých kritických výzkumů a vůči často neuvědomovaným teoretickým východiskům, která mohou být i kontraproduktivní. [Aasen, Prøitz, Sandberg 2014: 723; Izquierdo, Mínguez 2003: 22; Popkewitz 2000; Young 2008: 27]. Existuje několik

sociologických přístupů, které legitimizace vzdělávacích nároků uchopují jiným způsobem než skrze předpoklad jedné apriori dané logiky sociálního prostoru. Jejich východiska konvenují zejména v konceptu *pluralitních sémantických žánrů* jako určitých holistických významových struktur, které mohou koexistovat a vytvářet mezi sebou různé tenze, kontradikce a rozepře [Aasen, Prøitz, Sandberg 2014; Keller, Tvrdý 2008; Lyotard 1998; Meyer, Boyd 2001; Patriotta, Gond, Schultz 2011; Peters 2007; Popkewitz 2000; Taylor 2004; Tveit, Lundahl 2017].

Ačkoli se tyto přístupy vymezují vůči klasické kritické sociologii, stále se chápou jako *kritické* a diskurz, zejména ve strategických dokumentech, pro ně má silný ontologický význam [Cooren 2018; Lyotard 1998; Prior 2008], díky čemuž se nevzdávají zkoumání (ne)výhodných vztahů v tvorbě vědění. Často čerpají nějakým způsobem jak z evropského poststrukturalismu, tak z amerického pragmatismu. Tento přístup neuvažuje o žádné univerzální sociální logice apriori (ať už v podobě konsensuálního nebo kritického funkcionalismu), zkoumá především vztahy, které teprve umožňují nějaké logiky a objekty rozpoznat [Abbott 2016; Dépelteau 2018], přičemž povaha vzdělávacích normativů je dána jejich určitou lokací uvnitř vzdělávacího diskurzu [Decuyper, Simons 2016; Lyotard 1998].

Určité *režimy vědění* jsou tedy výsledkem různých vztahů závislostí mezi těmi, kteří jsou považováni za aktéry tohoto režimu, kdo tvoří publikum, jaké jsou relevantní problémy a smysluplná řešení. Režim vědění je konglomerát významů, porozumění, pravidel, vědění, norem, idejí, jehož konkrétní obsah se nedá definovat předem a poté jaksi nalézat v datech, ale naopak je výzkumnou otázkou. Je to volná kategorie, jejíž konkrétní obsah je zkoumán. Jsou-li režimy vědění zkoumány v manifestacích ve strategických dokumentech, pak objektem zkoumání jsou diskurzivní prostředky a praktiky ustavující takové vztahy závislosti, mezi které patří určité *systémy zdůvodňování* [Popkewitz 2000; Popkewitz, Diaz, Kirchgasser 2017], jež leží v základu jakéhokoli *vědění*. Tyto systémy uspořádávají reflexi i jednání, jejich zkoumání umožňuje vidět, jak zdůvodňování implicitně formulují určitou sociální teorii o tom, co je realita, co jsou objekty a subjekty a jaká je jejich povaha (například zodpovědný žák) a co je žádoucí vzdělávání. Režimy vědění „jednají“ skrze vepisování svých principů určitého sociálního řádu do organizace výzkumu a expertiz, do veřejných politik a do organizace pedagogické praxe [Popkewitz, Diaz, Kirchgasser 2017: 228].

Ovšem současný výzkum identifikuje režimy vědění, které směřují odlišným, divergentním směrem a osvětluje tak kontradikce a tenze ve vzdělávacích reformách [Aasen, Prøitz, Sandberg 2014: 723]. Ukazuje se, že nelze jednoznačně říci, který režim je hegemonní a „polyká“ či kolonizuje jiné režimy. Spíše se jedná o pluralitu, která je samozřejmě velmi problematická a nikoli prostá znevýhodňujících vztahů, ale pluralitní perspektiva alespoň umožňuje tyto problémy a tenze tematizovat. V hegemonickém uchopení by bylo nesmyslné o tenzích či rozepřích mluvit, jestliže by bylo vše ovládané jedním, hegemonním diskurzem.

Tenzím je zde tedy rozuměno jako určitým rozepřím mezi systémy zdůvodňování, které znemožňují shodu a jednotný směr různě legitimizovaných nároků [Lyotard 1998]. Jestliže chceme rozumět kontradikcím na různých úrov-

ních – mezi jednotlivými vzdělávacími požadavky a cíli (výchova k demokracii a kreativitě × přizpůsobení zaměstnavatelům), mezi identifikovaným problémem a jeho řešeními (nestálost, nepředvídatelnost, neustálá změna × pečlivý, dlouhodobý plán), mezi požadavky a hodnocením výsledků (žákovské kompetence a individualita × standardizované testy), je vhodnější sledovat režimy spíše *zvnitřku* – jak se odhalují pečlivou, ale otevřenou analýzou datových souborů. Kategorie v tomto výzkumu jsou pojímány tedy jako „prázdné“, neesencialistické – zkoumáno je, jakým obsahem jsou naplňovány a jaké vztahy závislosti jsou mezi nimi ustavovány.

Strategické dokumenty jako sociologická data

Různí aktéři se zajišťují v prostředí ve vztahu nejen k ostatním aktérům, ale také ve vztahu k dalším instancím (vědění, diskurzy, publika, mediální, komunikační prostředky aj.). Tato různá zajišťování směřují k vytvoření udržitelného prostředí (topologie i temporality) pro jejich aktivity [Abbott 2016]. Klíčovou praktikou takového zajišťování organizací je produkce dokumentů [Smith 2001], strategický dokument se pak stává principiálním artefaktem především ve vytváření veřejné politiky [Freeman, Maybin 2011]. Proto i různí aktéři, kteří si chtějí zajistit pozici pro svoje aktivity v prostředí prosazování vzdělávacích cílů, produkují různé dokumenty strategického charakteru. Jednotlivé dokumenty takového charakteru se ale liší nejen mezi jednotlivými aktéry či organizacemi, ale i uvnitř jednotlivých organizací. Odlišnosti v konkrétním účelu, v délce dokumentu, času stráveném jeho přípravou, v povaze připomínkového řízení (které je jiné u autorizovaných a u neautorizovaných dokumentů) jsou velmi variabilní. Je pochopitelné, že někteří aktéři se budou snažit své dokumenty v některých prvcích připodobnit autorizovaným dokumentům, a tak získat větší legitimitu svému strategickému textu. Například když dokumenty neziskových organizací implementují určité prvky správního připomínkového řízení nebo prvky akademického recenzování. Také míra intencionality obsahu je variabilní, dokumenty státní správy nemají většinou jednoho autora, obsah je sestavován na základě různých „vkladů“ a výsledkem může být i nezamýšlená nekoherence. V případě dokumentů jiných organizací může být intencionalita obsahu přímočařejší, ale neznamená to, že pak jakýmsi nutným výsledkem je vnitřní koherence. Ovšem ačkoli je jinak velmi důležitý, zde proces produkce strategických dokumentů přece jenom není předmětem výzkumu. Předmětem jsou systematizace legitimizací v takových dokumentech manifestované.

Strategické dokumenty svým charakterem vzniku, autorství, účelu, žánru i postavením mezi dalšími textuálními daty poskytují specifickou evidenci. Dokumenty strategického typu usilují o validní reprezentaci svého účelu, nejen věcného obsahu, enkódují budoucí legitimní jednání [Cooren 2004; Freeman, Maybin 2011; Prior 2008]. Ve strategickém dokumentu, i když variují ve výše ukázaných znacích, se artikulace ospravedlnění nějakého nároku projevuje hmatatelněji, ar-

gumentace je systematizována, lze zde přímo studovat určité legitimizační strategie, a tak rekonstruovat normativní model světa (patříčné typy vědění, definice reality, rozsah možného jednání, smysluplné cíle...), který se následně provazuje do sfér vlivu těchto dokumentů (v případě vzdělávacích dokumentů do jednání škol a dalších aktérů).

Taková data mají ovšem i své limity, tyto dokumenty nezachycují interakce s kritiky, alespoň ne přímé. Ačkoliv enkódují budoucí legitimní jednání a ohraničují jeho možnosti, nezachycují konkrétní reakce svého publika, čtení, recepci, užívání atd. Proto byly strategické dokumenty vybrány vzhledem k intertextualitě. Na strategické dokumenty se odkazují sami autoři v dalších svých dokumentech, jsou důležitou součástí strategie vytváření vědění, které má aspirace být bráno za dané; ale odkazují se na ně ve svých dokumentech i kritici či oponenti, takže takové dokumenty jsou významnou měrou stále „v oběhu“.³ Byly vybrány takové dokumenty, které byly jejich autory považovány za strategické a které také byly takto v diskurzu aktivní. Tedy výzkumným materiálem jsou dokumenty a jejich *systémy zdůvodňování* – tedy modely legitimního vzdělávání, které zahrnují různé obsahy, definující autorství, publikum, patříčné vědění aj., a proto takto pojatý může zodpovědět otázky po vzorcích režimů vědění a legitimizací.

Vzhledem k současnému zproblematizování jasně daného aktérství ve vzdělávací politice, kdy se v evropském prostoru stále častěji dokumentují nové netransparentní aktérské asambláže [Ball 2015; Menashy 2016], na což bylo v českém prostředí už také upozorněno [Janík 2015], byl výběr dokumentů veden několika podmínkami: (1) Výběr se intertextuálně neomezí pouze na dokumenty formální národní vzdělávací politiky, bude tedy respektovat produkci strategických dokumentů nejen u subjektů, jako je MŠMT či NÚV, ale zohlední ostatní vlivné entity, které se do českého diskurzu prosazují. Z toho vyplynulo zařazení jak domácí neziskové sféry, tak mezinárodních vlivných dokumentů. (2) Výběr bude sledovat významné milníky v české debatě o revizi kurikula od prvního významného externího kritického dokumentu [SKAV 2010] do relativního pozastavení revizí kurikula v roce 2017 [Tupý 2018]. Jde tedy o tematicky uzavřený textový soubor, který je tvořen strategickými dokumenty, jež se vyjadřovaly k možnosti, povaze a obsahu revize kurikulární reformy v České republice od roku 2010 do rezignace ministryně školství Kateřiny Valachové v roce 2017 (21. 6.).

Z důvodu pokrytí relevantních zdrojů, které by reprezentovaly vývoj v obhajování kurikulární revize z různých pozic a intertextuálně na sebe navazovaly, byly vybrány dokumenty autorizované i neautorizované, „domácí“ i transnacionální. Autory těchto dokumentů byly na jedné straně pověřené organizace vzdělávací politiky (MŠMT, NÚV), na druhé straně české neziskové organizace, které sice nejsou pověřenými tvůrci kurikula, ale jejich vliv na tuto tvorbu je znač-

³ Z tohoto hlediska je důležitý pojem „document career“ [Harper in Freeman, Maybin 2011].

ný (SKAV,⁴ Vzdělání přede-vším, EDUin⁵). Také jsou zastoupeni aktéři transnacionální (OSN, OECD), kteří vytvářejí velmi vlivné strategické dokumenty, na které je explicitně odkazováno v autorizovaných i neautorizovaných dokumentech a kteří tak významně tvarují legitimizace v debatách o revizi kurikula.

Diskuse (více či méně intenzivní) o revizi kurikula se vedou prakticky od vzdělávací reformy z roku 2004. Prvním relativně vlivným externím kritickým dokumentem byla studie neziskové organizace SKAV *Kdy a jak měnit Kurikulum* z roku 2010, pod kterou jsou autorsky podepsaní Zdeněk a Lucie Slejškovi ve spolupráci s mnoha dalšími členskými organizacemi.⁶ Autorita dokumentu byla definována jako „výsledek odborné debaty“ [SKAV 2000: 6]. Studie se vyjadřovala k do té doby chaotickému způsobu implementování různých návrhů na změnu kurikulárních dokumentů, které označila za nekoncepční. Argumentace, jak tedy správně kurikulum měnit, je z hlediska režimů vědění velmi zajímavá a ukazuje na některé klíčové tenze, které provázejí současné debaty o vzdělávání dodnes (zejména pojetí expertství a učitelé jako neexperti).

Jako reakci na vzrůstající kritiku i na základě mezinárodních závazků⁷ MŠMT v roce 2014 vydalo dokument *Strategie vzdělávací politiky České republiky do roku 2020*. Jde o koncepční dokument, který byl vytvořen různými expertními skupinami [Tupý 2018: 92, 117]. Tento materiál se snažil zhodnotit aktuální stav a vymezit priority, které by ale nesměřovaly k radikální přestavbě [MŠMT 2014: 3]. Již z úvodních odstavců je zřejmé, že dokument je zamýšlen jako odpověď, která vychází vstříc předchozím požadavkům, a ne jako vizionářský projekt. Právě stanovení priorit dalšího rozvoje bylo v předchozích kritických dokumentech požadováno nejvíce. Byl velmi citovaným a odkazovaným dokumentem⁸ i díky kampani EDUin: „Česko mluví o vzdělávání“ a objevoval se v argumentech a podnětech pro celkovou revizi kurikulární reformy, která započala v roce 2016.

V roce 2015 vznikl v Organizaci spojených národů dokument *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*, který velmi významně zasáhl do mezinárodního i českého diskurzu o vzdělávacích reformách. Má formální status rezoluce a jeho ambicí je naplnění 17 strategických udržitelných cílů (SDGs), přičemž čtvrtý cíl se týká vzdělávání.⁹ Odkazuje se na něj jak OECD, která nyní své vzdělávací indikátory seskupuje podle strategických cílů OSN v *Education at a Glance 2016*, tak i v České republice ovlivnil vznik dokumentu z po-

⁴ Stálá konference asociací ve vzdělávání.

⁵ V následujícím textu jako: „VPV-EDUin“.

⁶ Kompletní seznam dalších partnerů v dokumentu.

⁷ V roce 2009 byl přijat ministry školství všech zemí EU dokument *Strategický rámec evropské spolupráce ve vzdělávání a odborné přípravě* (ET 2020 – resp. Education and Training 2020).

⁸ V době recenzního řízení tohoto článku vydalo MŠMT nejen nový *Dlouhodobý záměr 2019–2023*, ale také od ledna 2019 pracuje nová expertní skupina na tvorbě *Strategie vzdělávací politiky ČR do 2030+*.

⁹ „Goal 4. Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all.“ [OSN 2015: 14]

věření Úřadu vlády: *Strategický rámec: Česká republika 2030*.¹⁰ Vzhledem k tomu, že propaguje extenzivní síťování nejrůznějších aktérů na nejrůznějších úrovních, společné vyměňování zkušeností, učení a dobré praxe, je objektem mnoha studií věnujících se nové globální governanci a fluidním strategickým partnerstvím ve vzdělávací politice [Lindberg, Knutsson 2019].

Naproti tomu dokument OECD je velmi specifický. *Education at a Glance* vychází každý rok od roku 1992¹¹ a reprezentuje zejména agregaci všech vzdělávacích dat z výzkumů podnikaných touto organizací (tedy testy PISA, TALIS, PIAAC) a dalších statistických dat, která shromažďuje od národních partnerů, což ho neřadí jednoznačně mezi strategické dokumenty. Ovšem obsahuje specifický teoretický rámec indikátorů a také „editorialy“¹² s velmi zajímavými legitimizacemi změn ve vzdělávacích systémech. Ze „surových dat“ se totiž konstruuje indikátory, které se vztahují ke kvalitě a výkonu v kategoriích, jako jsou Výsledky a výnosy vzdělávání a učení, Finanční a lidské zdroje investované do vzdělávání, Přístup ke vzdělávání a účast na něm a Prostředí učení a organizace škol. Tyto indikátory pak umožňují porovnávat jednotlivé země vůči sobě navzájem. Díky této charakteristice a šíři datového souboru je tento dokument považován za jeden z nevlivnějších nástrojů standardizace vzdělávacích politik na evropské i globální úrovni [Gorur 2015; Verger, Fontdevila, Parcerisa 2019]. Dokument za rok 2016 je hojně citován v českých dokumentech (VPV-EDUin, NÚV) a jsou jím obhajovány změny v současné reformě.

V roce 2016 byla zahájena tzv. „revize národního kurikula“. Tato revize měla být celková, a nikoli pouze částečná jako dosud, a po určitém kritickém bodě v roce 2017 probíhá dodnes. Jelikož mnoho aktérů kritizovalo nejasnost této nové započaté revize (např. EDUin), bylo v NÚV vydáno speciální číslo *Zpravodaje Oborové skupiny*: „Proč revidovat kurikulární dokumenty?“ (27. června 2017) jako odpověď kritikům a jako základní představení této revize. Zde se konstatuje, že současné kurikulum definované v rámcových vzdělávacích programech (RVP) neplní svoji normativní, diagnostickou a evaluační ani informativní funkci [NÚV 2017]. Tímto prohlášením se vyšlo vstříc dlouhodobé kritice ze strany různých aktérů: vládních, nevládních a neziskových organizací, různých expertů

¹⁰ Tento dokument nebyl ještě publikován v době odchodu ministryně Valachové, není proto do korpusu zařazen. Ačkoli mnoho aktérů o jeho přípravě vědělo a byl v té době v připomínkovém řízení, nelze hovořit o jeho přítomnosti v debatách o revizi kurikula z hlediska explicitní citovanosti. Takto v diskurzu aktivní nebyl, a zda měly jeho přípravné podoby vliv na myšlení některých aktérů, nelze v tomto výzkumu zjišťovat.

¹¹ Zprávy za Českou republiku byly od roku 2003 zpracovávány v ročence *České školství v mezinárodním srovnání: Vybrané ukazatele publikace OECD Education at a Glance*, zpracovával jí tým Michaely Kleňhové až do roku 2015, kdy MŠMT vydávání této publikace zastavilo. Nejednalo se o pouhý překlad, ale o specifický výběr a doplnění dat za ČR i příslušnými interpretacemi.

¹² Kapitola „Foreword“ a „The Indicators and their Framework“ je každý rok stejná, naopak část „Editorial“ se každý rok mění a nese jiný název.

na vzdělávání, i transnacionálních organizací. Tento dokument měl informovat a přesvědčit o důležitosti a patřičnosti připravované revize kurikula širokou veřejností. Byl formálně distribuován pověřeným subjektům a byl prezentován na webových stránkách NÚV jako hlavní dokument vysvětlující cíle reformní práce institutu v sekci „koncepte revize RVP“.¹³ Protože to byl jediný materiál vydaný v tomto období, který veřejně formuloval cíle připravované revize, byl široce používán jako jediný zdroj jasných informací o záměrech NÚV. V tomto dokumentu lze sledovat různé typy vědění, jež čerpají z velmi variabilních zdrojů.

Do těchto debat začaly významně zasahovat především neziskové organizace či jejich seskupení. Nespokojenost s vývojem revize vedlo před volbami do Poslanecké sněmovny (podzim 2017) některé neziskové organizace, které se spojily do iniciativy Vzdělání přede-vším,¹⁴ k vytvoření strategického dokumentu *Problémy českého vzdělávání a návrhy jejich řešení*, jenž měl sloužit k přesvědčivému informování a ovlivnění politických aktérů. Organizace SKAV, EDUin a iniciativa Vzdělání přede-vším jsou určitým způsobem personálně i infrastrukturně provázány a tvoří sice heterogenní a volnou, ale velmi významnou skupinu-asambláž prosazující různé vzdělávací nároky. Tento dokument byl používán na schůzkách s politickými reprezentanty a měl přimět k akceptování priorit, na kterých se organizace shodly.¹⁵

Sledování vzorců referencí a vztahů mezi nimi

Jak již bylo poukázáno, sociologický pohled na legitimační diskurz nevychází z žádné verze mentalismu, vzhledem k relacjonistickým východiskům, význam legitimizací neleží v myslích fyzických subjektů, není vlastnictvím subjektu, ale produktem sociálních interakcí. V případě textu – jako výzkumného materiálu – jde o jeho specifickou vlastnost, která způsobuje oddělení jeho významu od autorských intencí [Prior 2003: 111], význam legitimizací je produkt situovaný v něm. Z tohoto hlediska sociologická analýza nemůže nikdy odhalovat v textu „pravé“ významy jeho autorů. V (pouze) tomto ohledu je text autonomní [ibid.: 111]. Ovšem nejde o analýzu textu, kvůli textu samotnému – vzorce legitimizací, režimů vědění vypovídají něco o sociálně akceptované normativitě ve vzdělávání jako takové – cílem tedy nejsou samotné texty, ale porozumění normativitě ve vzdělávání.

¹³ V květnu 2018 byl tento text převeden do sekce „související články“ a na jeho předchozí pozici stály tři „infografiky“ a další informace odvozené zejména z myšlenek tohoto speciálního čísla. V současnosti (březen 2020) se již nenachází mezi podkladovými materiály revize kurikula, ale mezi ostatními Zpravodaji Oborové skupiny. Současný stav viz: <http://www.nuv.cz/t/rrvp>.

¹⁴ Seznam organizací v dokumentu.

¹⁵ Ttisková zpráva EDUin z 29. srpna 2017: <https://www.eduin.cz/clanky/predstavujeme-iniciativu-vzdelavani-prede-vsim/>.

Ale i sledování a interpretace *významu* může zajít do sociologicky nepro-
niknutelných lingvistických analýz, současní badatelé proto – v návaznosti na
relacionistickou ontologii – dávají přednost zkoumání systémů a *vzorců referencí*
– *odkazů*, které lze sociologicky uchopit, tedy to, na co je odkazováno [Knutsson,
Lindberg 2017; Macgilchrist 2016; Prior 2003: 113–23]. Metodologicky se jedná
o zaměření na sociálně akceptovanou normativitu (normativní základy argumen-
tů) imanentní těmto dokumentům [Herzog 2016: 284]. Reference – odkazování na
to, „co by mělo být ve vzdělávání a proč“ – jsou zkoumány ne jako jednotlivé,
oddělené požadavky, ale ve vztahu k celkovému systému zdůvodňování mani-
festujícímu se v daném textu. Otázkou je, „jak jsou reference propojené v textu,
spíše než co znamenají v té nebo v té mysli“ [Prior 2003: 115], v jakých vztazích
(kontradiktorických, podporujících...) se jednotlivé legitimizace objevují, jak jsou
různé položky integrovány do normativního popisu toho a toho vzdělávacího
požadavku. Takto pojatá diskurzní analýza (sociological discourse analysis) na-
bízí možnost zaujmout reflexivní a informované stanovisko k různým normativ-
ním nárokům a jejich příslušným diskurzivním a mimodiskurzivním výrazům
[Herzog 2016: 286].

Prostřednictvím uvedené kvalitativní analýzy (provedené pomocí CAQDA)
byly sledovány segmenty argumentativního a normativního charakteru. Nejprve
bylo provedeno strukturální kódování: u segmentů, které byly identifikovány jako
vyjadřující se k pěti základním kategoriím vztahů: *vztah mezi společností a vzdělá-
váním, cíle projektu vzdělávání, problémy k řešení, řešení problémů, vědění pro vzdělávací
politiku*, byl identifikován specifický a různorodý obsah. Následná analýza dopl-
ňování otevřených subkódů, kdy se záměrně využívalo mnohočetného (multiple
coding) a opozičního (versus coding), umožnila všimnout si vztahů podporujících
se ale i neutralizujících se závislostí, tenzí a protichůdných směřování určitých
argumentů. Sekundární analýza sestávala ze zkoumání různých objevujících se
vzorců konstelací kategorií, které vedly k identifikaci mikrorežimů vědění užíva-
ných v daných strategických dokumentech. Textový soubor byl několikrát překó-
dován spolu s tvorbou nových subkódů i paralelních doplňkových in-vivo kódů,
nezařazených kontextových nebo deskriptivních kódů [Saldana 2009].

Oprava, vize, řízení, expertiza, nebo přizpůsobení?

Z důvodu syntetičtějšího pohledu na režimy vědění jsou následující pasáže dě-
leny podle jednotlivých kategorií, a ne podle jednotlivých textů. V každé podka-
pitole se tedy čtenář dozví o této kategorii jako o hledisku, které je zpracováváno
různě v různých dokumentech, přičemž tato určitá různorodost uvnitř kategorie
vypovídá o současné podobě způsobu legitimizování vzdělávacích reforem.

Je nutné poznamenat, že se studované dokumenty nevěnovaly všem ka-
tegoriím rovnoměrně. Významným společným aspektem byla relativně nízká
přítomnost explicitního vysvětlování vztahu společnosti a vzdělávání, zatímco

Tabulka 1. Kategorie a jejich naplnění různým obsahem ve zkoumaných dokumentech (dokumenty jsou řazeny: autorizované, neautorizované, transnacionální)

Dokument / kategorie	Vztah společnost –vzdělávání	Cíl projektu vzdělávání	Problémy k řešení	Řešení problémů	Vědění pro vzdělávací politiku
MŠMT. Strategie 2020	reforma si žádá	modernizovat systém	nedotažená reforma	hodnocení systému na všech úrovních	autorizované
NÚV. Proč revidovat kurikulární dokumenty	dobu si žádá	přizpůsobení	nepřizpůsobení	plánování, přesun zodpovědnosti	autorizované i externí expertní
SKAV. Kdy a jak měnit kurikulum	vzdělávání si žádá	management změn	neexistující vize, cíle	plánování	interní i externí expertní
VPV-EDUin. Problémy českého vzdělávání a návrhy jejich řešení	budoucnost si žádá	modernizovat systém	zaostávání	hodnoty, kontrola	externí expertní
OSN. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development	zhoršování stavu světa si žádá	udržitelný rozvoj	nerovnosti	inkluzivní vzdělávání	autorizované
OECD. Education at a Glance 2016	veřejná politika si žádá	udržitelný rozvoj (expl. OSN)	neefektivní vzdělávací systémy	mezinárodně srovnatelná data	interní, autorizované

největší pozornost byla věnována problémům a jejich nápravě. To je mimo jiné důvodem, proč nelze uvažovat o konsolidovaných režimech vědění, pro takovou interpretaci by bylo potřeba zkoumat i jiné druhy dokumentů a materiálů. Proto se ve výsledcích tohoto výzkumu hovoří o „mikrorežimech“. Ukázalo se, že v případě legitimizací revize kurikulární reformy lze hovořit o pluralitě režimů vědění nejen mezi různými dokumenty či druhy dokumentů (autorizované, neautorizované), což by nebylo nijak překvapivé, ale také o pluralitě režimů uvnitř jednotlivých dokumentů. Některé identifikované mikrorežimy byly přítomné ve více dokumentech, některé mikrorežimy se podporovaly nebo na sebe narážely uvnitř jednotlivých argumentací (Tabulka 1).

Vztah společnosti a vzdělávání: kdo vyžaduje reformu vzdělávání?

Ve všech dokumentech se tento vztah řešil explicitně velmi málo či zdrženlivě v porovnání s ostatními kategoriemi. Nicméně podstatným diskurzivním prostředkem bylo určení pozice vzdělání v kontinuu od zásadního nástroje *proměny světa* až po *pomocný prvek*, který má především ekonomický přínos. V rezoluci OSN, ačkoli se vyjadřuje k celkové nápravě světa skrze udržitelný rozvoj, je vzdělávání zdůvodněno svým globálním transformačním potenciálem, zatímco v českém autorizovaném dokumentu je zdůvodnění především ekonomické.

V těchto cílech a úkolech vytyčujeme mimořádně ambiciózní a transformační vizi. Představujeme si [...] Svět se spravedlivým a všeobecným přístupem ke kvalitnímu vzdělávání na všech úrovních, ke zdravotní péči a sociální ochraně, kde je zajištěna fyzická, duševní a sociální prosperita. [OSN 2015: 3]

Lidé s vyšším vzděláním se v současné společnosti uplatňují celkově lépe, mají výrazně vyšší příjmy, jsou mnohem méně ohroženi dlouhodobou nezaměstnaností a vykazují rovněž větší ekonomický přínos celé společnosti. [MŠMT 2014: 9]

Vzdělávání v českém dokumentu tedy může být jedním z pomocných systémů k dosahování ekonomických výhod, přičemž to, co bylo třeba dokázat odkazy na výzkumy pod čarou, je, že vzdělávání má také i „řadu neekonomických přínosů“ [ibid.: 9].

Vztah společnost–vzdělávání byl ale budován i jinými operacemi. Ve všech dokumentech bylo možné identifikovat odpověď na implicitní otázku: kdo (jaká entita) tedy vlastně reformu vzdělávání vyžaduje? Zajímavé bylo, že v žádném z dokumentů nebyla požadována změna přímo samotnými autory. Autorství požadavku bylo převáděno na jiné entity (vzdělávání, reforma, doba, svět, budoucnost). V neautorizovaných dokumentech, ale i transnacionálních byl požadavek orientován mnohem více do budoucnosti; změna vzdělávání je vyžadovaná *budoucí společností* v různých modifikacích, například že vzdělání může vyřešit výzvy budoucnosti [VPV-EDUi 2017]:

V české společnosti dorostla nová generace rodičů a téma vzdělávání se stává společenskou prioritou. V následujícím expertním dokumentu popisujeme aktuální stav a navrhneme možná řešení. Vize Česka jako státu s moderním vzdělávacím systémem má potenciál řešit mnoho zásadních aspektů naší budoucnosti najednou a stát se tak klíčovým bodem volebního programu. [VPV-EDUin: 2017: 1]

Společnost (nová generace rodičů) a její budoucnost potřebují prioritně moderní vzdělávací systém. Mimo jiné je zde patrný důraz na vlastní expertnost, a tedy kompetenci vyjádřit se k revizi reformy kurikula ve smyslu kompetence posoudit současný stav, a tedy práva navrhnout řešení. Je zřejmé, že toto vědění by mělo být součástí politického rozhodování. V jednom pohybu je tu definována důležitost změny, kompetence, problém i řešení. Podobně v transnacionálních dokumentech nežádali reformu sami autoři, ale argument byl vystaven tak, že to byly například potřeby efektivní vzdělávací politiky samotné, které vedly například OECD ke konstrukci vzdělávacích indikátorů [OECD 2016: 3].

Naopak v autorizovaných dokumentech byla patrná spíše přizpůsobivost momentálním kritikám či změnám, ať už byly definovány ve smyslu potřeb měnicího se světa (NÚV) nebo požadavků nedokončené reformy samé (MŠMT). V těchto dokumentech nebyla pozice pro roli vzdělávání širší než se *přizpůsobit* trendům či neustálé změně. Ačkoli v dokumentech jako *Strategie 2020* a *Zpravodaj Oborové skupiny* bylo explicitně tvrzeno, že chtějí nabídnout vize,¹⁶ tyto vize byly legitimizovány přizpůsobením se současnosti, nápravě minulých chyb, a nikoli budoucností:

Tvůrci vzdělávací politiky jsou v posledních letech stále naléhavěji vyzýváni k prověření východisek, na jejichž základě je v České republice organizováno vzdělávání, a k vymezení priorit dalšího rozvoje vzdělávacího systému. [MŠMT 2014: 1]

Reforma je tedy vyžadována na jedné straně budoucností (neautorizovaní a transnacionální dokumenty), na druhé straně současností (dobou obecně, NÚV) nebo kritikou („jsou naléhavěji vyzýváni“) či reformou samotnou (MŠMT).

Cíle projektu vzdělávání

Vymezení cíle bylo možné interpretovat podle osy: vytvořit cíle (vize) – opravit staré. Argumentace zejména v neautorizovaných dokumentech nesměřovala k přímé kritice cílů a vizí v těch autorizovaných. Spíše byly diskvalifikovány (neutralizovány) ty body, na které se jako na vize autorizované dokumenty odkazovaly. Oproti dokumentům MŠMT či NÚV, ve kterých se jedná o problém, že

¹⁶ Čtyři uvedené vize v dokumentu *Strategie 2020* jsou (zkráceně): osobnostní rozvoj, rozvoj a udržování sdílených hodnot, aktivní občanství a demokracie, pracovní uplatnění [MŠMT 2014: 8].

ještě nebyl splněn existující plán, nebyly ještě naplněny naplánované cíle, v dokumentu SKAV jde o to, že cíle a plán prostě chybí.

Z diskusí s odborníky i pedagogy vyplývá, že stále postrádáme konsenzuální vizi týkající se žádoucí podoby českého vzdělávání a že v odborné i laické veřejnosti panují velké nejasnosti a rozpory týkající se cílů reformy. [SKAV 2010: 11]

Zde se mimo jiné ukazuje, že pedagog není odborník, a bylo by možné – vzhledem k druhé části věty – říci, že je zařazován do laické veřejnosti.

Ovšem v tomto dokumentu se manifestoval především zajímavý posun vztahu závislosti mezi cíli a revizí. V dokumentu SKAV se musí definovat vzdělávací cíle, především aby se mohla naplánovat a tím provést reforma kurikula, reforma se provede pouze nezávislou revizí (expertním věděním) kurikula, revize se nedá dělat bez cílů a bez managementu změny, jak je patrné z tabulky v příloze D: „Klíčové kroky řízení změny: Analýza, Příprava, Plánování, Realizace, Vyhodnocení (Inspirováno: Russel-Jones, N. Management změny. Praha: Portál, 2006).“ [SKAV 2010: 29] Hlavním cílem je tedy zahájit efektivní management změn. Cílem projektu vzdělávání obecně je strategické vedení samo osobě – tomu napomohou dobře definované a sdílené obecné i konkrétní cíle vzdělávání. Cíle vzdělávání nejsou absolutní, ale jsou to pouze nástroje a kritéria pro změnu: cílem je *řídit změnu*.

Navíc v případech neautorizovaných, ale i transnacionálních dokumentů byly vize často doplňovány i určitými hodnotovými výzvami:

Naše strategie má tři vize: vize 1: základem dobrého systému je trojúhelník „ředitel–učitel–kvalita“, vize 2: otevřít školu světu: potřebujeme svobodně dýchat!, vize 3: změny systému jsou vědomé, cílené a informované. [VPV-EDUin 2017: 3]

V těchto vizích a cílech se ukazuje kombinace hodnotové dimenze spolu s dimenzí plánovací a kontrolní. Kombinuje se zde otevřenost, svoboda, demokracie s kontrolou kvality:

Zaměřit se na kvalitu: CÍL: Kontrolovat kvalitu škol podle kritérií projektu Kvalitní škola České školní inspekce. PROČ: Je třeba zajistit, že peníze investované do zvýšených platů opravdu přináší výsledky v reálném životě škol. A to rozhodně nepoznáme jen podle výsledků testů a známek a počtu přijatých žáků na vysokou školu. [ibid.: 4]

Ačkoli se uznává reduktivní charakter kontroly skrze testy a známky, rozhodně to neznamena opouštění ideje kontroly kvality skrze objektivní data. Zde na sebe tak naráží argumentace *revizionistického* režimu (vize, hodnoty) a argumentů, které fungují v logice objektivních dat (neutrální), která je vlastní režimu *expertnímu* (zejména dokument OECD).

Naopak ve významovém kontinuu se na pólu *opravy–revize* nacházely spíše autorizované dokumenty. Dokumenty NÚV a MŠMT zamýšlí opravovat, moder-

nizovat systém, srozumitelněji popsat vzdělávací cíle (ne je nově definovat). Explicitně stanovují, že nejde o odklon, ale o dotáhnutí reformy:

Revize kurikulárních dokumentů budou vycházet ze základních principů, na kterých byla založena kurikulární reforma na začátku 21. století. Ne všechny záměry se dosud podařilo „dotáhnout“ a ne všechny záměry se v praxi uplatnily, jak bylo zamýšleno. [NÚV 2017: 1]

Ve dvou případech se cíle tedy překrývaly, a to v podobě potřeby modernizace systému (MŠMT, VPV-EDUin) a v nároku udržitelného rozvoje u transnacionálních aktérů (OSN, OECD). Někdy se cíle stávaly prostředkem změny, tedy nestály samy za sebe, ale stávaly se podmínkou pro zahájení managementu změn (SKAV). Ani jeden z dokumentů ovšem neobsahoval kritiku existujících obecných cílů v kurikulárních dokumentech jako nesprávných. Buď chybí společné vize úplně (SKAV), nebo nejsou pouze dostatečně popsány (MŠMT). V textech neziskových organizací se tak více odkazovalo na požadavek, aby se na daných cílech vzdělávání ve společnosti aktéři shodli, ačkoli těmito aktéry měli být především odborníci a politici, zatímco učitelé a další byli součástí veřejnosti.

V kategorii *Cíle projektu vzdělávání* se tedy ukazovaly určité struktury zdůvodňování, které se různě podporovaly nebo neutralizovaly. V jednom typu případů byly cíle legitimizovány v *revizionistickém* režimu (nové vize, hodnoty, konsensus) a v dalším typu v režimu *revizním* (opravit vize, systém). V režimu *přizpůsobení* se pohybovaly nejčastěji argumentace autorizovaných dokumentů, u nichž byl často tento režim podporován revizním. *Expertní* režim se ukázal jako více méně přítomný v argumentech všech dokumentů, ovšem nejvíce u SKAV a VPV-EDUin et al. a OECD. V dokumentu *Kdy a jak měnit kurikulum* (SKAV) se ale tento expertní režim silně napojoval na *manažerský* (řízení, plánování, efektivita); tato konstelace pak silně neutralizovala zamýšlené vizionářství, jelikož cíle, nad kterými by se měla shodnout společnost, byly podřízeny managementu změn.

Problémy a jejich řešení

Často první ospravedlňující operací všech zkoumaných dokumentů byl poukaz k hybateli či původci současných problémů. Argumenty ve všech dokumentech se shodly, že za to může doba v různých variantách: doba se mění, často rychle, někdy dokonce nepředvídatelně (MŠMT), a někdy se prostě bude měnit pořád (NÚV). Doba se mění buď velmi obecně: svět (OSN), společnost, či konkrétněji: technologie, trh práce, ekonomika (MŠMT, NÚV), veřejné politiky (OECD). Ovšem všechny dokumenty se také shodly, že musíme udělat něco nikoli s dobou, světem, ekonomikou či trhem práce, ale se vzděláváním. *Problémy* ve vzdělávání, které se tedy *mají řešit*, neleží v *podmínkách* vzdělávání, ale v jiných entitách, podle toho, co leželo v pozici cíle vzdělávání, jestli *přizpůsobení* (NÚV), nebo *řízení* (SKAV), nebo *budoucnost* vzdělávání (OSN). Ve studovaných dokumentech se

ukázalo, že problémy způsobené „dobou“ mohou ležet ve vzdělávacím systému, v jeho řízení, v obsahu vzdělávání, v aktérech, ve financování, ve vědění nebo v cílech a vizích. Náprava, tedy řešení, pak ležela ve stejných entitách. Někdy ovšem proto, že problémy byly právě tímto řešením definovány a nikoli naopak [srov. Béland, Howlett 2016]. Navrhovaná řešení sama o sobě definovala problémy, které se mají řešit.

Vědění jako základní prostředek řešení problémů bylo nejvíce patrné v ospravedlňování v obou českých neautorizovaných dokumentech (SKAV, VPV-EDUin), ale zejména v dokumentu OECD. Tam například definování problému chybělo úplně, ale zato nabízené a vyvíjené indikátory byly legitimizovány jako univerzální řešení všech národních veřejně politických výzev. Navíc, tento text zavazuje organizaci produkovat indikátory kdekoli je to možné, a tedy produkovat další politické výzvy. Bude-li nějaká nová výzva uznána, OECD již bude mít připravený indikátor. Takový vzorec vztahu závislosti mezi indikátorem a problémem vylučuje definici problému, která je jiná než indikátor. Tím se vytváří určitý monopol na informace ve vzdělávání:

OECD bude pokračovat nejen v důsledném řešení těchto výzev a vypracovávání ukazatelů v oblastech, kde je to možné a slibné rozvíjet data, ale také ve vývoji v oblastech, kde je stále zapotřebí značné investice do koncepční práce. [OECD 2016: 3]

Každoročně představuje Education at a Glance nejširší soubor indikátorů vzdělávání dostupných ve světě. [...] V budoucích vydáních zprávy budou rozvíjeny vyspělejší přístupy integrováním více ukazatelů do kompozitního indexu, aby odrážely různé aspekty cílů a globální ukazatele... [ibid.: 14¹⁷]

Zdá se, že napojením na agendu OSN se zdůvodňování stává určitou tautologií: OECD nabízí data těm národním politikám, které chtějí řešit nějakou svou výzvu – tu ale nakonec definuje znovu OECD tím, že poskytuje srovnávací indikátory, na základě kterých lze potřebu nějaké změny vůbec identifikovat (koncepční práce). OECD nabízí definice problému i jeho řešení.¹⁸ Je evidentní, že *koncepтуální práce* ve strategických dokumentech má důsledky pro jednání. Podobně i v dokumentu VPV-EDUin splývalo definování problémů s užívaným věděním, vědění nesloužilo aktérům k formulaci problémů, ale ono samo, objektivně (bez zásahu prostředníka) říkalo, co je problém (více v oddíle *Vědění pro vzdělávací politiku*).

¹⁷ Kapitola „Editorial“ za rok 2016 nese název: „Measuring what counts in education: Monitoring for the Sustainable Development Goal for education“. Ve vydáních 2017: „Building for the future“, 2018: „Education’s promise to all“. V těchto názvech lze identifikovat určitý významový posun, ale ve zkoumaných dokumentech byl citován *Education at a Glance* za rok 2016.

¹⁸ Literatura popisující nejen tuto problematičnost OECD indikátorů ve vzdělávání (zejména PISA testování) je rozsáhlá. Pro obecný přehled problémů viz Štech [2011], specificky pro *Education at a Glance* viz Gorur [2015].

Ovšem v některých případech definice problému a jeho řešení nesplývaly v tautologii, ale naopak se argumentace dostávaly do určitého *rozporu*. Například v dokumentu NÚV, jehož název tvoří otázka „proč měnit kurikulum?“, tedy odpovídá apologetikou: přizpůsobit se světovému trendu. V roli autority, na kterou je odkazováno při obhajování onoho „proč?“, je situované Finsko, které je všeobecně považováno za ukázkou úspěšné vzdělávací politiky. Tato reference je integrována do zdůvodnění, že když reformu revidují i oni, tak Česká republika může také:

Podobný postup volí řada vyspělých zemí. Např. ve Finsku probíhá reforma kurikula všeobecného vzdělávání již od roku 2012 a v letošním roce by měla být ukončena. Irmeli Halinen, vedoucí oddělení pro tvorbu kurikula ve finském Vládním výboru pro vzdělávání, odpověděla na otázku „Proč měnit finské národní kurikulum, když finský vzdělávací systém obdivuje celá Evropa“? takto: „Proč tedy měnit systém, který funguje? Protože svět se mění a my se tomu musíme přizpůsobovat. Musíme svět chápat, abychom v něm mohli dobře žít. Školy žákům pomáhají v lepším chápání současného světa. Vzdělávací proces může a měl by být zábavný. Musí samozřejmě reagovat na změny v okolním světě. Škola má posilovat identitu žáků a zvyšovat jejich schopnost učit se. Základní hodnotou je jedinečnost každého žáka...“ I my si uvědomujeme, že je potřeba kurikulum stále přizpůsobovat současnému světu, jehož stálou charakteristikou je změna a kde učení nikdy nekončí. [NÚV 2017: 1]

Zajímavé v této citované pasáži jsou mimo jiné poukazy na zábavnost, *identitu* žáku, ale i nutnost učit se stále. Problémy k řešení jsou tedy charakteru nedostatečné přizpůsobivosti světovým trendům a době obecně. Cílem vzdělávání i řešením problémů je přizpůsobení a přenesení zodpovědnosti na žáky. Zde na sebe naráží *dimenze identity (jedinečnosti)* proti *přizpůsobení*. Vzdělávání má řešit především přizpůsobivost, a to takovým způsobem, aby to lidi individuálně naplňovalo, děti bavilo. V řešeních se zde také objevuje zajímavá tenze mezi výše konstatovanou *neustálou změnou* a řešením v podobě *dlohodobého plánu* a pevně určených postupů [NÚV 2017: 1]. Je otázkou, zda lze dosáhnout přizpůsobení se neustálým změnám dlouhodobým plánem a stanovenými postupy. Dimenze přizpůsobení se měníci době a pevného plánování je v určitém rozporu.

Navíc, podstatou problému s nedokončeností reformy a nepřizpůsobením se trendům je v textu NÚV to, že neumíme poznat, zda se žáci naučili to, co jsme zamýšleli; řešením je tedy efektivní způsob hodnocení žáků. Problém je definován tím, že ho neumíme rozpoznat. Tedy pravý opak diskurzivní kauzace v textu OECD – problém je jediné to, co umíme rozpoznat. Dokument NÚV je zaměřený mnohem více na žáka, na jeho výsledky a na jejich ověřování zejména pomocí testů a standardů a přehledu očekávaných výsledků¹⁹ ve srovnání s druhým autorizovaným dokumentem (MŠMT) a neautorizovanými dokumenty. Řešením je tedy především *hodnocení žákovského výkonu*.

¹⁹ V druhé kapitole *Zpravodaje*: „Hlavní charakteristiky návrhu pojetí revizí kurikulárních dokumentů“ se nacházejí tři body: Orientace na žáka, Ověřování dosažených výsledků učení a Učební činnosti žáků [NÚV 2017: 2].

Bylo by chybou se domnívat, že se revize RVP sama o sobě promítne do vzdělávací praxe škol. Je to pouze východisko – základ, který musí být provázen zejména následujícími podpůrnými systémy: Vyvinout systém standardizovaného sumativního hodnocení žáků v uzlových bodech vzdělávací dráhy, který umožní pravidelně hodnotit dosahování očekávaných výsledků učení a včas podchytit a zajistit podpůrná opatření žákům, kteří zaostávají. [ibid.: 15–16]

V tomto zdůvodnění prvek hodnocení umožňuje posouvat a zvyšovat kvalitu celého systému v souladu s přijatou koncepcí kurikulární reformy. Tedy nikoli pečlivé plánování a řízení změn a definování chybějících cílů a vizí (SKAV), ale hodnocení výkonu žáka.

Požadavek efektivního řízení jako řešení problémů se mnohem více objevoval v textech neziskových organizací než v textech závazných koncepčních dokumentů. Celkově byla kategorie problémů a jejich řešení naplňována obsahy reprezentovanými v manažerském režimu (zejména SKAV, méně NÚV), ale i problematicky v režimu přizpůsobení (NÚV), kde se cíle dostávaly do konfliktu s řešením problémů (přizpůsobení se změnám × pevný plán). Revizní režim operoval zejména v textu MŠMT, ačkoliv jinak obsahoval explicitní položky „vize“, zdůvodňování v něm přítomná odkazovala především k nápravě minulých chyb a opravě současných nedostatečností. Expertní režim se provazoval s revizionistickým v dokumentu VPV-EDUin, a jak ještě uvidíme, také značně problematicky. Naopak expertiza nabízená k použití v dokumentu OECD spolu s vizionářstvím v dokumentu OSN prezentovala bezprostředně vše v sebenavzájem se definujícím vztahu: cíle–problémy–řešení.

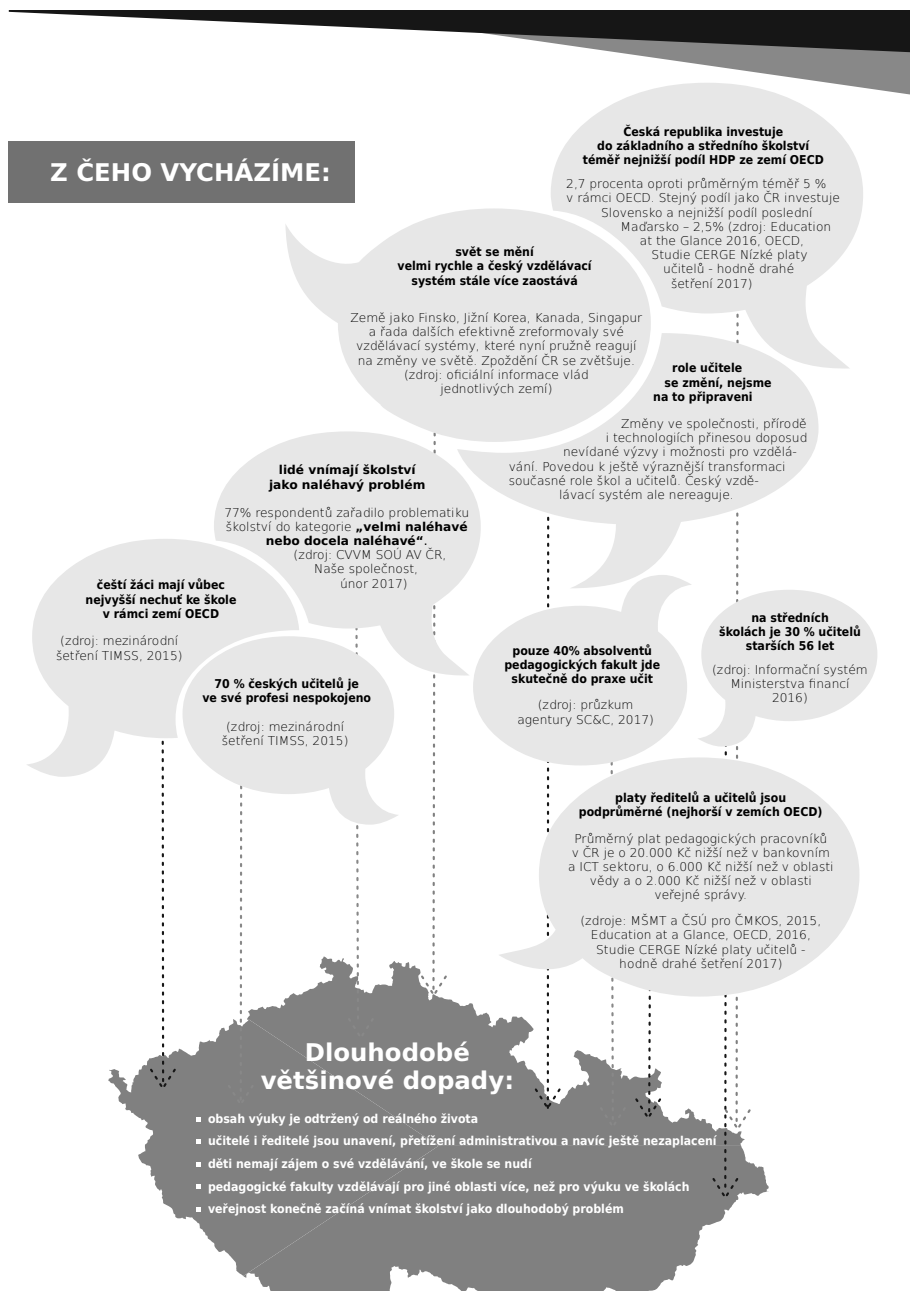
Vědění pro vzdělávací politiku

Zhodnocení aktuálního stavu (či evaluace, diagnostika a monitoring) bylo podmínkou všech zdárných řešení ve zde zkoumaných dokumentech. Vědět je podmínka všeho, ovšem jak „vědět“ získávalo ve studovaných dokumentech odlišné obsahy a odkazovalo k odlišným instancím (vlastní kompetentnost, definice problémů a řešení).

Důraz na *expertnost* ve smyslu odbornosti, objektivnosti a nezávislosti zdůrazňovaly především neautorizované dokumenty. Nejenže takové vědění požadovaly, ale explicitně se prezentovaly jako nositelé takového vědění. Například charakteristickým prvkem v dokumentu SKAV je důraz na expertnost v rovině legitimizace vlastní autority i v rovině žádoucího plánu na změnu kurikula.

Do značné míry je analýza současného stavu kurikula jedna z nejdůležitějších částí cyklu revize, protože právě ona určí, kam se celý proces bude ubírat. Metody, které při analýze zvolíme, předurčí, co nakonec zjistíme. Je proto naprosto nutné, aby analytická fáze byla provedena profesionálně, a to odborníky, kteří vládou vhodnými metodami. [SKAV 2010: 13]

Obrázek 1. Příklad grafického zpracování zdrojů dat

Zdroj: VPV-EDUin 2017: 2.

Odborné vědění je definováno jako nezávislé a *odborníci a jejich odborné vědění* jsou těmi nástroji, které mohou vyřešit problémy spjaté s reformou kurikula i definováním vzdělávacích cílů, tedy problémy, které tito odborníci definují těmito řešeními. Takovéto vědění získává seberefrenční status, je považováno za neutrální a umísťuje se vlastně nad jakékoli dostupné režimy vědění. V důrazu na nestranost a nezávislost se předpokládá, že expertiza, profesionalismus a odbornost přesně takové vlastnosti inherentně mají.

Zejména v dalším neautorizovaném dokumentu (VPV-EDUin) byla legitimita budována odkazem na expertnost, odbornost a nezávislost. Jak bylo poznamenáno výše, v tomto dokumentu argumentačně splývá dimenze vědění a definování problémů. Problémy ve vzdělávání jsou i graficky znázorněny jako „komiksové mluvící bubliny“, které jsou sdělovány nějakým výzkumem či daty. Data *mluví* sama, nepotřebují prostředníka (Obrázek 1).

V tomto dokumentu se nejčastěji odkazovalo ke kvantitativním analýzám mezinárodních srovnávacích dat. Společný jmenovatel, který je v těchto výzkumech identifikován, je *zaostávání*. Ovšem oproti dokumentu SKAV (kde cíli byly expertiza a řízení), má vědění v dokumentu VPV-EDUin napomoci budování hodnot:

Jsmo lidé, kteří pevně věří, že vzdělání je základní hodnotou společnosti, proto usilujeme o zachování zdravých principů v našem školství a zároveň o účinné změny ve stávajícím systému: jsme iniciativa VZDĚLÁVÁNÍ PŘEDE-VŠÍM a jsme připraveni napomoci systémovým změnám svojí odbornou expertizou. [ibid.: 7]

Znovu se zde objevuje již zmíněná tenze mezi hodnotami a objektivní expertizou.

Transnacionální i autorizované dokumenty se bez takového dokazování vlastní expertní kompetence obešly. Role vědění v dokumentu OSN neodkazovala k oprávněnosti dokumentu, ale k řešení světových problémů: šlo především o přístup k informacím, také často ve významovém spojení „věda, technologie, inovace“. Ačkoli takové vědění nebylo blíže specifikováno, proponovalo se ustavení online platformy, kde by se všechny informace měly agregovat.

Internetová platforma bude použita k vytvoření komplexního mapování informací o stávajících iniciativách, mechanismech a programech v oblasti vědy, technologie a inovací v rámci Organizace spojených národů a mimo ně. [OSN 2015: 30]

Ani v případě OECD nebylo třeba specificky vydělovat vlastní expertnost ze zdůvodňování a obhajovat ji „zvlášť“, bylo to jasné imanentně: definice cílů, problému, řešení i vědění totiž splývaly v jeden seberefrenční systém.

EDITORIAL: Měření toho, co se počítá ve vzdělávání: Publikace Education at a Glance se vždy zaměřovala na shromažďování a podávání zpráv; ale nyní, ve službách cíle 4, mohou naše ukazatele přispět ke zlepšení životních podmínek a hospodářských výsledků v mnoha dalších zemích, pro mnoho dalších lidí... [OECD 2016: 14]

Data v tomto dokumentu určují vše: cíle, problémy, řešení i aktéry. Indikátory ukazují: ptají se i odpovídají, kladou problém i způsob jeho řešení. Ukazují národním vzdělávacím politikám jejich potřeby, i jak by je měly vyřešit. A vzhledem k tomu, že vytváří prakticky monopol na kvantitativní data o vzdělávání, jsou autonomní. Tím si indikátory získávají objektivitu, jsou univerzální a jediné. Nadpis editorialsu jasně ukazuje, že jelikož lze měřit samozřejmě pouze to, co je počítatelné, pak to, co „se počítá“, je pouze to, co spočítat lze – co nelze spočítat (či změřit) se nemusí prostě ve vzdělávání brát v potaz. Je zřejmé, kdo nabídne nejvhodnější indikátory, jak *indikovat* postup v udržitelném rozvoji, kdo má jediný nejrozsáhlejší soubor vzdělávacích indikátorů na světě. Monopol na vědění vytváří vlastní poptávku i nabídku. Vědění OECD se stává automatickou součástí expertního režimu, který mohou využívat všichni.

Autorizované dokumenty nekladly tolik důraz na prokazování expertnosti svých autorů a svoji kompetenci logicky stavěly na legitimitě jiných autorizovaných dokumentů. Z užívaného relevantního vědění byly například v dokumentu MŠMT nepřekvapivě nejčastější odkazy na vlastní autorizované dokumenty vlastní organizace. Ovšem v dokumentu NÚV se odkazovalo i na externí neautorizované vědění, které zařazením do formálního koncepčního dokumentu získalo status vhodnosti k následování. Celá poslední strana tvoří citace epilogu z knihy Marzana a Heflebowera *Teaching and Assessing 21st Century Skills*.²⁰ Je to kniha, která staví své argumenty zejména na americkém modelu školství a jejím autorem je vedoucí výzkumný pracovník v coloradské firmě „Marzano Research“, která provádí školení a expertizy ve vzdělávání.²¹ V podkapitole tohoto epilogu „Přesun odpovědnosti“ se píše:

V 21. století však žáci budou muset odpovídat za své vlastní vzdělávání. Je třeba jim poskytnout jednoznačné vzdělávací cíle, tak aby velmi jasně pochopili, co se od nich očekává a jak bude demonstrování kompetentnosti vypadat. Budou muset být schopni měřit a zaznamenávat své vlastní výsledky v hodnocení a evaluovat svůj pokrok. Tím, že školy vyzvou a naučí žáky monitorovat a řídit vlastní vzdělávání, jim mohou pomoci k tomu, aby se stali zodpovědnějšími za své učení. [NÚV 2017: 4]

Obsah tohoto zdroje vědění implikuje skoro až absolutní přizpůsobivost pohybu doby a společnosti. Zde na sebe naráží dimenze *individuality* a dimenze *doby/společnosti* (která nařizuje úkoly). Pojem individualita zde získává zcela jiný význam [též Kaščák, Pupala 2012a].

Celkově lze sice říci, že expertní režim byl přítomen v legitimizačních operacích všech zde analyzovaných dokumentů, ovšem někde podporoval argumentace manažerského režimu (SKAV, OSN), někde se dostával do problému při

²⁰ Citováno v dokumentu jako: Marzano, Robert J. & Heflebower, Tammy. *Teaching and Assessing 21st Century Skills: The Classroom Strategies Series*. 1st Edition. ISBN-13: 978-0983351207.

²¹ Nyní: <https://www.marzanoresources.com/>.

obhajování hodnot v revizionistickém režimu (VPV-EDUin) a někde byl jediným a neproblematickým zdůvodňováním (OECD). Někde legitimizoval vlastní kompetenci (VPV-EDUin), někde byl pouze jedním z pomocných režimů, který mohl zdůvodnit potřebu přizpůsobení (NÚV).

Je třeba upozornit, že „expertní vědění“ ve všech zkoumaných dokumentech znamenalo mnohem méně akademické výzkumy tradičních disciplín ve vzdělávání (pedagogika, psychologie, sociologie²²) než „nezávislé, objektivní odborné analýzy“. Spíše se ukazovalo, že expertní vědění získává svoji legitimitu pro vzdělávací politiku tím, že není akademické, příliš lokální, příliš neaplikované. Legitimní vědění ve zde zkoumaných výzkumech je tvořeno jakousi „nad-vědou“: OECD ukazatele, „nezávislé“ expertní analýzy apod. Takto definované legitimní vědění se již ani nepotřebuje vázat na nějakou konkrétní disciplínu – je to čistá esence vědění, která může být využívána ve spojení s jakýmkoliv hodnotami (i svobody a demokracie).

Pluralita mikrorežimů

Jak bylo naznačeno výše, nelze pojímat nálezy předloženého výzkumu jako fixované dlouhodobé režimy vědění, a to z důvodů malého rozsahu datového materiálu a relativní „krátkodobosti“ sledované diskuse kolem revize kurikulární reformy. V těchto strategických textech se ukazovaly režimy, v rámci kterých se různé obsahy patřičného a přesvědčivého zdůvodnění vytvářely. Jaké tedy jsou režimy vědění, které uspořádávají podobu srozumitelného, přesvědčivého, věrohodného a patřičného zdůvodnění vzdělávací reformy a které se manifestují ve zkoumaných dokumentech, ukazuje Tabulka 2.

Manažerský mikrorežim (řízení, plánování, efektivita): Vzdělávací proces musí být pečlivě naplánován a řízen, protože základním problémem je nedostatečná efektivita vzdělávacího systému, řešením je tedy nekompromisní implementace, nezávislá, bez rušivých vlivů. Tento režim projektuje do budoucnosti, pro projektanty je důležité inženýrské vědění – expertní, odborné. Odbornost je základem aktérské kvalifikace.

Expertní mikrorežim (nezávislá data): Ukazatele ukazují, nepotřebují prostředníka, fakta si žádají změny sama. Expertní vědění nestojí ve službě nikoho (neangažovanost) a zároveň mohou být použitelná pro všechno. Cílem je reprezentovat realitu – objektivně popsat. Přesná data nejsou kontaminována zájmy, jsou „čistá“.

²² Slovo sociolog bylo použito jednou ve smyslu odborníka ve veřejné oponentuře návrhů změn kurikula [SKAV 2010: 19], podruhé ve spojení „skutečného odborníka na public relations“, který má propagovat určité pojetí revize reformy [ibid.: 18]. Slovo psychologie se objevilo pouze ve tvaru „psychologové“, ve smyslu zainteresovaných aktérů a jednou ve smyslu odborníků [ibid.: 21].

Tabulka 2. Charakteristika mikrorežimů vědění užívaných v analyzovaných dokumentech

Mikrorežim	Vztah společnost–vzdělávání	Cíl projektu vzdělávání	Problémy k řešení	Řešení problémů	Vědění pro policy
Manažerský	řízení si žádá	plánovat	neefektivnost	řízení	expertní
Expertní	fakta si žádají	objektivně popsat	neexpertnost	expertiza	expertní
Revizionistický	společné hodnoty si žádají	vize, hodnoty	společenská neshoda	souhlas	expertní
Prizpůsobení	dobu si žádá	přizpůsobení	zaostávání	přizpůsobení	jakékoli
Revizní	reforma si žádá	opravit	nedokončenost	oprava	jakékoli

Mikrorežim přizpůsobení (neustálá změna): Musíme se přizpůsobit době, světovým trendům, vývoji technologií, nárokům společnosti, pracovnímu trhu, potřebám zaměstnavatelů. Přizpůsobení je zdůvodňováno přítomností a minulostí. V přizpůsobení chybí budoucnost – neustále se budeme přizpůsobovat, celoživotní učení. Proto musí být za učení zodpovědné cílové skupiny.

Revizionistický mikrorežim (nové vize, hodnoty, konsensus): Vše je špatně a důkaz leží v objektivních datech. Tento režim zdůvodňuje neexistenci společných hodnot a směřuje do budoucnosti. Problémem je, že jsme se ještě neshodli na společných hodnotách, proto bude potřeba pracovat na konsenzu. Ovšem vizionáři jsou jenom někteří, jsou to ti, kteří prosazují expertně ty správné hodnoty.

Revizní mikrorežim (opravit vize, systém): Vše je dobře až na některé chyby v plánu a v řízení, základní cíle a vize jsou v pořádku, jenom se musí lépe, srozumitelněji popsat, plánovat a systém dobudovat, správné revize v mezích pokroku. Problémem je nedokončenost a nápravou je modernizace, vylepšení stávajícího systému. Vědění se hodí jakékoli, které pragmaticky umožní efektivní vylepšení.

Překryvy, tenze, neutralizace

Jak bylo popsáno v předchozí části, různé verze patřičného a přesvědčivého zdůvodnění ležely v různých mikrorežimech vědění a argumentace v těchto různých režimech způsobovala divergence, tenze a kontradikce v chápání revizí kurikula. Tenze, neutralizace i překryvy se ale objevovaly na různých úrovních (mezi jednotlivými mikrorežimy, mezi jednotlivými analytickými kategoriemi uvnitř dokumentů a mezi dokumenty, viz Tabulka 3).

Tabulka 3. Přítomnost zjištěných mikrorežimů v jednotlivých dokumentech

Dokument/kategorie	Vztah společnost –vzdělávání	Cíl projektu vzdělávání	Problémy k řešení	Řešení problémů	Vědění pro policy
MŠMT. <i>Strategie 2020</i>	revizní	revizní	revizní	revizní + manažerský	revizní + expertní
NÚV. <i>Proč revidovat kurikulární dokumenty?</i>	přízpůsobení	revizní + Přízpůsobení	přízpůsobení × manažerský	přízpůsobení × manažerský	přízpůsobení + expertní
SKAV. <i>Kdy a jak měnit kurikulum</i>	revizionistický	(manažerský + expertní) × revizionistický	manažerský	manažerský	expertní
VPV-EDUin. <i>Problémy českého vzdělávání a návrhy jejich řešení</i>	revizionistický	revizionistický × expertní	expertní	manažerský × revizionistický	expertní
OSN. <i>Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development</i>	revizionistický	revizionistický	revizionistický	revizionistický	expertní
OECD. <i>Education at a Glance 2016</i>	expertní (data helps)	expertní (policy advice)	expertní (conceptual work)	expertní (conceptual work)	expertní

V jednotlivých dokumentech tak bylo například přítomno několik mikrorežimů dohromady. V některých případech se tyto režimy uvnitř dokumentů podporovaly: revizní, manažerský, expertní (MŠMT); manažerský a expertní (SKAV) a revizní a mikrorežim přizpůsobení (NÚV). Celkově lze tedy říci že expertní režim byl schopný být „partnerem“ jakéhokoli dalšího režimu, avšak dostával se do konfliktu s mikrorežimem revizionistickým. Je-li totiž patřičné vědění postaveno na nekontaminované expertize a je-li vědění chápáno jako to, co produkují pouze odborníci (SKAV), či je-li chápáno jako nezávislá data (OECD), pak toto vědění nestačí ke zdůvodnění hodnot, jako je demokracie, svoboda (VPV-EDUin), individualita (NÚV), spravedlnost (OSN). Explicita zejména v neautorizovaných dokumentech dokazování autority nezávislým objektivním věděním kolidovala se zdůvodněním jejich vizí a tvořila tenzi mezi *revizionistickým* a *expertním* mikrorežimem. Naopak tenze mezi *manažerským režimem* a režimem *přizpůsobení* (plánování × neustálá změna) se týkala spíše zdůvodňování v autorizovaných dokumentech (více NÚV). Definuje-li se problém jako nedostatek přizpůsobení neustále se měnící době (která se měnit nepřestane), naráží to na definici řešení, které má být pečlivě naplánované a dlouhodobé. Přizpůsobení se neustále změně nelze naplánovat. To souvisí s tenzemi mezi *kategoriemi uvnitř dokumentů*: mezi *definicí problému* a *definicí jeho řešení* (NÚV, VPV-EDUin) a také s tenzí mezi cíli jako *individualita*, *identita* a *kreativita* žáků a řešením ve smyslu *systematického hodnocení* (MŠMT, více NÚV).

V případě transnacionálních dokumentů lze tvrdit, že zdůvodňování bylo bezprostředně expertní (OECD) anebo revizionistické (OSN). Zajímavé je, že manažerský a expertní typ režimu nebyl tolik patrný u autorizovaných dokumentů jako u jejich protiváhy, neautorizovaných. Intuitivní předpoklad, že neziskové dokumenty budou radikálním kritickým hlasem a budou ostrakizovány dominantním diskurzem státní správy se zde nepotvrdil. Oproti autorizovaným dokumentům byla díky neziskových dokumentů sice „progresivnější“, ovšem důrazem na objektivní expertnost se vyvažovala z pochybností o naprosté pravdivosti. Skladbou využívaných režimů se neautorizované dokumenty podobaly daleko více transnacionálním než autorizovaným dokumentům.

V jednom ohledu ale, jak jsme viděli ve všech dokumentech, aktérství vlastně neleželo přímo v jednotlivých organizacích, ty byly naopak v dokumentech situovány jako „poslové“ jiných entit, které něco vyžadovaly (doba, svět, společnost, reforma, veřejná politika, data). Aktéři, zejména učitelé, byli ve studovaných dokumentech jako spolutvůrci revizí vzdělávání prakticky neviditelní, ať už v roli cílových skupin revizí (MŠMT), nebo v roli laické veřejnosti (SKAV). Kontradikce mezi určitou definicí kompetentního aktéra a jeho možností jednat v případě učitelů (pouze jako těch, kteří něco učí, NÚV) prakticky *neutralizovala* jejich kompetenci zapojit se jako partneři do formulování revize reformy. Význam kompetentního učitele a kompetentního účastníka v debatě o revizích kurikulárních dokumentů se nepřekrýval.

Závěr

Cílem bylo ukázat, jak jsou různé divergence, tenze a kontradikce možné, a proto byly sledovány vzorce legitimizací v různých režimech vědění manifestujících se v současnosti v normativním diskurzu strategických dokumentů. *Kritické* se snažily být předložené interpretace v tom, že ukazují různé vzdělávací nároky a jejich zdůvodňování jako nesamozřejmé a neplynoucí z „inherentních“ potřeb abstraktních entit, jako je doba, společnost, technologie, trh práce apod.

Také bylo ukázáno na určité zproblematizování intuitivních rolí autorizovaných – tvořících aktérů a neautorizovaných – kritizujících aktérů. Ve studovaných dokumentech bylo patrné, že ti, co mají touhu a sílu prosazovat všeobecně sdílené definice vzdělávacích nároků, nejsou nutně pouze autorizovaní (pověřená vzdělávací politika). Dokumenty celkově nevytvářely dichotomii vládní/nevládní (autorizovaná/neautorizovaná) vzdělávací politika, spíše „expertní“ proti „neexpertní“. Dokumenty, které se nejvíce odkazovaly na progresivní agendu (neautorizované a transnacionální), nabízejí jedny z nejrozsáhlejších a prakticky nenapadnutelných expertiz (především transnacionální organizace), které rozhodně nezůstávají lokální. Těmito expertizami si zajišťují „nezávislý“, „objektivní“ status, ačkoli se značně napojují na hodnotové dimenze.

Různé problematické vztahy na úrovni mikrorežimů i analytických kategorií neumožnily určit jeden dominantní režim, který by marginalizoval všechny ostatní, či uzavíral některé systémy zdůvodňování. Ukázalo se, že systémy jsou spíše problematicky otevřené, že současné české pokusy o celospolečenskou shodu na cílech vzdělávání jsou ochromovány spíše množstvím protichůdných legitimizací, které na sebe naráží a vzájemně se problematicky propojují než jedním hegemonním diskurzem.

Tím, že tento výzkum uchopil současnou debatu o revizi kurikula v České republice na úrovni strategických dokumentů z perspektivy relationistické sociologie, bylo možné zkoumat režimy vědění z vnitřku, prostřednictvím vztahů mezi systémy referencí. Bylo pak možné zkoumat tenze mezi různými nároky, mezi způsoby jejich ospravedlňování, mezi problémem a jeho řešením, mezi definicemi kompetencí různých aktérů, mezi možnostmi jednání, přičemž poslední dvojice problémů: *kompetence–jednání* je z hlediska budoucích výzkumů nejzajímavější. Je třeba ale zkoumat ještě i další praktiky a strategie prosazování vzdělávacích nároků, analyzovat další, nejen textuální data, abychom mohli dosáhnout jasnějšího a rozlišenějšího obrazu formování vzdělávacích nároků.

JITKA WIRTHOVÁ je doktorandkou na katedře sociologie Institutu sociologických studií Univerzity Karlovy. Ve svém výzkumu se zaměřuje na formování vzdělávacích normativů, jejich reflexi ve společnosti a na jejich současné posuny a transformace. Zabývá se sociologií vzdělávání, vědění a idejí.

Literatura

- Aasen, P., T. Prøitz, N. Sandberg. 2014. „Knowledge Regimes and Contradictions in Education Reforms.“ *Educational Policy* 28 (5): 718–738, <https://doi.org/10.1177/0895904813475710>.
- Abbott, A. 2005. *Ecologies and Fields* [online]. Chicago. Dostupné z: <http://home.uchicago.edu/aabbott/Papers/BOURD.pdf>.
- Abbott, A. 2016. *Processual Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226336763.001.0001>.
- Anagnostopoulos, D., B. Lingard, S. Sellar. 2016. „Argumentation in Educational Policy Disputes: Competing Visions of Quality and Equity.“ *Theory Into Practice* 55 (4): 342–351, <https://doi.org/10.1080/00405841.2016.1208071>.
- Anderson, G., L. Donchik. 2016. „Privatizing Schooling and Policy Making: The American Legislative Exchange Council and New Political and Discursive Strategies of Educational Governance.“ *Educational Policy* 30 (2): 322–364, <https://doi.org/10.1177/0895904814528794>.
- Apple, M. W. 2005. „Doing Things the ‘Right’ Way: Legitimizing Educational Inequalities in Conservative Times.“ *Educational Review* 57 (3): 271–293, <https://doi.org/10.1080/00131910500149002>.
- Ball, S. 2008. „New Philanthropy, New Networks and New Governance in Education.“ *Political Studies* 56 (4): 747–765, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2008.00722.x>.
- Ball, S. 2015. „Policy Actors/Policy Subjects.“ *Journal of Education Policy* 30 (4): 467–467, <https://doi.org/10.1080/02680939.2015.1038454>.
- Béland, D., M. Howlett. 2016. „How Solutions Chase Problems: Instrument Constituencies in the Policy Process.“ *Governance* 29 (3): 393–409, <https://doi.org/10.1111/gove.12179>.
- Cooren, F. 2004. „Textual Agency: How Texts Do Things in Organizational Settings.“ *Organization* 11 (3): 373–393, <https://doi.org/10.1177/1350508404041998>.
- Cooren, F. 2018. „Materializing Communication: Making the Case for a Relational Ontology.“ *Journal of Communication* 68 (2): 278–288, <https://doi.org/10.1093/joc/jqx014>.
- Čeplák, M. 2012. „The Individualisation of Responsibility and School Achievement.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (6): 1093–1114.
- Decuyper, M., M. Simons. 2016. „Relational Thinking in Education: Topology, Sociomaterial Studies, and Figures.“ *Pedagogy, Culture and Society* 24 (3): 371–386, <https://doi.org/10.1080/14681366.2016.1166150>.
- Dépelteau, F. (ed.). 2018. *The Palgrave Handbook of Relational Sociology*. Cham: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66005-9>.
- Enroth, H. 2014. „Governance: The Art of Governing after Governmentality.“ *European Journal of Social Theory* 17 (1): 60–76, <https://doi.org/10.1177/1368431013491818>.
- Freeman, R., J. Maybin. 2011. „Documents, Practices and Policy.“ *Evidence and Policy* 7 (2): 155–170, <https://doi.org/10.1332/174426411X579207>.
- Gorur, R. 2015. „Producing Calculable Worlds: Education at a Glance.“ *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 36 (4): 578–595, <https://doi.org/10.1080/01596306.2015.974942>.
- Greger, D., K. Černý. 2007. „Společnost vědění a kurikulum budoucnosti.“ *Orbis Scholae* 2 (1): 21–39, <https://doi.org/10.14712/23363177.2018.147>.
- Herzog, B. 2016. „Discourse Analysis as Immanent Critique: Possibilities and Limits of Normative Critique in Empirical Discourse Studies.“ *Discourse & Society* 27 (3): 278–292, <https://doi.org/10.1177/0957926516630897>.

- Horáková, N. (ed.). 2018. *Sociologické výzvy ve středoevropském kontextu: 8. česko-slovenské sociologické dny v Ostavě 15. 11. 2017*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Izquierdo, H. M., A. Mínguez. 2003. „Sociological Theory of Education in the Dialectical Perspective.“ Pp. 21–41 in C. Torres, A. Antikainen (eds.). *Handbook on Sociology of Education: An International Assessment of New Research and Theory*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Janík, T. 2015. „Škola na kruhovém objezdu aneb když se to vezme kolem a kolem...“ *Pedagogická orientace* 25 (5): 727–732.
- Kaščák, O., B. Pupala. 2012a. „Deti medzi emancipáciou a sociálnou využiteľnosťou: Nová sociológia detstva a „našepkaná emancipácia.““ *Sociálne štúdia* 9 (2): 13–29, <https://doi.org/10.5817/SOC2012-2-13>.
- Kaščák, O., B. Pupala. 2012b. *Škola zlatých golierov: Vzdelávanie v ére neoliberalizmu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J., L. Tvrdý. 2008. *Vzdělanostní společnost? Chrám, výťah a pojišťovna*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Knutsson, B., J. Lindberg. 2017. „Studying ‘the Political’ in International Aid to Education: Methodological Considerations.“ *Comparative Education Review* 61 (4): 701–725, <https://doi.org/10.1086/693924>.
- Lawn, M., B. Lingard. 2002. „Constructing a European Policy Space in Educational Governance: The Role of Transnational Policy Actors.“ *European Educational Research Journal* 1 (2): 290–307, <https://doi.org/10.2304/eerj.2002.1.2.6>.
- Levinson, B. A. U., M. Sutton, T. Winstead. 2009. „Education Policy as a Practice of Power Theoretical Tools, Ethnographic Methods, Democratic Options.“ *Educational Policy* 23 (6): 767–795, <https://doi.org/10.1177/0895904808320676>.
- Lindberg, J., B. Knutsson. 2019. „On the Absent Ground of Transnational Partnerships in Education: A Post-Foundational Intervention.“ *Globalisation, Societies and Education* 17 (4): 432–444, <https://doi.org/10.1080/14767724.2019.1583090>.
- Lyotard, J.-F. 1998. *Rozepře*. Praha: Filosofia.
- Macgilchrist, F. 2016. „Fissures in the Discourse-Scape: Critique, Rationality and Validity in Post-Foundational Approaches to CDS.“ *Discourse & Society* 27 (3): 262–277, <https://doi.org/10.1177/0957926516630902>.
- Menashy, F. 2016. „Understanding the Roles of Non-State Actors in Global Governance: Evidence from the Global Partnership for Education.“ *Journal of Education Policy* 31 (1): 98–118, <https://doi.org/10.1080/02680939.2015.1093176>.
- Meyer, H.-D., L. W. Boyd. 2001. *Education Between State, Markets, and Civil Society. Comparative Perspectives*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, <https://doi.org/10.4324/9781410602114>.
- Patriotta, G., J. Gond, F. Schultz. 2011. „Maintaining Legitimacy: Controversies, Orders of Worth, and Public Justifications.“ *Journal of Management Studies* 48 (8): 1804–1836. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2010.00990.x>.
- Peters, M. 2007. „Kinds of Thinking, Styles of Reasoning.“ *Educational Philosophy and Theory* 39 (4): 350–363, <https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2007.00344.x>.
- Popkewitz, T. 2000. „The Denial of Change in Educational Change: Systems of Ideas in the Construction of National Policy and Evaluation.“ *Educational Researcher* 29 (1): 17–29, <https://doi.org/10.3102/0013189X029001017>.
- Popkewitz, T., J. Diaz, C. Kirchgaser. 2017. *A Political Sociology of Educational Knowledge: Studies of Exclusions and Difference*. New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315528533>.
- Prior, L. 2003. *Using Documents in Social Research*. London: SAGE, <https://doi.org/10.4135/9780857020222>.

- Prior, L. 2008. „Repositioning Documents in Social Research.“ *Sociology* 42 (5): 821–836, <https://doi.org/10.1177/0038038508094564>.
- Saldana, J. 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. London: SAGE.
- Skarpenes, O. 2014. „Education and the Demand for Emancipation.“ *Scandinavian Journal of Educational Research* 58 (6): 713–733, <https://doi.org/10.1080/00313831.2013.840677>.
- Smith, D. 2001. „Texts and the Ontology of Organizations and Institutions.“ *Studies in Cultures, Organizations & Societies* 7 (2): 159–198, <https://doi.org/10.1080/10245280108523557>.
- Strouhal, M. 2012. „K problematice antinomičnosti pedagogických diskurzů.“ *E-pedagogium* 2012 (3): 123–133, <https://doi.org/10.5507/epd.2012.041>.
- Strouhal, M., S. Štech. 2016. *Vzdělávání a dnešek*. Praha: Karolinum.
- Štech, S. 2013. „Když je kurikulární reforma evidence-less.“ *Pedagogická orientace* 23 (5): 615–633, <https://doi.org/10.5817/PedOr2013-5-615>.
- Taylor, S. 2004. „Researching Educational Policy and Change in ‘New Times’: Using Critical Discourse Analysis.“ *Journal of Education Policy* 19 (4): 433–451, <https://doi.org/10.1080/0268093042000227483>.
- Tupý, J. 2018. *Tvorba kurikulárních dokumentů v České republice: Historicko-analytický pohled na přípravu kurikulárních dokumentů pro základní vzdělávání v letech 1989–2017*. Brno: Masarykova univerzita, <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-8998-2018>.
- Tveit, S., C. Lundahl. 2018. „New Modes of Policy Legitimation in Education: (Mis)using Comparative Data to Effectuate Assessment Reform.“ *European Educational Research Journal* 17 (5): 631–655, <https://doi.org/10.1177/1474904117728846>.
- Verger, A., C. Fontdevila, L. Parcerisa. 2019. „Reforming Governance through Policy Instruments: How and to What Extent Standards, Tests and Accountability in Education Spread Worldwide.“ *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 40 (2): 248–270, <https://doi.org/10.1080/01596306.2019.1569882>.
- Wirthová, J. 2019. „Třetí vlna sociologie vzdělávání: Kritický přístup pro globalizovaný i partikularizovaný svět.“ *Sociální studia* 16 (1): 165–184.
- Young, M. 2008. *Bringing Knowledge Back in: From Social Constructivism to Social Realism in the Sociology of Education*. Oxon: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203073667>.
- Zhao, W. 2017. „Untangling the Reasoning of China’s National Teacher Training Curriculum: Confucian Thesis, Modern Epistemology, and Difference.“ Pp. 193–207 in T. Popkewitz, J. Diaz, C. Kirchgaser (eds.). *A Political Sociology of Educational Knowledge: Studies in Exclusion and Difference*. New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315528533-13>.

Analýzované dokumenty

- MŠMT. 2014. *Strategie vzdělávací politiky České republiky do roku 2020* [online]. 52 str. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. Dostupné z: http://www.vzdelavani2020.cz/images_obsah/dokumenty/strategie-2020_web.pdf.
- NÚV. 2017. „Proč revidovat kurikulární dokumenty?“ *Zpravodaj Oborové skupiny* [online] číslo 14/léto 2017. 4 str. Praha: Národní ústav pro vzdělávání. Dostupné z: http://www.nuv.cz/file/806_1_1/.
- OECD. 2016. *Education at a Glance 2016: OECD Indicators* [online]. 508 str. Paris: OECD. Dostupné z: <https://doi.org/10.187/eag-2016-en>.
- OSN. 2015. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development* [online]. A/RES/70/1. 35 str. Dostupné z: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E.

- SKAV. 2010. *Kdy a jak měnit kurikulum* [online]. 30 str. Praha: Stálá konference asociací ve vzdělávání. Dostupné z: https://www.eduin.cz/wp-content/uploads/311/Obsah_a_cile_vzdelavani/SKAV_kdy_a_jak_menit_kurikulum.pdf.
- VPV-EDUin. 2017. *Problémy českého vzdělávání a návrhy jejich řešení* [online]. 7 str. Praha: EDUin, o. p. s., – Vzdělání je i naše věc. Dostupné z: https://www.eduin.cz/wp-content/uploads/2017/08/EDUIN_TEXT_VOLBY_2017-1.pdf.

vyšlo čtvrté číslo Filosofického časopisu

Obsah čísla 2020/4:

Téma: Normatívne dimenzie vedeckého poznania

M. Nuhlíček, Editorial

E. Višňovský, Veda ako sociokultúrna praktika

B. Slovinský, Mertonov model étosu vedy, jeho kritika a možné využitie

M. Szapuová, Kognitívne a nekognitívne hodnoty v normatívnej štruktúre vedy

M. Nuhlíček, Pluralistická koncepcia hodnoty poznania

Rozhovor

T. Hříbek, *S. Schneiderová*, O futuristické technice, vědomí a metafyzice

Studie

M. Jirout Košová, Skúmanie významu experimentálnej filozofie skrze koncept osobnej identity

Z. Rybaříková, Aristotelés, Łukasiewicz a prázdné termíny

Recenzní studie

H. Janoušek, O skepticismu a filosofii u Davida Huma

Filosofický časopis je koncipován jako akademické periodikum, které je otevřeno názorové pluralitě.

Jeho vydavatelem je Filosofický ústav Akademie věd ČR, v. v. i. Patří k recenzovaným periodikům, je citován v databázích SCOPUS, Web of Science, ERIH a dalších.

Vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 160 stran, cena jednotlivého čísla je 74 Kč, celoroční předplatné činí 370 Kč (poštovné a balné zdarma).

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá redakce: Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. 222 221 752; e-mail: filcasop@flu.cas.cz.
Objednávky ze Slovenské republiky: Kníhkupectvo AĽ, Kozia 20, 811 03 Bratislava, případně zasilatelství SUWEC O, Českomoravská 21, 190 00 Praha 9.

<http://filcasop.flu.cas.cz/>

**„Musíte makat a poslouchat, no“:
Vězení, potlačování autonomie a responsabilizace
u vězněných a propuštěných osob v ČR**

JIŘÍ MERTL*

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., Praha

**‘You Have to Work and Obey’:
Prisons, the Suppression of Autonomy, and Responsibilisation
of Persons in and Released from Prison**

Abstract: This article discusses the prisonisation effect and the consequent responsabilisation of persons in and released from prison in the Czech Republic. Drawing on data from several research projects focused on the social circumstances of persons released from prison, the employability of imprisoned persons, and penitentiary and post-penitentiary care (94 semi-structured interviews and four focus groups conducted with people released from prison, and with social workers, prison staff, and other experts in the field), it is argued in the article that the high levels of recidivism and the overall marginal position of people after they are released from prison in the Czech Republic are the result of the prisonisation effect, which is strongly reproduced in prisons and is not alleviated after a person is released back into society. Thus, people released from prison are not used to making independent decisions and exercising initiative, and ultimately they fail to cope with the post-release social and institutional demands, whereby they end up being marginalised and/or returning to prison.

Keywords: desistance, prisonisation effect, prisons in the Czech Republic, qualitative research, re-entry

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 4: 523–553

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.017>

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jiří Mertl, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., (VÚPSV), Dělnická 213/12, 170 00 Praha 7, e-mail: jiri.mertl@vupsv.cz nebo jir.mertl@gmail.com.

To prostě jako musí chtít ty lidi... Ty lidi to musí chtít, a ne, že to za ně někdo jako udělá, to pak chápu rozhořčení tý společnosti, protože za nikoho nikdo nic neudělá, mně taky nikdo nic zadarmo nedá, já si taky musím všechno sám vybojovat a sám si zařídit, a stejně tak jsou na tom ty odsouzení. (expert v oblasti vězeňství)

Vězeňské prostředí je již delší dobu předmětem zahraničního [například Crewe, Levins 2019; Schinkel 2014; Stevens 2013; Sykes 2007] i domácího [například Dirga, Lochmannová, Juříček 2015; Dirga, Hasmanová Marhánková 2014; Nedbálková 2006] výzkumu, přičemž diskurzivním základem pro většinu výzkumů jsou koncepty totální instituce [Goffman 1968] a heterotopie [Foucault 1997], v rámci nichž je vězení rámcováno jako specifické prostředí vymykající se svým hodnotovým nastavením zbytku společnosti. Gresham Sykes [2007] nicméně už v roce 1958 ve své klasické studii o vězeňském prostředí poukázal, že vězení v žádném případě nefunguje jako totální instituce ve smyslu absolutní sociální kontroly, ale existují v něm i neformální normy, které jsou zpravidla nastaveny mezi vězněnými osobami a personálem věznice a mohou se kontextuálně a situačně lišit. Tyto neformální normy jsou důležité pro chod věznice a zároveň implementují nejnutnější uskutečnitelnou sociální kontrolu zabezpečující formální fungování dané věznice. Nicméně i tato „netotální“ a částečně deformalizovaná sociální kontrola má velmi hluboký a dalekosáhlý vliv na vězněné osoby, který je dobře zdokumentován v nejrůznějších studiích [Martin 2018; Schinkel 2014; Stevens 2013; Sykes 2007]. Prizonizace, jak se proces přivykání a internalizace vězeňského prostředí obvykle označuje, má na osoby vliv nejenom ve výkonu trestu, ale je významným faktorem i po propuštění, a to s ohledem na znovuvvedení do společnosti (*reentry*) a desistenci (*desistance*), tedy zdržení se páčání další kriminální činnosti (respektive alespoň ne takovým způsobem a intenzitou, aby byla daná osoba přistižena a opět souzena).

Cílem této studie je představit, jak může prizonizace negativně ovlivňovat znovuvvedení do společnosti a desistenci a zároveň zasadit tuto problematiku i do českého kontextu, kde stále není dostatečně diskutována a kde ani systém práce s vězněnými a propuštěnými osobami plně nereflektuje dopady prizonizace, jak bude patrné z analýzy empirických dat, kterou budu prezentovat dále. V rámci prezentace poznatků z vytvořených dat dále poukážu, že v českém prostředí existuje systémová kontradikce spočívající v nastavení českých věznic, které akcentují a zesilují vliv prizonizace, ale odborný vězeňský personál i někteří sociální pracovníci/pracovnice následně od vězněných a propuštěných osob v různých situacích vyžadují jejich osobní iniciativu a zodpovědnost a autonomii, která byla ovšem předtím systematicky ve vězení potlačována. Na to navazuje i výzkumná otázka, kolem níž je tato studie postavena: je možné a férové v současném českém systému penitenciární a postpenitenciární péče od vězněných/propuštěných osob vyžadovat, aby byly motivované, iniciativní a aktivní?

Vliv prizonizace teoreticky

Pojem prizonizace do diskurzu zavedl Donald Clemmer [1950], který poukázal, že osoby, které se dostanou do vězení, jsou tímto prostředím v podstatě asimilovány a přijímají specifickou vězeňskou subkulturu, která je tam reprodukována. Prizonizace se v různé míře dotýká všech osob, které projdou vězením, přičemž podle Clemmery existují určité univerzální faktory prizonizace – především akceptace podřízené role, internalizace nových habitů týkajících se jezení, oblékání, práce a spaní a přijetí vězeňského argotu. Prizonizaci lze ovšem chápat také jako snahu vězňů osob vypořádat se prakticky, pragmaticky i psychologicky s kulturním šokem, jaký představuje uvěznění, v rámci nějž se daná uvězněná osoba často setkává s do velké míry odlišným a neznámým prostředím, hodnotami a interakcemi, než na jaké byla zvyklá [Haney 2012; Martin 2018; Walters 2003]. Podle Liama Martina [2018], který na tuto problematiku aplikoval bourdieuvský koncept habitusu, se vězněné osoby ve vězení naučí skrze proces prizonizace specifický habitus, který jim pomáhá fungovat a přežít ve vězení, nicméně ten je následně naprosto nekompatibilní s habitem, který je uplatňován mimo vězení a jenž je vyžadován po propuštění osobách. Důležité je přitom zmínit, že habitus v sobě zahrnuje i nevědomou internalizaci (ne)formálních norem, což znamená, že je v některých situacích uplatňován zcela nevědomě a automaticky. Marguerite Schinkel [2014] v tomto smyslu poukazuje, že vězeňský habitus je do velké míry často formován absencí smysluplných interakcí, které by osoby ve výkonu trestu určitým způsobem rozvíjely.

Prizonizace má následně po propuštění velký vliv na chování a jednání u daných osob, které stále uplatňují vězeňský habitus, čímž dochází ke kolizi vězeňského a společenského habitusu [Martin 2018]. Tato kolize se projevuje u propuštěných osob velmi dalekosáhle: (1) jsou zvyklé a naučené na skutečnost, že jim někdo jiný strukturuje čas a prostor, tedy vytváří určité mantinely, v rámci nichž se mohou a mají pohybovat, což na druhou stranu zapříčiňuje zmatenost a úzkost rozhodovat se autonomně po propuštění [Burch 2017; Haney 2012; Stevens 2013]; (2) zažívají úzkost, deprese a traumatizaci z mezilidských interakcí i interakcí s institucemi [Martin 2018; Schinkel 2014], přičemž Craig Haney [2012] v tomto kontextu dokonce hovoří o vzniku posttraumatické stresové poruchy zapříčiněné zkušeností s uvězněním; (3) nedokážou se vypořádat s emocemi, jelikož byly nuceny je ve vězení potlačovat [Schinkel 2014], přičemž podle Sykesa [2007] často dochází k podněcování určitých stereotypizovaných vzorců chování, například hypermaskulinity, která je spojena s násilným chováním a zmíněným potlačováním emocionality a empatie, kdy jsou tyto hodnoty brány jako slabost a naopak fyzická síla a intimidace jako prakticky i symbolicky oceňované hodnoty sloužící k vnitřní hierarchizaci vězeňské populace [v českém prostředí viz Dirga, Lochmannová, Juříček 2015]; (4) potýkají se se zdravotními problémy [Haney 2012; Moran 2012]; a (5) disponují velmi nízkým sebevědomím a mají malou sebedůvěru v důsledku pocitu stigmatizace [Haney 2012; Martin 2018]. Celkově je zřejmé, že pobyt ve vězení znamená obrovský negativní zásah do života od-

souzených, vězněných a propouštěných osob a že s tímto zásahem je potřeba určitým způsobem pracovat, aby se jeho působení minimalizovalo.

Je nasnadě, že pokud negativa prizonizace vznikají ve vězení, je příhodné měnit přímo příčinu vzniku prizonizace, tedy prostředí vězení samotného. Klíčovými faktory jsou v tomto ohledu legislativní nastavení vězeňského systému, geografické rozložení věznic, jejich fyzická podoba, (sdílená) kultura v rámci vězeňského systému a klima v jednotlivých věznicích. Legislativní nastavení, geografie a fyzická podoba věznic jsou faktory, které jsou do velké míry závislé na konkrétních národních a historických kontextech, takže v tomto textu není prostor jejich vliv zevrubně rozebrat. Dobrým příkladem v tomto ohledu nicméně může být skutečnost, na kterou poukazuje John Pratt [2007] v souvislosti s analýzou skandinávských vězeňských systémů, a sice že ve skandinávských zemích bývá běžná existence velkého množství malých věznic, v nichž se dá s vězněnými osobami adekvátně pracovat, přičemž některé mají charakter tzv. otevřených věznic [pro více informací o otevřených věznicích viz například Shammas 2014]. Tato koncepce samotná přispívá ke zmírňování prizonizace. Na druhé straně kultura ve vězeňském systému a klima v jednotlivých věznicích jsou faktory, které se mohou měnit nejenom z dlouhodobé, ale také krátkodobé perspektivy. Podle různých výzkumů [Crewe 2011; Day et al. 2012; Liebling 2011; Stasch et al. 2018] pozitivně laděná kultura i klima napomáhají ke zmírňování prizonizace a uplatňování rehabilitace. Pozitivní naladění kultury a klimatu pak spočívá zejména v otevřeném a motivačním přístupu zaměřeném na práci s vězněnými osobami takovým způsobem, aby byly řešeny jejich problémy (například psychologického, materiálního, rodinného nebo vztahového charakteru), které jsou brány jako příčina páčání trestné činnosti. Tento přístup ztělesňuje zejména koncept Good Lives Model Tonyho Warda [viz například Ward, Brown 2004], jenž je založen na upozadování rizik, která bývají u vězněných osob identifikována a s nimiž se následně pracuje, aby se zmenšovala, a vyzdvihování silných stránek, které vězněné osoby mají. Pomocí tohoto přístupu by tedy vězněné osoby měly poznávat i pozitivní rozměr života, naučit se pracovat se svými slabými stránkami a využívat svoje silné stránky, což by zároveň mělo posilovat i jejich sebevědomí a sebedůvěru.

Zajímavé poznatky v souvislosti s kulturou a klimatem prezentovala i Anna Eriksson [2016], která komparovala vězeňské prostředí v Norsku a Austrálii a poukázala, že se v mnoha ohledech jedná o naprosto odlišné světy, kdy v Norsku je v první řadě reprodukována a akcentována kultura rehabilitace, zatímco v Austrálii spíše kultura kontroly. Kultura rehabilitace pak byla vytvářena zejména otevřenějším a empatičtějším naladěním personálu ve věznicích, pro nějž nebylo problémem vzájemné oslovování s vězněnými osobami křestními jmény, společná jídelna, sdílení trávení času atd. Personál se pak celkově zajímal o vězněné osoby a o jejich problémy, přičemž je motivoval, aby podstupovaly rehabilitační programy, a vnímal je jako osoby, které potřebují pomoc. Na druhé straně v Austrálii byla situace opačná – personál měl tendenci dělat striktní linii ve smyslu

„my“ a „oni“ mezi jím a vězněnými osobami, vnímal vězněné osoby jako masu, kterou je potřeba především kontrolovat a usměrňovat, a motivaci a rehabilitaci přenášel na vězněné osoby. Alisa Stevens [2013: 99] tento proces, k němuž dochází, pokud je dominantní „australský“ model, trefně označila jako „responsibilizaci“, tedy donucování, aby vězněné osoby byly samy zodpovědné za svoji rehabilitaci a zmírnění rizikového chování. S responsabilizací je spojena představa, že stačí vězněné osoby pouze kontrolovat a manipulovat s nimi a čekat, až se samy motivují a projeví zájem o rehabilitaci.

Alison Liebling [2011] pak s ohledem na význam kultury a klimatu ve vězeňství a věznicích navrhl, aby se u jednotlivých věznic měřila tzv. morální výkonnost (*moral performance*) jako ukazatel, do jaké míry se s vězněnými osobami jedná férově a zda se vězeňský personál a vězněné osoby vzájemně respektují. Vysoká morální výkonnost pak nejenom vytváří pozitivní kulturu a klima, ale také motivuje osoby k rehabilitaci, zvyšuje její účinnost a posiluje bezpečnost ve věznicích, jelikož v takovém prostředí se minimalizuje počet konfliktních situací. Vězeňský personál jakožto hlavní nositel určité kultury a hlavní činitel ve vytváření klimatu ve věznicích se v posledních letech stal předmětem řady výzkumů a analýz [například Crewe 2011; Meško, Hacin 2019; Tait 2011]. V tomto kontextu byla vyzdvihována zejména role dozorců a dozorkyň, kteří jsou vnímáni jako personál, jenž bývá v interakci s vězněnými osobami nejčastěji a jehož chování a jednání má tudíž velký vliv na kulturu a klima ve věznicích (případně morální výkonnost, pokud použijeme terminologii Lieblingové).

Vedle postupné změny a reformy vězeňského systému je nutné alespoň zmínit také pozici a myšlenkový proud rezonující zejména v kriminologii z pohledu odsouzených (*convict criminology*), spočívající v abolicionismu, tedy úplném zrušení současné institucionální podoby vězení a jejího nahrazení institucemi, které by cílily na potřeby a problémy osob porušujících normy [například Earle 2017; Richards et al. 2010]. Zastánci tohoto přístupu v jistém smyslu navazují na původní myšlenky Clemmera, jenž poukazoval, že prizonizace má po nějaké době tendenci nenávratně narušovat osobnost daných osob, a tudíž je společensky zničit.

Ke zmírnění negativních vlivů prizonizace pak musí docházet i mimo věznice, v ideálním případě v návaznosti na pozitivně laděnou práci v dané věznicích. Jak poukazuje řada výzkumníků a výzkumnic zastávajících strukturní přístup nebo kombinaci strukturního a osobního přístupu k desistenci a znovuvvedení do společnosti [například King 2014; LeBel et al. 2008; Moran 2014], bez vhodného nastavení společenských institucí a struktur, které by reflektovalo vliv prizonizace a specifickou marginalizovanou a zranitelnou pozici propuštěných osob se šance na úspěšný návrat do společnosti velmi snižuje. Vhodným nastavením se jeví zejména dostupná terénní sociální práce, která by poskytovala praktickou pomoc s problémy, které osoby po svém propuštění řeší, psychologickou podporu a motivaci a také otevřenou, empatickou a naslouchací interakci. Vedle toho je důležitá i informovanost o sociálních službách a samozřejmě jejich dostupnost [například Barry 2007; Burch 2017; Liem, Richardson 2014; Schinkel 2014]. Monica

Barry [2007] v tomto smyslu akcentuje nutnost modularity poskytovaných služeb, tedy možnost poskytnout jednotlivé sociální služby propuštěným osobám podle jejich potřeb, nikoli plošně jednu sadu služeb, která by měla pomoci všem. Důraz na strukturní a institucionální nastavení nicméně neznamená, že osobní a osobnostní stránka propuštěných osob je zcela upozaděna, naopak podle řady výzkumů [Burch 2017; King 2014; Maruna 2001] hraje posilování individuálních kompetencí, kapacit a dispozic rovněž významnou roli. Proces posilování je však spíše než na vyzdvihování osobní zodpovědnosti a nabalování úkolů na propuštěné osoby založen na postupném budování sebedůvěry a sebevědomí, což v obecném slova smyslu zvyšuje schopnost propuštěných osob samostatně řešit nastalé situace. Navíc, jak poukazuje Shadd Maruna [2001], je nutná také trpělivost, protože desistence je často spíše cyklickým procesem zkoušení, chyb a úspěchů. Ostatně relevanci přístupu založeného na sociální práci potvrzují i výzkumy realizované s osobami se zkušeností s pobytem ve vězení [Barry 2007; King 2014; Maruna 2001; Werth 2012], které vypověděly, že pro ně byla mnohdy největším problémem absence podpory a možnosti s někým problémem sdílet a na druhé straně že pokud jim něco někdy pomohlo, byla to osoba, která s nimi vykonávala sociální práci a měla o ně zájem.

Nicméně, jak celou situaci charakterizuje Sam King [2014], v současném diskurzu postpenitenciární péče je spíše opět reprodukována responsabilizace, která zavádí představu, že propuštěné osoby jsou samy zodpovědné za svoje úspěšné znovuuvedení do společností a desistenci a zmírnění rizikového chování v podobě relapsu a recidivy. Responsibilizace v tomto ohledu nahradila koncept postupného vedení propuštěných osob k autonomii a životní zodpovědnosti, respektive potřeby propouštěných osob byly redefinovány jako „kriminogenní požadavky“ nebo „individuální rizikové faktory“, zatímco výše zmíněné strukturní faktory jsou upozaděvány. Součástí tohoto diskurzu je také přísná formalizace vztahů mezi propuštěnými osobami a osobami reprezentujícími instituce, které by měly pomáhat, jak například v souvislosti s probační službou ve Skotsku poukazují Ros Burnett a Fergus McNeill [2005]. Robert Werth [2012] mimo responsabilizace poukázal v souvislosti s probací i na další problém, a sice že v některých případech dochází k reprodukci a pokračování uplatňování některých faktorů spojených s prizonizací, zejména s ohledem na utvrzování pravidel a striktního režimu a upozaděování rozvíjení autonomie u podmíněně propuštěných osob.

V českém prostředí je téma vlivu prizonizace stále poměrně opomíjeno, byť jsou výzkumy, které se mu z určitého pohledu věnují [Dirga, Lochmannová, Juříček 2015; Dirga, Hasmanová Marháňková 2014; Tomášek et al. 2017]. Tomášek et al. [2017] zkoumali, jak propuštěné osoby a instituce (sociální kurátoři a kurátorky, neziskové organizace, vězeňští sociální pracovníci a pracovníce, Probační a mediační služba a úřady práce) reflektují problematiku postpenitenciární péče a jaké problémy identifikují jako stěžejní pro úspěšné znovuuvedení do společnosti a desistenci. Pohledy se často různily, kdy například úřady práce razily diskurz responsabilizace a zdůrazňovaly, že problém je zejména v daných osobách

a jejich individuálních nedostatků (například v porušování pracovních podmínek, podmínek registrace na úřadu práce nebo „nedostatečných pracovních návyků“, tedy spíše absenci smyslu pro strukturaci času). Naopak neziskové organizace vnímaly problematiku spíše ze strukturního pohledu a poukazovaly na nedostatečné institucionální nastavení, které ztěžuje celý proces znovuuvedení (kritizována byla obecně absence včasné sociálně pracovní intervence po propuštění, zejména s ohledem na terénní asistenci propuštěným osobám při řešení jejich problémů a poskytování praktické i psychologické podpory). Samotné propuštěné osoby v tomto výzkumu uváděly, že pokud jim nějaký subjekt pomohl usnadnit znovuuvedení do společnosti a řešit jejich problémy, byly to neziskové subjekty, které navíc byly kladně hodnoceny z hlediska interakce, která byla označována jako „lidská“. Všechny dotazované propuštěné osoby i instituce nicméně vnímaly negativní vliv prizonizace, a to jak v praktickém smyslu (nepřipravenosti propuštěných osob s ohledem na konkrétní problémy, s nimiž se potýkají, například nestálým bydlením, materiální deprivací nebo dluhy), tak v psychologickém smyslu (absence schopnosti se autonomně rozhodovat a celkově demotivovanost).

Lukáš Dirga a Jaroslava Hasmanová Marhánková [2014] se ve svém textu věnovali dozorcům (nikoli dozorkyním) a reprezentaci jejich subjektivit ve vztahu k vězení jako určitému prostoru, kde dochází ke specifickým interakcím. Z výpovědí dozorců i poznatků a závěrů vyplývá, že dozorcí vězení stále vidí především jako represivní instituci, která by měla disciplinarizovat vězněné osoby a vtisknout jim určitý řád a potlačit jejich autonomii, která je brána jako faktor, jenž je do vězení původně dostal. Dozorcí pak naopak vyjadřovali velmi silnou kritiku směrem k „humanizaci“ instituce vězení, což podle nich vychylovalo mocenské nastavení ve věznicích a stavělo do silnější pozice vězněné osoby, které si následně mohly nárokovat určitá práva, což dozorcí vnímali jako ztížení své práce. Z toho vyplývá, že reprezentovaní dozorcí nedůvěřovali posouvání vězeňského prostředí směrem k rehabilitačnímu zaměření (a zmenšování vlivu prizonizace) a naopak by podle nich bylo zcela adekvátní prizonizaci a její negativní vliv posilovat a přimět vězněné osoby k internalizaci určitého řádu a disciplíny. K pochopení, jak se vytváří prizonizace v českých vězeních, může přispět i text od Lukáše Dirgy, Aleny Lochmannové a Petra Juříčka [2015], jenž je věnován mocenským interakcím mezi vězněnými osobami v těchto institucích. V českých věznicích podle nich dochází k reprodukci maskulinních stereotypů založených buď na fyzické síle, nebo na psychologické manipulaci, které pak slouží k vnitřní hierarchizaci. Zajímavostí je skutečnost, že k tomuto stavu přispělo i samotné legislativní a formální nastavení fungování věznic platné do roku 2000, které předpokládalo, že si jednotlivé oddíly budou volit svoje zástupce, kteří pak budou vyjednávat s vedením věznice. Nicméně pozice skýtala zjevně praktické i materiální výhody, takže se do ní dostávaly osoby, které si násilím (ať už fyzickým, nebo symbolickým) vybojovaly nadřazenost nad ostatními, což dále obecně reprodukovalo násilí a maskulinní stereotypy. Po roce 2000 se formálně toto opatření zrušilo,

nicméně neformálně je zmíněný systém reprezentace oddílů jednou vězněnou osobou personálem stále využíván, protože mu to ulehčuje práci, zejména pak s ohledem na skutečnost, že nemusí řešit tolik konfliktních situací (vězněné osoby si část z nich „vyřeší“ samy) a komunikaci s vězněnými osobami jako celkem. Reprezentanti oddílů pak mají určité výhody, čímž je dále reprodukována vězeňská hierarchie založená na hypermaskulinitě. Prizonizace a její vlivy jsou tak vytvářeny a reprodukovány v tomto ohledu v českých věznicích systémově.

Celkově je tedy prizonizace a její vliv po propuštění velmi významným faktorem, který může v negativním smyslu klíčově ovlivňovat úspěšnost znovuvvedení do společnosti a desistenci, zvláště pokud je spojena se současným diskurzem responsabilizace, tedy minimalizací sociální práce s propuštěnými osobami a jejím přesouváním spolu s rehabilitací na propuštěné osoby. Z celkově malého počtu dostupných dosavadních analýz vyplývá, že prizonizace hraje velmi důležitou roli i v českém prostředí a je potřeba s tímto faktorem počítat, pokud chceme zlepšovat situaci popuštěných osob a tím pragmaticky zmenšovat recidivu a zvyšovat bezpečnost ve společnosti. Nicméně doposud v českém prostředí absentuje studie, která by byla přímo tematicky věnována prizonizaci a jejímu vlivu, tudíž není například úplně zřejmé, jaký vliv má prizonizace na propuštěné osoby a jaká opatření by byla vhodná na její zmírnění. Cílem této studie bude prostřednictvím empirického výzkumu, který bude představen na dalších stránkách, přispět k vyplnění této mezery, poskytnout kontextualizovaný pohled na prizonizaci v českých poměrech a ukázat na silnou pozici diskurzu responsabilizace v subjektivitách informantů a informantek, jejichž výpovědi tvoří datový korpus.

Pozicionalita v rámci výzkumu i psaní studie

V rámci výzkumu a vytváření dat, z nichž tato studie těží, a psaní tohoto textu jsem zastával a budu zastávat angažovanou/kritickou/advokační pozici [viz například Becker 1967; Bourdieu 2003; Ryška 2010]. Tato pozice je specifická skutečností, že při vytváření dat, kdy během tohoto procesu téměř výhradně hraje hlavní roli kvalitativní přístup, se k informátorům a informátorkám přistupuje maximálně empaticky, s uznáním a zájmem o jejich příběh. To nejenom zvyšuje důvěru (a s tím i kvalitu poznatků a důvěryhodnost celého výzkumu), ale zároveň to umožňuje zaujmout erudovanější pozici při následné analýze dat a jejich interpretaci, jelikož je výzkumník nebo výzkumnice lépe „vtážen(a)“ do pozice zkoumaných informantů nebo informantek. V případě marginalizovaných populací je navíc podobný postup nutnou součástí výzkumu, protože bez něj následně není možné co nejautentičtěji reprezentovat marginální pozice. Vyzkoumané poznatky pak slouží mimo citlivého a autentického přiblížení (marginalizované) pozice širší (odborné) veřejnosti také ke kritice mocenské disproporce, která je s marginalizací velmi často spojena, a strukturních faktorů souvisejících s marginalizací a také k podnícení změny a argumentačnímu zaštitění této změny. Anga-

žovaný přístup je tedy bytostně kritický a akční ve smyslu, že výzkum a interakce s informanty a informantkami nejsou nikdy realizovány za účelem výzkumu, ale spíše za účelem společenské změny.

Data a metodologie

V rámci této studie budu využívat data, která byla vytvořena v rámci pěti výzkumných projektů, kdy první čtyři byly menšího a krátkodobého charakteru a byly realizovány v letech 2016 až 2019 a pátý projekt je rozsahem větší a dlouhodobější a jeho realizace stále trvá:

1. První projekt tvořily dvě osoby a byl zaměřen na možnosti zaměstnávání osob po výkonu trestu, přičemž nás zajímaly zejména překážky, které zaměstnavatelé vnímají v souvislosti se zaměstnáváním osob s trestní minulostí. V rámci tohoto výzkumu jsme využili anonymizovaná sekundární data (záznamy z fokusních skupin konaných v rámci aktivity „Pohovor nanečisto“) získaná od neziskového subjektu RUBICON Centrum, realizovali zúčastněné pozorování v rámci jednoho z termínů Pohovorů nanečisto, účastnili se dvou fokusních skupin (jedna se zaměstnavateli a druhá s propuštěnými osobami) a realizovali dotazníkové šetření se zaměstnavateli.

2. Druhý projekt navazoval na první (a opět jsme jej realizovali ve dvoučlenném týmu), nicméně tentokrát byl zaměřen na propuštěné osoby a jejich subjektivitu týkající se jejich situace po propuštění a překážky, které musely řešit po propuštění. Celkem bylo realizováno 18 rozhovorů: ve vzorku bylo 16 mužů a dvě ženy, skoro všechny osoby byly v ekonomicky aktivním věku (jedna osoba byla blízko důchodového věku), délka trestu byla velmi variabilní a pohybovala se od šesti měsíců po 20 let, osoby prošly různými typy věznic (reprezentovány byly tedy věznice po celé ČR a všechny stupně zabezpečení) a pocházely (nebo byly situovány) z celé ČR. Participace propuštěných osob byla zajištěna přes sociální kurátory a kurátorky a také neziskové subjekty zajišťující postpenitenciární péči, což mohlo určitým způsobem vychýlit vzorek, s nímž byly vedeny rozhovory (kurátoři a kurátorky většinou pracovali s osobami na pokraji bezdomovectví a neziskové subjekty zase s osobami, které měly zájem o spolupráci).

3. Třetím výzkumem byl postdoktorský projekt realizovaný autorem zaměřený na obecnější uchopení problematiky marginalizace propuštěných osob a postpenitenciární péče, přičemž datově doplňoval výše zmiňovaný druhý projekt zaměřený na propuštěné osoby. V rámci tohoto projektu bylo realizováno celkem dalších 10 rozhovorů s osobami, které se odborně věnují problematice vězeňství a postpenitenciární péči, přičemž se jednalo o dva experty na problematiku vězeňství v ČR, jednoho sociálního kurátora a jednu kurátorku (působili ve velkých městech a pravidelně se setkávali s propuštěnými osobami a pomáhali jim), dva probační úředníky (oba působili ve velkých městech) a čtyři sociální pracovníky a pracovnice poskytující postpenitenciární péči.

4. Čtvrtý projekt byl tematicky věnován zaměstnávání a zvyšování kvalifikace osob ve výkonu trestu a faktorům, které v současnosti brání v navyšování zaměstnávání. V rámci této problematiky bylo realizováno 11 rozhovorů: osm rozhovorů bylo vedeno s odbornými zaměstnanci a zaměstnankyněmi ve věznicích po celé ČR; dva rozhovory byly vedeny s odbornými zaměstnanci Vězeňské služby a jeden rozhovor s odbornou zaměstnankyní Úřadu práce. Rozhovory byly doplněny jednou fokusní skupinou s odbornými zaměstnanci jedné věznice.

5. Posledním zdrojem dat je projekt, který v tuto chvíli probíhá, přičemž je zaměřen na identifikaci mezer v poskytování terapeutické péče osobám ve výkonu trestu, identifikaci specifických potřeb, které z pohledu vězeňského odborného personálu vězněné osoby mají, zmapování síťování věznic se subjekty poskytujícími penitenciární a postpenitenciární péči a reprezentace subjektivit odborného personálu týkající se nastavení současného systému. Doposud bylo realizováno celkem 54 rozhovorů se zástupci a zástupkyněmi všech tabulkových odborných pozic (psycholog/psycholožka; sociální pracovník/pracovnice; adiktolog/adiktoložka; speciální pedagog/pedagožka; vychovatel-terapeut/vychovatelka-terapeutka; pedagog volného času/pedagožka volného času; vychovatel/vychovatelka) ve věznicích v celé ČR. Tříletý projekt je v době psaní této studie ve druhém roce svého řešení a výzkumný tým je složen ze tří osob.

Vedle těchto výzkumů, na nichž jsem přímo participoval, jsem měl dále možnost vést jakožto externě najatý výzkumník a analytik fokusní skupinu s propuštěnými osobami, kde se diskutovalo o subjektivitách ve vztahu se zkušeností s pobytem ve vězení a situací po propuštění. Tato fokusní skupina byla součástí projektu, na němž jsem dále mimo vedení a vyhodnocení fokusní skupiny nespolupracoval, nicméně jsem se byl schopen domluvit se všemi stranami na možnosti využít data i v jiných výzkumech a studiích (samozřejmě při dodržení všech etických zásad, zejména anonymizace a ochrany informantů a informantek). Až na tři případy byly všechny rozhovory a fokusní skupiny nahrány na diktafon. Ve třech zmíněných případech byly pořízeny zápisky z rozhovorů, jelikož v jednom případě informant projevil obavu z nahrávání kvůli své trestní minulosti, ve druhém případě nebylo nahrávání možné kvůli bezpečnostním pravidlům v jedné z věznic a ve třetím případě měl informant, který byl zaměstnán ve věznici, strach, že by mohl mít problémy se svými nadřízenými.

Celkově tedy tato studie vychází z kvalitativních dat, která byla vytvářena ve vztahu k různým parciálním tématům týkajícím se českého vězeňství, (post) penitenciární péče a obecně kriminologie. Domnívám se, že je to velká výhoda tohoto datového korpusu, neboť jeho variabilita zvyšuje hodnověrnost zjištěných poznatků, protože jsou výsledkem analýzy velkého spektra různých subjektivit, což zmenšuje možnost datové tendence.

Data byla analyzována s pomocí počítačového softwaru MAXQDA, jenž sloužil jako nástroj pro kódování, které probíhalo na několika úrovních a v několika vlnách [jak popisují například Charmaz 2006; Saldaña 2009], jejichž cílem bylo nejdříve stanovení obecných „velkých“ témat a následná identifikace

parciálnějších a cílenějších menších témat, která byla navíc neustále upravována a konfrontována s novými daty a poznatky získanými během dalších výzkumných činností. Tímto způsobem nakonec bylo identifikováno téma prizonizace a následné responsabilizace jakožto průřezová témata v rámci datového korpusu. Kódování bylo metodologicky vedeno kvalitativní obsahovou analýzou, jak ji charakterizuje Philipp Mayring [2000], kdy byla nosná opakující se témata stanovena induktivně, nicméně s deduktivním vlivem založeným na předchozím odborném předporozumění dané problematice. Deduktivní vliv svého předporozumění jsem však v rámci analýzy reflektoval, měl jej pod kontrolou a snažil se jej využít k lepší analýze dat.

Subjektivita propuštěných osob týkající se prizonizace a jejího vlivu

Propuštěné osoby se tématu prizonizace dotýkaly zejména ve svých vyprávěních týkajících se zkušeností a zážitků spojených s pobytem ve vězení (viz následující sekce). Vlivu prizonizace se pak věnovaly prostřednictvím vyprávění zkušeností, které měly s různými situacemi, s nimiž se musely vypořádat po propuštění, mezi něj patřily zejména: časoprostorový šok, ztráta schopnosti autonomně se rozhodovat, ztráta jistot zajišťovaných vězeňským režimem a problematické mezilidské interakce.

Vytváření prizonizace v rámci vězení

Propuštěné osoby verbalizovaly několik způsobů, jak je prizonizace vytvářena a reprodukována: nepodnětnost vězeňského prostředí, nuda, ztracený čas a nezájem ze strany vězeňského personálu.

Nepodnětnost příznačně shrnul Patrik:

Vono se to nezdá, ale tam všechno furt ve stereotypu. Vlastně budíček, co já jsem byl, budíček v šest hodin, v půl sedmý scíták, v půl osmý snídaně, pak je volno do půl jedný, to je voběd, a volno do půl šestý, to je večere. Může se to vyplnit určitejma, jakože se přihlásíte na něco třeba, nevím, že chcete být kuchařem, ale teď je zase problém, musíte mít tři roky, abyste ty tři roky tam mohl chodit. Když to nemáte, tak vás nikdo neveme. (...) Anebo na počítač, naučit se na počítači. No tak jsem se hlásil na počítače půl roku před koncem. Říkam: „No, tak to je tříměsíční, to bych mohl.“ No tak jsem to stejně nesplňoval, protože než to proběhlo (zařazení na kurz), tak jsem měl dva měsíce do konce, takže zase nic. (Patrik)

Součástí nepodnětnosti byl pro Patrika ubíjející vězeňský režim, který mu neumožňoval vlastní nastavení harmonogramu, který navíc v jeho případě nebyl příliš obměňován ani zaměstnáním, jelikož nebyl pracovní zařazený kvůli svému zdravotnímu stavu. Z jeho výpovědi je následně patrné, že samotný stereotyp

vězeňského prostředí oslabuje motivaci cokoliv dělat, což bylo v případě Patrika navíc umocněno i neúspěšnými pokusy o zařazení na různé aktivity a kurzy. Zároveň Patrik poukazuje na téma krátkých trestů a nemožnost v takovém případě participovat na některých programech odborného zacházení.

Na ubíjející stereotyp a nemožnost zařazení do programů odborného zacházení v důsledku krátkého trestu navázal Richard, z jehož výpovědi je jasné patrné, že se ve vězení nudil:

Víceméně to máte skoro stejný. Tam vám to utíká stejnopádně, jako. Když tam nemáte co dělat, nemůžete jít nikam, tak vlastně... To ani nevíte jako (, jak ty dny ubíhají). (Richard)

V případě Richarda hrála roli skutečnost, že měl velmi krátký trest (půl roku), během nějž je prakticky nemožné z bezpečnostního, administrativního i praktického hlediska jakoukoliv vězněnou osobu zařadit do zaměstnání nebo programů odborného zacházení, jelikož se takový úkon nestíhá (vězněná osoba by byla do té doby propuštěna) nebo je to velmi neefektivní (po zařazení a zaučení na dané pozici by zbývala velmi krátká doba, po kterou by osoba mohla vykonávat dané zaměstnání, a stejně by musela být nahrazena).

Na výpovědi Patrika a Richarda navazuje Adam, který popisuje nejenom striktní vězeňský režim, který hodnotí z hlediska strukturace času v určitém ohledu i kladně, ale především vnímá čas strávený ve vězení jako ztracený:

Ale až časem prostě, když si člověk uvědomí, že vopravdu jako ráno ta siréna v půl pátý vopravdu není, stejně si zvyknete vstávat a mně to zůstalo dodneška. Já si to i držím, protože jsem se to naučil takhle, takže to si myslím, že není zrovna na škodu. A... časem dochází, vo co všechno člověk přišel během těch pár měsíců, já si nedovedu představit prostě ty desetiletý tresty... (Adam)

Stejně jako Richard měl i Adam velmi krátký trest (11 měsíců), přičemž také nebyl ze stejných důvodů zařazen do zaměstnání a ani do žádného programu, který by ho jakýmkoliv způsobem rozvíjel. Mimo zmíněných výpovědí vyplývá i z dalších rozhovorů, které jsem realizoval s vězeňským personálem, že minimálně velmi krátké tresty do jednoho roku jsou v podstatě promarněným časem pro všechny strany. Pro vězňice se jedná o administrativní a logistickou přítěž, kdy pouhá základní administrativa spojená s neustále se střídajícími nově příchozími osobami je pro personál velmi vysilující. Pro vězněné osoby se jedná o dobu, která je v podstatě černou dírou v jejich životě, jelikož nemohou vykonávat zaměstnání, nemohou být zařazeny na terapeutické programy, rekvalifikace ani studium (tyto aktivity jsou určeny pouze pro osoby s delšími tresty) a nemohou jakkoliv jinak produktivně strávit daný čas.

Nicméně na promarněnost času stráveného ve vězení poukazovaly i osoby, které měly delší tresty:

Akorát to, že mě omezoval (pobyt ve vězení) svobodu, jinak nic. A vo ten zbytek... to jsem se musel postarat sám, abysem nemusel zpátky do vězení. (Daniel)

(...) tam tohleto vůbec nefunguje... Tam prostě jakákoliv... jako to, co by vlastně mělo v tom trestu přijít, jako aby s tím člověkem někdo pracoval, proč se to stalo, jako rozebral ho, tak tam tohleto prostě vůbec není. (Ludmila)

Ludmila strávila ve vězení 5,5 roku a Daniel celkově 14 let, přičemž měl několik trestů.

Jak sami uvádí, nikdo s nimi nepracoval po stránce jejich trestné činnosti a důvodů, které je vedly k jejímu páčání, takže celý trest vnímali pouze jako časovou výplň svého života.

Na promarněnou možnost rehabilitace a smysluplného využití dlouhého trestu k práci s danou osobou a důvody, proč spáchala trestný čin, navázali další informanti a informantky, kteří poukazovali na nefungující spolupráci s personálem. Příkladem může být výpověď Marie:

To samý třeba ty sociální pracovníci – když člověk potřebuje něco, co se týče rodiny, a prostě potřebuje něco vyřídit, tak ta sociálka... Za prvý v (jedné věznici), ta je prostě... jakoby se chová, jak kdybysem po ní chtěla bůhví co, jo. Tváří se: „Hele, nevtrovuj mě, já na to nemam čas.“ Když už teda člověk se k nim konečně dostane po tejdnu, tak je to stejně o ničem, protože mě pošlou do háje. A v (jedné jiné věznici) třeba například ty sociální pracovnice (jsou) jednou týdně na 60 ženskéch, jo. To je prostě katastrofa. A když vezmu pracovky, když já jsem vlastně byla pracovka, a ona tam byla do dvou a já jsem v práci do čtyř, tak mam smůlu úplně. To je prostě masakr.

Marie v důsledku svého pracovního zařazení nemohla navštěvovat sociální pracovníci a vyřizovat s ní věci, které potřebovala, což v jejím případě zahrnovalo i péči o syna. Zároveň se dotkla i problému netečnosti personálu (a věznic), jehož příčinou je pracovní přetížení a příliš velký počet osob, s nimiž má pracovat. Netečnost personálu následně zmiňoval i Jaroslav:

A to se přiznam, že (...), nemam to rád, ale prostě fakt tady v tom vězení, ještě ze začátku, když jsem byl na tom normálním oddíle, ne pak na tom specku, tam jako fakt už všechno fungovalo prostě, člověk když potřeboval, tak jako v pohodě, ale právě na tom normálním oddíle, kde jsem byl tak asi deset měsíců nebo jedenáct, tak tam fakt opravdu... jsem se prostě ponížil a do těch prdelí jsem lezl s prominutím, protože jinak prostě by fakt člověk prostě nedosáhl toho... (zařazení na specializovaný oddíl pro drogové uživatele/uživatelky). (Jaroslav)

V jeho případě hrála roli skutečnost, že před nástupem do výkonu trestu užíval drogy a potřeboval odbornou pomoc, o níž sám měl zájem, nicméně musel nej-

dříve překonat bariéru v podobě z jeho pohledu netečného personálu. Jaroslav tak reprezentuje paradoxní případ, kdy vězněná osoba musí přesvědčovat personál, že by s ní měl odborně pracovat.

Všichni ovšem nebyli jako Jaroslav a nefunkčnost a netečnost personálu u nich vyvolávalo negativní pocity přecházející až v rezignovanost. Patrik v tomto kontextu vnímal, že na něj personál ve vězení aplikuje responsabilizaci a přenáší na něj hlavní díl svojí práce, když vyprávěl svoji špatnou zkušenost se sociálním pracovníkem:

Sociální pracovník, ten si automaticky zval lidi, který měli dva měsíce... měsíc do výstupu, tak asi dvakrát nebo třikrát si je sám pozval, ale to byla... To, jak jsem vám říkal: „A co budete dělat doma?“ No, já říkam: „No co... dam se dohromady a půjdu do práce.“ „No a co budete dělat za práci, když budete mít trestní rejstřík?“ Já říkam: „Já nevím teď, jak vám tady můžu říct, co budu dělat za práci?“

Pocit rezignace reprezentuje Filip:

Výzkumník: A zkoušel jste třeba i nějaký poradenství, třeba ve smyslu, že byste tam hledal toho vychovatele nebo třeba nějakýho sociálního pracovníka, pracovníci nebo třeba i psychologa?

Filip: To jsem nikdy nezkoušel...

Výzkumník: Tohle jste tam nezkoušel využívat...?

Filip: Tohle ne, no.

Výzkumník: A třeba z jakýho důvodu?

Filip: No, asi... nevím proč, ale...

Výzkumník: A měl jste třeba někdy, nevím, depresi nebo splín?

Filip: To má každý. To má každý... někdo to dovede skrývat, někdo ne, že jo. To má každý.

Výzkumník: A ani v tu chvíli vás nenapadlo zkusit toho psychologa nebo s někým si popovídat?

Filip: Já si myslím, že psycholog nepomůže, to si musí svoje každý vyřešit sám. Když nebude psychicky nemocnej, tak si to všechno tohle... musí vyřešit sám jako. Já jsem v životě nebral nějaký prášky, nějaký drogy. Někdo to řeší práškama tam. No, já si myslím, že to moc nepomůže jako. To je lepší se odreagovat nějakou knížkou dobrou, ať na to nemyslíš. No... já jsem si radši vzal tu knížku, ať vo tom nepřemýšlím, protože jinak se trápíte.

V rozhovoru je jasně patrná nedůvěra, jakou měl Filip směrem k vězeňskému personálu, a přesvědčení, že kromě jeho samotného mu nikdo nepomůže, což přizívuje vznik a vliv prizonizace. Zároveň Filip reprezentuje postup, kdy se vězněné osoby v případech psychických a jiných problémů radši uzavírají do sebe, čímž problémy nejenom oddalují, ale také prohlubují.

Velmi trefně pak vznik a vliv prizonizace shrnuli v rozhovorech Ludmila a David:

Ale vona vůbec ta věznice vlastně z toho člověka zvyklýho normálně fungovat a rozhodovat se a vyřizovat si věci udělá stádovou ovci, která musí neustále poslouchat příkazy, nesmí použít vlastní názor, vlastní mozek, a tím pádem jak ty lidi mají vylézt a mají normálně fungovat? Jestliže prostě tam jako všechno zaříděj, všechno donesou, sociální udělá a tak dále, a prostě oni nevěděj už potom, jakým způsobem postupovat a starat se o sebe. (Ludmila)

Když ho propouštěli, měl psychický šok z nejistoty, která ho čeká, a otevřeného prostoru, což bylo podle něj způsobené dlouhodobým pobytem ve vězení, kde byl celou dobu v malé a vizuálně viděl jenom chodbu, mříže a spoluvězně. Přispěl k tomu podle něj i specifický vězeňský režim, který mu dal určitý řád a rutinu, který se po propuštění rozpadl. Navíc je vlivem vězeňského režimu složité navázat interakci mezi lidmi, což dále přispívá k vytvoření problémů venku. (zápis z rozhovoru s Davidem)

Časoprostorový šok

Propuštěné osoby reflektovaly vliv prizonizace zejména v případech, kdy vyprávěly, jaké situace zažívaly po propuštění a co vnímaly jako největší problémy, když byly propuštěny z výkonu trestu. Nejčastějším tématem byl časoprostorový šok z propuštění:

No, to je hezký, no, to je šok, to je jako... Tam (ve vězení) sice vobčas se na tu televizi dostanete, že jo, když nejdete spát, když je to povolený hlavně, tam je to do desíti, že jo, do večerky, tak se podíváte na zprávy, ale stejně je to šok. Já, když jsem vylez poprvé z tý vazby, tak mě pouštěli vlastně v (město), jo, tak já koukam, ty vole, jak blázen, jsem se bál i přejít ulici jako. To bylo šílený. Vy máte malej prostor, jo... a pak najednou jste volnej. (Filip)

Pak mě pustili a já jsem přijel do (město) a ty teď: „Ty bláho. Tak a jak do místa bydliště.“ Teď jsem nevěděl, jestli ty tramvaje, ty čísla, tam jezděj, nebo nejezděj, autobusy to samý. (Patrik)

Mě třeba pustli z lágru... já jsem bydlel v (město) na (čtvrť) a já si (město) pamatuju prostě postaru. Já jsem přišel po osmi letech ven a já jsem normálně ve svym městě zabloudil. Já jsem se musel ptát, kde je... kde je (ulice). (Viktor)

Výpověď Filipa je velmi názorná ve smyslu fyzické změny prostoru a jeho struktury, kterou za něj prováděla do té doby věznice, což mělo za následek jím zmíněný šok, že se může volně pohybovat. Za pozornost ovšem stojí i zmínka o časové struktaci denního režimu ve věznici, která poukazuje, že pro propuštěné

osoby může být často velmi náročné adaptovat se na skutečnost, že si najednou samy strukturují svůj denní režim (ostatně na tuto skutečnost poukazuje i Martin [2018]). V praxi to pak může přispívat k problému „nedostatečných pracovních návyků“, který je často zmiňován v souvislosti s propuštěnými osobami například úředníky a úřednicemi úřadů práce [viz Tomášek et al. 2017]. Patrik a Viktor následně reprezentují praktické problémy spojené zejména s časovou změnou prostoru, na nějž byli zvyklí a kde se již po propuštění neorientovali. To se může jevit jako banalita, nicméně při všech starostech, které po propuštění musí osoby řešit, může být tato ztráta další jistoty velmi stresujícím faktorem, který může přispět k recidivě nebo relapsu. Jiní informanti a informantky popisovali také problém adaptování se na velmi rychle se rozvíjející technologie a jejich vliv na běžné životní situace (například častá nutnost využívat mobilní technologie apod.).

Časoprostorový šok následně přímo přispíval ke vzniku dalších dvou konkrétních projevů prizonizace, a sice ztrátě schopnosti autonomního rozhodování a materiální deprivaci v kontextu ztráty jistot zajišťovaných vězeňským systémem.

Ztráta schopnosti autonomně se rozhodovat

Tento projev prizonizace názorně vyjádřila Ludmila:

Mě třeba překvapilo, že mi dělá problémy vlastně... už budu teda na svobodě skoro ten rok... rozhodování. Třeba jdu nakoupit a teď prostě jako mam problém si vybrat, kterej ten sýr jako zrovna jako koupim. A zavřeli mě vlastně... jakoby jsem naprosto fungovala, naprosto jsem neměla tyhlety problémy. A teď najednou jako mi dělá jako problém se rozhodnout. Tak jak tam mě odnaučovali, že vůbec se nesmím rozhodovat, nesmím mít názor, nesmím, nedej bože, něco jako navrhnout. (...) Jako prostě problém, protože tam to bylo všechno daný, jakože to je jedno a to samý.

Na úryvku Ludmily je jasné vidět, proč nemůže fungovat diskurz responsabilizace po propuštění z věznice, kde panuje disciplinarizační kultura popisovaná výše. Vytváření pevného řádu a donucování vězněných osob, aby si internalizovaly vězeňský režim a normy poplatné pro vězeňské prostředí, způsobuje, že se pak propuštěné osoby mimo věznici nejsou bez pomoci schopny adaptovat nebo se adaptují jenom velmi obtížně. A jak již bylo zmíněno, nemusí jít ani o relativně dlouhou dobu strávenou ve věznici – Adamovi stačilo být ve vězení 11 měsíců, aby si velmi pevně internalizoval denní vězeňský režim. Responsibilizace, která je založena na vlastní iniciativě vězněné/propuštěné osoby, je jednoduše kontradiktorní – nelze chtít po osobách, které jsou vedeny k poslušnosti, aby během velmi krátké doby najednou byly iniciativní a autonomně se rozhodovaly.

Ztráta jistot zajišťovaných vězeňským režimem

Materiální deprivaci v důsledku ztráty jistot zajišťovaných vězením, které obstarávalo základní životní úkony a poskytovalo subsistenci, dobře vykresluje Richard:

To jste spíš měl úplně jiný starosti, no, když vyjdete. Vono, i když je to blbý a třeba jste zavřenej, tak přece jenom je tam o vás více méně postaráno. Když to řeknu blbě, třikrát denně strava, máte kde spát... Když vyjdete, musíte se víc snažit, no. Přece jenom, (...) dostal jste maximálně na cestu a tisícovku od kurátora. To bylo vlastně více méně všechno, co jste dostal. Takže jste se tak nějak snažit musel, protože jste byl prakticky pomalu bez peněz (...). (Richard)

V Richardově případě tudíž prizonizace měla za následek oslabení jeho samoobslužných schopností a možnosti materiálně se postarat sám o sebe, a to i když strávil ve vězení pouze půl roku.

Problematické mezilidské interakce

Pokud se vrátíme k problematické orientaci v prostoru, kterou zmiňoval Patrik a Viktor, za běžných okolností by se tato situace dala řešit prostým zeptáním se na cestu někoho jiného, jenomže interakce a mezilidské vztahy obecně jsou dalším výrazným problémem, s nímž se osoby po svém propuštění potýkají:

S čím popravdě já jsem měl problémy a asi vlastně furt mám, tak to je prostě... jako v mezilidských vztazích prostě, no. Prostě kontakt... jako když je to nějaký, co se týká profese, tak to je v pohodě, ale prostě... Když prostě mám jít... se někým seznamovat třeba, tak furt se na sebe dívám optikou jako: „Ty jo, voni jsou úplně už někde jinde a jako co by si o mně mysleli.“ A prostě furt se mi to nějak, byť teda jsem venku už skoro tři roky, tak prostě furt se mi to nedaří nějak tadyto vodbourat, no. Protože samozřejmě vim, že jsem úplně stejnej člověk jak všichni ostatní. Prostě nejsem ani víc, ani míň, ale prostě... furt jakoby si to svoje nějaký nízký sebevědomí jako budu, no. Jde to prostě ztuhla, no. Že si prostě ve spoustě věcí furt nevěřím. (Jaroslav)

Jaroslav reprezentuje typickou nejistotu propuštěných osob, spojenou s pocitem stigmatizace ze strany ostatních [viz například Martin 2018; Moran 2012], kdy si propuštěné osoby myslí, že na nich všichni okamžitě poznají, že mají zkušenosti s pobytem ve vězení a budou se k nim chovat odmítavým nebo jinak negativním způsobem. Tyto pocity jsou následně spojeny i se silným studem, jak poukazuje řada výzkumů [Farrall, Bottoms, Shapland 2010; Maruna 2001; Murphy et al. 2011]. Problém s interakcemi je však způsoben i charakterem samotného vězeňského prostředí, kde často k běžným interakcím nedochází a kde jsou vězněné

osoby nuceny se často uzavírat do sebe a potlačovat v sobě jakékoliv pozitivní emoce, které jsou brány jako projev slabosti, což názorně charakterizuje výpověď jedné sociální pracovnice dlouhodobě se věnující postpenitenciární péči:

Adaptace, sociální vztahy, no. A vůbec vztahy. Voni neumí... víte co, čím dýl tam jste v rámci té subkultury, tak normálně ztratíte slovní zásobu. Vono není moc vo čem (mluvit) (...) Museli potlačit natolik emoce (...) Často to neví už... Co to je stejskání, co to je bání se... (...) Protože tam (ve vězení), když nepotlačíte emoce, tak jste za... slabocha, kterej to vodnese. (...) milionkrát jsem to zažila, prostě z ničeho nic vám tady třeba 20 minut pláčou. Jenom brečej.

Vedle pocitu studu a stigmatizace se opět osoby potýkají v oblasti mezilidských vztahů i s praktickými těžkostmi, jak ukazuje vyprávění Jakuba:

(...) něco jsem i nakoupil, z čehož jsem měl vítr a šel jsem se zeptat kamarádek a říkám: „(kamarádka), nezlob se na mě, ale devatery Vánoce jsem slavil v base, můžeš mi prozradit, jak se vlastně slavěj Vánoce venku? Co mam vlastně těm dětem koupit?“

Prizonizace tak může narušovat i rodinné vazby a vztahy, které jsou často klíčové pro úspěšné znovuuvedení do společnosti a následnou desistenci.

Prizonizace a její vliv: subjektivity ostatních informantů a informantek

Subjektivita ostatních informantů a informantek v souvislosti s prizonizací a jejím vlivem mohou být tematizovány do třech kategorií. (1) Někteří navazovali na zkušenosti propuštěných osob a identifikovali prizonizaci jako velmi významný faktor, přičemž byli schopni reflektovat, že v současném vězeňském systému je problematické po propuštěných osobách chtít jakoukoliv autonomní iniciativu. (2) U některých informantů a informantek následně byly výpovědi ambivalentní – uznávali, že prizonizace existuje, ale zároveň aplikovali na vězněné/propuštěné osoby responsabilizaci. (3) Část informantů a informantek vliv prizonizace vůbec nereflektovala a aplikovala na propuštěné osoby responsabilizaci, přičemž jakékoliv problémy se znovuuvedením do společnosti byly výhradně přesunuty na nedostatečné osobní kvality dané osoby.

Identifikace a vnímání prizonizace jako relevantního faktoru

Někteří informanti a informantky „z druhé strany“ potvrzovali zkušenosti propuštěných osob s vlivem prizonizace, příkladem může být vyprávění jedné sociální pracovnice, která pracuje v příspěvkové organizaci:

Já kolikrát vylezu s tím svým dlouhodobim ven, pak, že jo, tady po propuštění podmíněným. Šli jsme do supermarketu. Nejenom že jeden mi naboural do těch skleněných dveří, protože voni se nějak nevětevěly a von to neznal, protože ho zavírali v roce 1995, ještě z menšího města, takže ví prdlačku. Takže se mi přerazil vo to sklo, to bylo první. Druhej, ten se mi rozbřečel u digitální váhy, protože neuměl zvážit rajčata a prostě by si to nemohl koupit. A třetí se mi zhroutil u regálu tavených sýrů, protože chtěl tavenej sýr, a já říkam: „Jirko, tohle všechno jsou tavený sýry.“ A von: „Ježišmarjá.“ No a šel úplně do háje (...) Takže víceméně jako už jenom nákup je velkej problém, pokud nikoho nemá. (propuštěná osoba)

K dotvoření kontextu je nutné poznamenat, že zmíněná sociální pracovnice se specializuje na osoby, které mají za sebou dlouhé tresty a vliv prizonizace je u nich patrný nejvíce, a to až do takové míry, že i rozhodování nad banálními úkony (jak výše poukazovala Ludmila) může být velmi stresujícím podnětem, zásadně ovlivňujícím znovuvvedení do společnosti.

Prizonizaci jako významný faktor ovlivňující práci s propuštěnými osobami zmínil i jeden sociální kurátor:

Z tý věznice chodí spousta lidí jako... nějak jako... už jako naprogramovanejch, jo. V důsledku prizonizace, v důsledku nějakých jejich jako poruch. A my tady v podstatě jako vlastně jsme takovej jakoby mantinel, do kterýho ty lidi narážej, protože kdybysme tady jako s nima nepracovali, tak jdou a jdou rovnou, že jo, jako znova... (do vězení). (sociální kurátor)

Mimo prizonizace však zmiňuje i další téma, které bylo také již tematizováno výše propuštěnými osobami, a sice nedostatečnou nebo absentující odbornou a terapeutickou péčí o vězněné osoby, což je situace, která dopomáhá vzniku prizonizace a následně ji reprodukuje. Skepsi ohledně adekvátnosti odborné a terapeutické péče o vězněné osoby následně vyjádřili i další informanti a informantky:

Věci typu, takový to nějaký to psychologický poradenství nebo člověk... my se setkáváme třeba u těch dlouholetých trestů, u těch různě vrahů, násilníků, který prostě sedí třeba těch patnáct nebo víc než patnáct let nebo takhle a žádají si třeba po dvou třetinách na to podmíněný propuštění, tak víceméně pravidelně jsme se setkávali s tím, že my jsme byli po těch, třeba řeknu, dvanácti letech první, který s nima mluvili o tom, co se vlastně stalo před těma dvanácti lety. (probační pracovník)

(...) často (jsem) cítila, že jsem byla třeba první, komu věří, komu si můžou dovolit to říct, anebo vůbec první, která se vo ně takhle zajímá, že ten zájem třeba nikdy jako nezažili. (sociální pracovnice pracující v neziskovém subjektu)

Spousta vlastně těch pracovníků nevěří v nápravu těch lidí (...), protože když mají kurzy nebo něco, tak to mají jenom v tý Stráži a jenom se svejma. Já bych třeba vo-

tevřela víc pro ty lidi, jako aby mohli se setkávat s jinejma pracovníkama z jiných jakoby... skupin, aby nebyli tak frustrovaný tím, že jsou furt jenom v rámci toho výkonu trestu. (sociální pracovnice pracující v příspěvkové organizaci)

Zmíněný probační pracovník pak shrnul programy odborného zacházení ve věznicích jako „nafouknutou bídu“. Je zřejmé, že prizonizace podporovaná neadekvátním odborným zacházením s vězňenými osobami je velmi živým a palčivým tématem. Alarmující je přitom skutečnost, kterou zmínila poslední informantka, a sice že na základě její zkušenosti samotný vězeňský personál (a tady má na mysli odborný neuniformovaný vězeňský personál) často nevěří v princip rehabilitace, čímž pasivně podporuje disciplinarizační vězeňský režim a spolu s ním i prizonizaci.

Někteří informanti a informantky následně poukazovali na nedostatečnou postpenitenciární péči v ČR, která nenapomáhá mírnit vliv prizonizace:

(...) (při přechodu z vězení na svobodu) tam ta návaznost není. (...) Pořád... mám pocit, že reálně se nabízí málo. Možná několik organizací, který umí najít zaměstnání a umí najít třeba i ubytování, ale spíš v mé osobní zkušenosti, tak jsou to spíš jednotlivci, který se obětují, vydají něco ze sebe, aby tomu druhému něco poskytl. (...) není to tak, že by vopravdu někdo uměl zajistit padesáti lidem měsíčně nějaký pokračování. (...) A je to těžký, já nechci nikoho z toho vinit, protože každý dělá, co může, ale objektivně je to málo. (zaměstnanec ve Vězeňské službě)

Ať už se to zaštití, udělá jakkoliv, ale prostě aby ty lidi cítili někde, že prostě mají nějakou šanci. A já mám pocit, že oni teď to necítí, nevnímají to tak a já jim vlastně ze své kompetence taky nemůžu moc pomoci. (sociální kurátorka)

Oba pohledy poukazují zejména na slabou síť postpenitenciární péče a slabou návaznost mezi penitenciární a postpenitenciární péčí, kdy tato situace může velmi lehce demotivovat i osobu, která jinak má i přes všechny strukturní těžkosti, s nimiž se musí potýkat, pozitivní postoj a snaží se dostát responsabilizačnímu diskurzu. V tomto kontextu nabízí ilustrativní zkušenost jedna sociální pracovnice pracující v příspěvkové organizaci:

Ale vim, že ještě před těma pěti šesti lety jsem se tady potýkala hodně s tím, že byli úplně nabitý aktivitou a motivací pracovat a von je nikdo nechtěl. (...) když to trvá měsíc, tak ho ještě jakoby udržíte a furt říkáte: „Bude to lepší, zkusme tadyhleto a ještě tohle a ještě toto.“ A ono když to trvá šest, sedm, osm měsíců, rok, tak pak už jakoby ten člověk je demotivovanej a už je jenom kousek k tomu, aby vám někde selhal (...), protože prostě buď rezignuje, nebo jde do absolutní jako... propadu, frustrace, opět.

Ambivalentní postoj k prizonizaci

Tento pohled velmi názorně vyjadřuje jeden vězeňský psycholog:

Ta poptávka (po terapeutických programech) je daleko větší, než co můžeme nabídnout, a je pravda, že třeba spoustu z nich (odsouzených) o tom mluví, ale ve chvíli, kdy by do toho měli vstoupit, tak ta jejich motivace rychle vyprchá. Takže oni o tom mluví, protože samozřejmě cítí, že to je problém, to určitě tak je, ale ten potenciál v té osobnosti... Tam je problematický s takovýma lidma vůbec pracovat, protože jejich motivace je špatná, (...) (není) co rozvíjet a ten základ není nějak příliš dobrý, ten stav kompetencí v danou chvíli taky není příliš dobrý, takže to je na nějakou dlouhodobou práci. A když si vezmu, že je věznice, kde je 600 odsouzených a jsou tam dva psychologové, tak s kolika může opravdu pracovat ten psycholog. (...) Ale třeba jsou věznice, kde fakt jakoby... nějakou takovouhle práci potřebovalo sto procent (odsouzených). (vězeňský psycholog)

Ambivalence spočívá ve skutečnosti, že absence odborné pomoci vytváří a reprodukuje prizonizaci, která snižuje iniciativnost a motivaci vězněných osob participovat na odborných programech, pokud jsou pro ně vůbec dostupné (jak sám přiznává, častou nejsou). Tím vzniká začarovaný kruh, který informant řeší aplikací responsabilizace na vězněné osoby.

V některých případech si informanti a informantky i sami přímo protiřečili, kdy v jedné fázi rozhovoru říkali, že situace propuštěných osob je v současném systému (post)penitenciární péče velmi komplikovaná a pro samotné osoby jen obtížně řešitelná, a v další fázi na tyto osoby aplikovali responsabilizaci. Příkladem může být probační úředník, který výše označil programy odborného zacházení za nafouknutou bídu, ale později jako největší problémy recidivy označil nedostatečnou vůli a schopnosti propuštěných osob:

Je otázka, do jaký míry jakoby chtěj tu změnu, jako jo, že prostě... (...) ze zkušenosti vim, že i v případech, kdy to zázemí měli prostě, tak voni tu změnu prostě nechtěli, (...) že je to pro něj prostě styl života a neumí si představit, že by to bylo jinak (...) Jak se furt tady objevuje, že je jim třeba pomoci, ale já mam pocit, že se jakoby pomáhá poměrně dost, ale oni prostě jako... určitá část jako těch našich jako klientů prostě pomoc asi nechce.

Upozadění prizonizace a akcentace responsabilizace

Tento přístup k problematice prizonizace se objevoval napříč zastávanými pozicemi, jak je vidět z následujících úryvků:

Já se setkávám dost často s odsouzenějma, který prostě se ani napravit nechtěj, jo. A je to tak, že oni vám začnou říkat: „Dyť já z toho vězení nemůžu nic udělat. Já jsem

tam zavřenej, nikam nemůžu si něco zařídit.“ A není to pravda. Ten, kdo chce, dokáže zapojit rodinu, rodinný příslušníky, umí psát, tak si dokáže jako vydupat hodně a zařídit si toho spoustu, jo. I s pomocí dobrého sociálního pracovníka a kurátora třeba. Takže je to čistě na přístupu toho odsouzeného, jak se chce dostat na svobodu a jakým způsobem se na té svobodě bude chovat. (probační pracovník)

A většina těch klientů v současné době, je to smutný, ale ať to mám od dětí a nezletilců po X věk teda, tak je to hodně o tom, že se nechce. Vidina velkých peněz jako hned teď za málo práce a představa, že zrovna teď, a to je ten model té společnosti, musí mít všechno poslední modely a musí mít drahý značkové věci, ty si chci dopřát, ale nechci si je dopřát na úkor toho, že budu chvíli pracovat a chvíli šetřit. A to je pak ten koloběh toho, kde se pak dostáváme zpátky do té recidivy u těch mých klientů třeba (...). (sociální pracovníce pracující v neziskovém subjektu)

To je všechno na dobrovolnosti, takže je spousta odsouzených, který využijou toho půl roku, kdy jim to teda platěj (stabilizační bydlení v rámci projektu), no a pak nic. Pak, když už je to vyložene na nich, tak se nechtějí snažit, nechtějí se tím zabírat a tam to taky skončí, no. (...) Je to vo tom, že já musím chtít, ne že mě bude někdo pořád takhle tlačit. (sociální pracovníce pracující ve vězení)

V kontextu teoretické kapitoly jsou tyto výpovědi typickým příkladem resocializace, kdy informanti a informantky svalují hlavní díl odpovědnosti za znovuvvedení do společnosti na propuštěné osoby a jejich případné (ne)dostatečné schopnosti a dovednosti. Zároveň ale v tomto uvažování vůbec neberou v potaz, že propuštěné osoby měly ve svém životě velmi omezené možnosti, jak tyto schopnosti a dovednosti rozvíjet.

Znovuvvedení do společnosti jako byrokratický mýtus – diskuze a závěr

Jak je zcela jasné z prezentovaných poznatků, prizonizace a její vliv je v českém diskurzu velmi živým a palčivým tématem, kterému se ale doposud nedostávalo adekvátní pozornosti a nebylo dostatečně diskutováno s ohledem na otázku, zda je možné a férové od vězněných a propuštěných osob požadovat, aby byly ve vězení a po propuštění motivované a iniciativní svoji situaci řešit, když se celou dobu setkávají s neustále reproduktovanou prizonizací. Vznik prizonizace byl popisován zejména v kategoriích (1) vytváření prostoru vězení jako silně disciplinarizovaného místa, kde jsou systematicky potlačovány jakékoliv projevy autonomie, a (2) minimální nebo absentující odbornou práci s vězněnými osobami. Po propuštění se prizonizace projevovala v intencích špatné orientace v prostoru, strachu z otevřených prostor, úzkosti ze změn v čase, nejistoty, problémů s rozhodáním a problémů s mezilidskými vztahy.

O vzniku prizonizace v souvislosti se specifiky prostředí a kultury vytvářené v českých věznicích byla již řeč v úvodu, kdy jsem poukazoval, že čeští dozorcí podle Dirgy a Hasmanové Marhánkové [2014] stále vnímají vězení jako instituci a prostor, kde by měla vládnout především disciplína s cílem donucení vězně-

ných osob, aby si internalizovaly určité normy, a naopak rehabilitace by měla být vedlejší činností. Takové přesvědčení je z hlediska reprodukce prizonizace velkým problémem, který velmi názorně shrnul jeden zaměstnanec ve Vězeňské službě:

(...) méně (se) uvažuje o tom, jak třeba to prostředí ještě nějak znormálnět čili zcivilnět, a spíš se přemýšlí o tom, které pozice ještě dát zpátky do uniformy. (...) Nebo že třeba viditelný nošení zbraně tak, že vlastně zvyšuje nebezpečnost v tý věznici, protože vyvolává nějaký napětí, tak to si myslím, že u nás je ještě jako velmi obtížný nějak akceptovat. (...) Stále je ještě na můj vkus příliš často se učíme pochodovat a ve dvojstupu a odpovídat a tak. A ve Vězeňské službě ještě jako příliš mnoho lidí, který to považují za absolutní základ prostě, jo, (...) V mých očích by ta disciplína měla mít nějaký smysl, jo, nebo nějakou podobu, která odpovídá dnešní době.

V úvodu jsem prezentoval výzkum, který vypracovala Anna Eriksson [2016] a jenž byl zaměřen na komparaci norské a australské kultury ve vězeňství a jednotlivých věznicích. Jak bylo řečeno, autorka zjistila, že se jedná o dva naprosto rozdílné světy. V Norsku tamní personál pracoval s menším počtem vězňených osob, podněcoval osobnější vztahy založené na vzájemné důvěře a měl za sebou dlouhodobý (dvouletý) trénink zaměřený mimo jiné i na komunikační a sociální dovednosti. Australský protějšek naopak musel pracovat v přeplněných věznicích, vlivem čehož měl odosobněné vztahy s vězňenými osobami, a procházel velmi krátkým výcvikem (okolo 12 týdnů), který nezahrnoval komunikační ani jiné dovednosti. Zaměstnání ve věznicích bylo následně společensky i ze strany vězeňského personálu v Norsku bráno velmi prestižně, zatímco v Austrálii velmi podřadně, což vnímal i personál. Eriksson následně poukázala, že věznice v Norsku jsou orientovány na osoby a pomoc těmto osobám, kdežto v Austrálii na úkoly a realizaci různých nařízení, aby vše bylo po byrokratické stránce v pořádku. V porovnání prizonizace a jejího vlivu na tom samozřejmě mnohem lépe bylo norské prostředí. Ze zde prezentovaných poznatků vyplývá, že české vězeňské prostředí a věznice spíše inklinují k australskému modelu. V této souvislosti je však nutné poznamenat, že věznice jsou do velké míry autonomními subjekty, což s sebou nese i skutečnost, že prostředí a kultura v jednotlivých věznicích se mohou značně lišit. Sám jsem se během výzkumu ve věznicích setkal s prostředím, kde byla upřednostněna disciplinarizace a responsabilizace, a také s prostředím, které bylo orientováno spíše rehabilitačně.

Druhý faktor spojovaný se vznikem prizonizace v českých věznicích, minimální nebo absentující odborná péče o vězněné osoby, je v českém prostředí spojen na jednu stranu s již notoricky známou přetížeností odborného personálu a na druhou stranu s aplikací responsabilizace na vězněné osoby. Péče ve věznicích a její nedostatečná úroveň do velké míry souvisí s přeplněností věznic v ČR (viz VS ČR [2019], kdy celková naplněnost věznic činí skoro 105 % a například Heřmanice jsou naplněny dokonce ze skoro 129 %), kterou vytvářejí zejména krátké a velmi krátké tresty. Podle poslední ročenky Vězeňské služby [ibid.] mělo z celkové

vězeňské populace čítající 19 677 osob trest tři roky a méně 13 091 těchto osob, což je zhruba 66,5 %.¹ Zbytečnost krátkých trestů pak názorně popsal Richard:

Tam vlastně, pokud máte kratší trest, tak se nedostanete do práce. Jako moc velký plus v tom nevidím, no. Možná kdybyste tam byl dýl, no. (...) dostal byste třeba pět let, je to možná o něčem. (...) Budete dělat, splatíte si dluhy, něco ušetříte. Ale na ty menší tresty je to spíš k ničemu, no. Protože tam vás nikdo nezaměstná více méně, pokud nemáte třeba rok, rok a půl... teda pokud je práce.

Richard, který strávil ve vězení půl roku, v úryvku poukazuje na skutečnost, že v případě krátkých trestů delší dobu trvá, než daná věznice administrativně danou vězněnou osobu „zpracuje“ a umožní s ní dále pracovat, přičemž následně je ještě daná osoba nějakou dobu (zpravidla několik měsíců) pozorována. V některých případech se tedy stává, že po vyřízení všech formalit už má daná osoba před koncem trestu a je následně potřeba vyřizovat zase administrativu a další formality spojené s propuštěním. To představuje velkou zátěž pro celou věznici. Nicméně ani u o něco delších trestů, kdy ještě zbývá nějaký čas do propuštění, není jisté, že daná osoba bude zařazena na určitou aktivitu, jak vysvětluje Adam, který strávil ve vězení 11 měsíců:

Samozřejmě máte možnost žádat vo to zaměstnání... Neexistuje, že s tímhle trestem do roka byste se dostal na pracoviště venkovní, ale... Jak jsem říkal prostě, půl roku je málo na zaměstnání. Než proběhne to schvalovací řízení... (...) tak ta trestnost je pryč, jo.

V případě zaměstnání například trvá, než je daná osoba zaškolená v určité pozici, a dané věznici se nevyplatí zaškolovat osoby, aby pak pracovaly například dva nebo tři měsíce a následně byly propuštěny. Co se týče zaměstnání na nestřeženém místě nebo místě s volným pohybem, tedy pozicích mimo věznici, na ty se dostávají ve většině případů až „prověřené“ osoby, jelikož většina věznic se logicky bojí, aby za zdi věznice nepustila osoby, které se pak nevrátí, a celý případ nebyl medializován jako hrubé pochybení.

Problematické však nejsou pouze krátké tresty jako takové, ale také administrativa spojená s rotací většího množství osob, kterou trefně charakterizoval jeden odborný pracovník ve věznici pomocí metafory *průtokáče*:

Já bych řekl, že dvě třetiny trestů jsou tady, já nevím, do tří let. Takovej průtokáč. Strašně rychle se to jakoby točí, jo.

¹ Tři roky jako hranici mezi krátkými a dlouhými tresty pak v podstatě nepřímo stanovuje zákon 169/1999 Sb., konkrétně pak § 74, odstavec 1, který ustavuje, kdo by měl být zařazen na výstupní oddíl, a sice „odsouzení, kterým byl uložen trest na dobu delší než tři roky, a odsouzení, jimž je třeba pomáhat při vytváření příznivých podmínek pro soběstačný život v souladu se zákonem“.

Neustálý přísun a odliv osob s krátkými tresty velmi zatěžuje personál, který často ve velké míře musí vyřizovat administrativu spojenou s nástupem trestu a propuštěním z výkonu trestu, což dále bere čas, který by jinak například odborný personál mohl věnovat práci s vězněnými osobami:

(Ve věznici) jako absolutně nefungovaly takový ty různé terapie nebo takovej vlastně... ta práce s trestným činem. To absolutně nebyli schopný zvládnout a pokrejt, ta věznice. Víceméně to byla hurá akce a ten jedinej terapeut, kterej tam funguje nebo fungoval teda ještě před tím rokem, tak jako byl na roztrhání a absolutně nebyl schopnej v takový míře vůbec se všem věnovat, takže pak jako je vůbec otázka, co ten výkon má přinést jako. Pak je to prostě skutečně smetiště, do kterýho tam člověk zapadne, pak zase vyleze, a co? (Ludmila)

Slova Ludmily ostatně potvrdili i někteří informanti a některé informantky z řad vězeňského odborného personálu, příkladem může být jedna sociální pracovnice:

V rámci jako našich možností, tak je problém, že my jsme dlouhodobě třeba dvě kolegyně místo tří a... to třeba potom samozřejmě je už jako i na nás všeho hodně, protože jsme zahlcený obrovským množstvím administrativy a jako... Strašně času nám zabere jako ty rutinní věci toho výkonu, jakože mam různé komise a musím si připravovat podklady do komise, pak děláme zápisy, denně nástupy a máme vlastně strašně administrativy kolem těch lidí. A než my se dostanem k té sociální práci jakožto takový vlastně... Moc času nezbyvá. Takže potom samozřejmě jako i vo to mím času máme na ty lidi řešit s nima všechny tyhle věci. (...) když mě někdo urguje, někdo se mnou mluví a chce se mnou spolupracovat, věnuju se mu, ráda mu pomůžu, ale abych jako špendlíkem hledala mezi nima všema někoho, kdo má problémy, a ten člověk nic neřekne, to jako úplně nejde, na to nemám ani kapacitu, ani čas, ani prostě sílu.

Stojí za povšimnutí, že sociální pracovnice využívá responsabilizaci jako nástroj, jak celou situaci zvládnout a udělat alespoň nejnutnější úkony, a případně pomoci osobám, které o to projevují kontinuální zájem (ostatně přesně takovou zkušenost měl i Jaroslav). Zároveň se může jednat i o určitou formu racionalizace nastalé situace, kdy řada informantů a informantek byla frustrována ze skutečnosti, že v ČR je velká míra recidivy a že se jim propuštěné osoby do jejich věznice vrací, případně že celkově nefunguje systém postpenitenciární péče. Svalit vinu za nefungující systém na konkrétní propuštěné osoby a jejich (ne)schopnost je v takové situaci velmi jednoduché a v podstatě se jedná o jedinou možnost, jak se uchránit před demotivací a profesním vyhořením, neboť identifikace systémových nedostatků a jejich řešení je velmi zdoluhavý a dlouhodobý proces. Responsibilizace mimo rozvíjení prizonizace však může sloužit i jako velmi silná bariéra, která způsobí, že pomoc se jednoduše nedostane k osobám, které ji potřebují, ale k osobám, které mají „silné lokty“:

(...) samozřejmě velký rozdíl, jestli máte na starosti padesát lidí anebo dvě stě, jo, takže snadno potom tam propluje a propadne tím sítím třeba klient, který je, já nevím, ostýchavější, nemá ty ramena, stydí se zeptat, jo. A ten sociální pracovník tím, že se o něm nedozví, že jo, udělá s ním nějaký vstupní pohovor, jo, potom možná nějaký předvýstupní. Ale samozřejmě kdyby měl těch lidí místo dvě stě padesát, tak už se může o nich vědět víc a může trochu jako tam se to posunout k lepšímu. (...) A to asi není jenom o sociálních pracovnících, jo, tam (to) bude obecně o veškerém tom personálu, jo. (sociální kurátorka)

Celkově je tedy proliferace krátkých a velmi krátkých trestů velkým problémem, který ostatně řeší například i Didier Fassin [2017] ve své etnografii jedné francouzské věznice, přičemž poukazuje v podstatě na totožné problémy spojené s těmito tresty – přeplněnost věznic a v důsledku nemožnost odborně a terapeuticky pracovat s vězňenými osobami, které to potřebují – a také na nutnost v první řadě řešit tento problém, pokud se má něco změnit.

Vliv prizonizace po propuštění se v poznatcích prezentovaných v této studii nijak nevymyká zjištěním z jiných studií, která jsem prezentoval v úvodní kapitole. Co je však specifické pro české prostředí, je absence systematizované postpenitenciární péče, která je velmi roztržštěna – nabízené sociální služby se velmi liší region od regionu, a to podle neziskových subjektů, které v daném regionu působí. Jedinou institucí, která by měla zajišťovat určitou pomoc a asistenci, jsou sociální kurátoři a kurátorky, kteří ovšem mají po tzv. sociálních reformách z let 2006 až 2013 velmi okleštěné pravomoci. Navíc, jak ukazuje studie Tomáška et al. [2017: 90–92], která zahrnovala dotazníkové šetření se 126 sociálními kurátory a kurátorkami, většina z nich tuto funkci vykonává na částečný úvazek. Alarmující je přitom skutečnost, že pouze zhruba 17 % z nich tuto pozici vykonávalo na plný úvazek a necelých 62 % ji vykonávalo na poloviční a menší úvazek. Při takové časové dotaci se jednoduše nemohou věnovat všem propuštěným osobám, zvlášť s ohledem na skutečnost, že to není jejich jediná cílová skupina. Ostatně autoři a autorky provedli odhad, s kolika osobami propuštěnými z výkonu trestu sociální kurátoři a kurátorky pracovali v roce 2015. Z 9 317 propuštěných osob to bylo pouze 3 024. Obdobný odhad následně provedli i u úřadů práce jakožto instituce, která zajišťuje veškerou agendu spojenou se sociální asistencí a materiální pomocí. Ze zmíněných 9 317 osob se jich na úřad práce přihlásilo pouze 3 754. Celkově je tedy otázkou, zda je v ČR poskytována adekvátní postpenitenciární péče, která by pomáhala mírnit vliv prizonizace a zmenšovat míry recidivy.

Ze zjištěných poznatků tak bohužel silně vyplývá, že v ČR se uvěznění a propuštění z výkonu trestu stalo byrokratickým mýtem a ceremonií [viz Wacquant 2010], tedy jakousi formalizovanou šarádou, kdy se byrokraticky škrtem pera z vězněné osoby stává propuštěná osoba a kdy je tato osoba fyzicky poslána za brány věznice. Nicméně již bezprostředně po propuštění se obecně předpokládá, že se daná osoba nejspíše do vězení vrátí, protože se jí nikdo ve vězení nevěnoval a nevěnuje se jí nikdo ani po výkonu trestu. Prizonizace je tedy faktor, o němž se formálně ví, ale pracuje se s ním minimálně.

Domnívám se tedy, že v kontextu prezentovaných poznatků a dalších systémových faktorů nelze v současném systému (post)penitenciární péče chtít po propuštěných osobách jakoukoliv osobní iniciativu nebo autonomní rozhodování, jelikož celý systém práce s vězňenými a propuštěnými osobami jednoduše není nastaven tak, aby tyto schopnosti podněcoval.

Abychom nekončili příliš pesimisticky, v posledních letech dochází ve věznicích i po propuštění k určitým náznakům narušování zmíněné byrokratické šarady. Ve vězení lze v tomto směru vnímat pozitivně ustavování specializovaných oddílů (SPO) určených pro osoby se specifickými závažnými potřebami (například drogovým uživatelům/uživatelkám, osobám s impulsivním/agresivním chováním apod.) [pro bližší informace viz Jiříčka, Kejřová 2015; Jiříčka, Prokešová 2012]. Pozitivní vliv těchto oddílů akcentovalo několik informantů/informantek:

Asi bych nebyl dost silnej na to sám od sebe přestat, kdyby prostě mě nezavřeli, takže prostě opravdu myslím si, že ten účel jakoby, co to vězení jakoby všeobecně má mít, což znamená prostě nějak jako napravovat ty lidi, tak myslím u mě to fakt splnilo na sto procent, protože já fakt vod té doby vlastně, co mě zavřeli, tak jsem prostě úplně změnil... tady pár koleček mi sešlo a... žiju prostě už jako, mam úplně jinej pohled na to, co je důležitý a co není důležitý, no. (Jaroslav)

Hlavně ta sebereflexe a takový ty věci... Já jsem si třeba ze začátku ten svůj trestnej čin vůbec jako nepřiznal, nebo tu vinu. Jako úplně... ano, částečně, jo, tak samozřejmě byl jsem pachatel, ale... to pozadí toho případu nebo tyhle ty věci, tak jsem se s tím neztotožnil. No a na tom SPOčku třeba, co sem byl ten první rok ve (věznicce)... tak si mě tam vzali do parády a rozebírali mě a zase mě pěkně složili po půl roce. A už jsem vlastně tak nějak jako si identifikoval, že ano, jsem ten gauner a teď s tím něco musím dělat. (Miloš)

Pozitivní funkčnost SPO kvitovali i informanti a informantky vykonávající (post)penitenciární péči:

(...) když jsme měřili recidivu těch absolventů tohohle programu (program v rámci specializovaného oddílu) a jinejch násilníků, který tím neprošli, tak zatímco běžnej násilník zrecidivuje z 50, z 60 procent do dvou let, což je vysoký číslo, tak ti, co absolvovali ten náš program, tak byli na nějakých 14 až 20 procentech podle toho, koho jsme jako zahrnuli... nějaký mortality a tak. (zaměstnanec ve Vězeňské službě)

A jak mam i zkušenost s těma klientama, který z těch specek jdou, tak... přece jen tím, že tam jako s nima intenzivně ten psycholog, speciální pedagog pracuje, že jich tam mají málo, že jo, je to, já nevím, většinou skupina kolem těch 25, jo. Tak je na nich vidět po tom propuštění, že to v tý hlavě mají jako trošku poskládaný tak jako pragmaticky, jo, že ví ty kroky, co by měli, a ta výdrž, byť selhají třeba, jo, stane se, ale ta výdrž venku, jo, je, bych řekla, větší, jo, což je už pro tu samotnou společnost jako lepší. (sociální kurátorka)

Problémem SPO je skutečnost, že zdaleka nepokrývají poptávku a potřeby vězněných osob – programy absolvuje pouze zhruba desetina vězeňské populace, která by je absolvovat potřebovala. Na větší objem rehabilitačních programů Vězeňská služba v současných podmínkách jednoduše nemá kapacitu.

I v rámci postpenitenciární péče se následně začínají zkoušet a snad také prosazovat programy a služby, které by mohly mírnit prizonizaci a zvyšovat šance na úspěšné znovuuvedení do společnosti a desistenci. Příkladem může být pilotní projekt služby mentora, kterou popisoval jeden sociální pracovník pracující v neziskovém subjektu:

(...) k těm našim programům byl daný člověk, takzvaný mentor, který půl roku vlastně po výkonu trestu doprovázel toho člověka, protože to je ten člověk, který opravdu zvedne ten zadek. (...) Ten člověk, ať vyjde v jakýmkoliv stavu, tak vy se s ním takhle sejdete, proberete bydlení, práci, rodinné vztahy. Prostě on začne najednou cítit, že na té svobodě není sám, a začne fungovat nebo nezačne, není to podmínka, ale jakoby je tam lepší cesta k tomu, že začne fungovat. Při jakýmkoliv problému se opět sejdete a takhle půl roku on mám možnost zdarma využít toho člověka, který s ním vlastně obchází všechny tyhle jeho problémy. Takže to je, si myslím, hodně důležitý prvek.

V tuto chvíli je tedy důležité zmíněné snahy podporovat, rozvíjet je a postupně měnit celý systém vězeňství, aby se zmenšil počet vězněných osob, tresty měly smysl z rehabilitačního hlediska, rozvíjela se rehabilitační kultura ve věznicích, odborné zacházení a terapeutické programy byly účelné a dostupné, existovala návaznost mezi penitenciární a postpenitenciární péčí a postpenitenciární péče zvyšovala možnost úspěšného znovuuvedení do společnosti.

Jiří MERTL se věnuje sociální spravedlnosti, marginalizaci, sociální deviaci, kriminologii a (kritické) sociální práci. V současnosti všechny témata propojuje v kriminologických výzkumech týkajících se penitenciární a post-penitenciární péče. Je autorem knihy *Přerozdělování welfare: Nástroj pomoci, nebo kontroly?* (Brno: Doplněk, 2017) a řady českých i anglických psaných odborných článků.

Literatura

- Barry, M. 2007. „Listening and Learning: The Reciprocal Relationship between Worker and Client.“ *Probation Journal* 54 (4): 407–422, <https://doi.org/10.1177/0264550507083539>.
- Becker, H. 1967. „Whose Side Are We on?“ *Social Problems* 14 (3): 239–247, <https://doi.org/10.1525/sp.1967.14.3.03a00010>.
- Bourdieu, P. 2003. *Firing Back: Against Tyranny of the Market* 2. New York: The New Press.

- Burch, M. 2017. „(Re)entry from the Bottom Up: Case Study of a Critical Approach to Assisting Women Coming Home from Prison.“ *Critical Criminology* 25 (3): 357–374, <https://doi.org/10.1007/s10612-016-9346-3>.
- Burnett, R., F. McNeill. 2005. „The Place of the Officer-Offender Relationship in Assisting Offenders to Desist from Crime.“ *Probation Journal* 52 (3): 221–242, <https://doi.org/10.1177/0264550505055112>.
- Clemmer, D. 1950. „Observations on Imprisonment as a Source of Criminality.“ *Journal of Criminal Law and Criminology* 41 (3): 311–319, <https://doi.org/10.2307/1138066>.
- Crewe, B. 2011. „Soft Power in Prison: Implications for Staff–Prisoner Relationships, Liberty and Legitimacy.“ *European Journal of Criminology* 8 (6): 455–468, <https://doi.org/10.1177/1477370811413805>.
- Crewe, B., A. Levins. 2019. „The Prison as a Reinventive Institution.“ *Theoretical Criminology*, <https://doi.org/10.1177/1362480619841900>.
- Day, A., S. Casey, J. Vess, G. Huisy. 2012. „Assessing the Therapeutic Climate of Prisons.“ *Criminal Justice and Behavior* 39 (2): 156–168, <https://doi.org/10.1177/0093854811430476>.
- Dirga, L., J. H. Hasmanová Marhánková. 2014. „Nejasné vztahy moci – vězení očima českých dozorců.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (1): 83–105, <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.31>.
- Dirga, L., A. Lochmannová, P. Juřček. 2015. „The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons.“ *Sociológia* 47 (6): 559–578.
- Earle, R. 2017. *Convict Criminology: Inside and Out*. Bristol: Policy Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctt1t89g73>.
- Eriksson, A. 2016. „Prisons and the Social Production of Immorality.“ Pp. 77–100 in A. Eriksson (ed.). *Punishing the Other: The Social Production of Immorality Revisited*. Abingdon: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315772912-5>.
- Farrall, S., A. Bottoms, J. Shapland. 2010. „Social Structures and Desistance from Crime.“ *European Journal of Criminology* 7 (6): 546–570, <https://doi.org/10.1177/1477370810376574>.
- Fassin, D. 2017. *Prison Worlds: An Ethnography of the Carceral Condition*. Cambridge: Polity.
- Foucault, M. 1997. „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias.“ Pp. 330–336 in N. Leach (ed.). *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. London: Routledge.
- Goffman, E. 1968. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Chicago: Aldine.
- Haney, C. 2012. „Prison Effects in the Era of Mass Incarceration.“ *The Prison Journal*, <https://doi.org/10.1177/0032885512448604>.
- Charmaz, K. 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: SAGE.
- Jiříčka, V., K. Kejšová. 2015. *Úvod do zkoumání efektivity intervenčních programů v českých věznicích II*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- Jiříčka, V., E. Prokešová. 2012. *Úvod do zkoumání efektivity intervenčních programů v českých věznicích*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- King, S. 2014. *Desistance Transitions and the Impact of Probation*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203080986>.
- LeBel, T. P., R. Burnett, S. Maruna, S. Bushway. 2008. „The ‘Chicken and Egg’ of Subjective and Social Factors in Desistance from Crime.“ *European Journal of Criminology* 5 (2): 131–159, <https://doi.org/10.1177/1477370807087640>.
- Liebling, A. 2011. „Moral Performance, Inhuman and Degrading Treatment and Prison Pain.“ *Punishment & Society* 13 (5): 530–550, <https://doi.org/10.1177/1462474511422159>.
- Liem, M., N. J. Richardson. 2014. „The Role of Transformation Narratives in Desistance

- Among Released Lifers." *Criminal Justice and Behavior* 41 (6): 692–712, <https://doi.org/10.1177/0093854813515445>.
- Martin, L. 2018. „Free but Still Walking the Yard’: Prisonization and the Problems of Reentry." *Journal of Contemporary Ethnography* 47 (5): 671–694, <https://doi.org/10.1177/0891241617737814>.
- Maruna, S. 2001. *Making Good: How Ex-convicts Reform and Rebuild Their Lives*. Washington, D.C: American Psychological Association, <https://doi.org/10.1037/10430-000>.
- Mayring, P. 2000. „Qualitative Content Analysis." *Forum: Qualitative Social Research* 1 (2).
- Meško, G., R. Hacin. 2019. „Social Distance Between Prisoners and Prison Staff." *The Prison Journal* 99 (6): 706–724, <https://doi.org/10.1177/0032885519877382>.
- Moran, D. 2012. „Prisoner Reintegration and the Stigma of Prison Time Inscribed on the Body." *Punishment & Society* 14 (5): 564–583, <https://doi.org/10.1177/1462474512464008>.
- Moran, D. 2014. „Leaving Behind the ‘Total Institution’? Teeth, Transcerceral Spaces and (Re)Inscription of the Formerly Incarcerated Body." *Gender, Place & Culture* 21 (1): 35–51, <https://doi.org/10.1080/0966369X.2012.759906>.
- Murphy, D., B. Fuleihan, S. Richards, R. S. Jones. 2011. „The Electronic ‘Scarlet Letter’: Criminal Backgrounding and a Perpetual Spoiled Identity." *Journal of Offender Rehabilitation* 50 (3): 101–118, <https://doi.org/10.1080/10509674.2011.560548>.
- Nedbálková, K. 2006. *Spoutaná rozkoš: sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznicí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Pratt, J. 2007. „Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess: Part I: The Nature and Roots of Scandinavian Exceptionalism." *British Journal of Criminology* 48 (2): 119–137, <https://doi.org/10.1093/bjc/azm072>.
- Richards, S. C., M. Lenza, G. Newbold, R. S. Jones, D. S. Murphy. 2010. „Prisons as Seen by Convict Criminologists." Pp. 343–360 in M. Herzog-Evans (ed.). *Transnational Criminology Manual, Volume 3*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Ryška, T. 2010. „Angažovaná antropologie: Dar i jed." *Cargo* 8 (1–2): 27–47.
- Saldaña, J. 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: Sage.
- Shammas, V. L. 2014. „The Pains of Freedom: Assessing the Ambiguity of Scandinavian Penal Exceptionalism on Norway’s Prison Island." *Punishment & Society* 16 (1): 104–123, <https://doi.org/10.1177/1462474513504799>.
- Schinkel, M. 2014. *Being Imprisoned: Punishment, Adaptation and Desistance*. London: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9781137440839>.
- Stasch, J., D. Yoon, J. Sauter, J. Hausam, K.-P. Dahle. 2018. „Prison Climate and Its Role in Reducing Dynamic Risk Factors During Offender Treatment." *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 62 (14): 4609–4621, <https://doi.org/10.1177/0306624X18778449>.
- Stevens, A. 2013. *Offender Rehabilitation and Therapeutic Communities Enabling Change the TC Way*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203101124>.
- Sykes, G. M. 2007. *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Tait, S. 2011. „A Typology of Prison Officer Approaches to Care." *European Journal of Criminology* 8 (6): 440–454, <https://doi.org/10.1177/1477370811413804>.
- Tomášek, J., P. Faridová, Z. Kostelníková, H. Přesličková, J. Rozum, P. Zhřivalová. 2017. *Zaměstnání jako faktor desistence*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- VS ČR. 2019. *Statistická ročenka Vězeňské služby České republiky 2018*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- Wacquant, L. 2010. „Prisoner Reentry as Myth and Ceremony." *Dialectical Anthropology* 34 (4): 605–620, <https://doi.org/10.1007/s10624-010-9215-5>.

- Walters, G. D. 2003. „Changes in Criminal Thinking and Identity in Novice and Experienced Inmates: Prisonization Revisited.“ *Criminal Justice and Behavior* 30 (4): 399–421, <https://doi.org/10.1177/0093854803253137>.
- Ward, T., M. Brown. 2004. „The Good Lives Model and Conceptual Issues in Offender Rehabilitation.“ *Psychology, Crime & Law* 10 (3): 243–257, <https://doi.org/10.1080/10683160410001662744>.
- Werth, R. 2012. „I Do What I’m Told, Sort of: Reformed Subjects, Unruly Citizens, and Parole.“ *Theoretical Criminology* 16 (3): 329–346, <https://doi.org/10.1177/1362480611410775>.

Obsah č. 4/2020, 14. roč.

Aktuální úvaha

Petr Víšek: Čtvrtá průmyslová revoluce a koronavirová pandemie mění svět

Recenzované články

Michal Janíčko – Filip Klicnar – Patrik Budský – Petr Weissner: Požadavky českého průmyslu na pracovníky v podmínkách Průmyslu 4.0

František Kalvas – Jan Váně – Josef Basl: Postoj vedení strojírenských podniků v Plzeňském kraji k pracovní síle v kontextu zavádění Průmyslu 4.0

Radim Valenčík – Pavel Sedláček: Čtvrtá průmyslová revoluce, nebo změna srovnatelná s průmyslovou revolucí?

Poznatky z výzkumu

Arno Kraus – Petr Víšek: Čtvrtá průmyslová revoluce, trh práce a covid-19

Rozhovor

Petr Šafařík: Je Etapa 4.0 více hrozbou, nebo příležitostí? Rozhovor s ekonomickým poradcem Ing. Jaroslavem Šulcem, CSc.

Recenze

Jan Keller: Recenze knihy „Slepé skvrny“

Jan Mertl: Recenze publikace „Good Economics for Hard Times“

Pavel Hulec: Recenze sborníku „Za hranice kapitalismu“

Příloha

Z výsledků výzkumné činnosti VÚPSV, v. v. i., v roce 2019

Novinky z publikací a činnosti VÚPSV

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá Česká pošta: oddělení periodický tisk, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

Martin Ďurďovič: *Vyprávění a rozhovor: Teorie sociální intersubjektivní*

Praha: Sociologické nakladatelství (SLON)
/ Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2019,
326 s.

Česká sociologie vstřebává fenomenologické inspirace již dosti dlouho. V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století u nás o fenomenologicky orientované sociologii psali zejména Eduard Urbánek a Dilbar Alieva. Od devadesátých let můžeme v českém prostředí sledovat poměrně rozmanité podoby recepce západních teoretických i metodologických koncepcí, které byly fenomenologií různě ovlivněny: ať už se jedná o východiska sociálního konstruktivismu, etnometodologie či kvalitativní výzkumné postupy. Máme k dispozici překlady některých klíčových textů v češtině (kniha Bergera a Luckmanna) i slovenštině (vybrané Schützovy práce), stejně jako sekundární literaturu a původní studie. Vliv mělo po roce 1989 též obnovení kontaktů s badateli z Německa, včetně českého sociologa Ilji Šrubaře, který patří k nejvýznamnějším Luckmannovým žákům. Nová kniha Martina Ďurďoviče, která je primárně „příspěvkem k obecné sociální teorii“, do tohoto vcelku členitého terénu vnáší další originální prvky.

Autor si stanovil dosti ambiciózní úkol: „rozvinout prostřednictvím výzkumu intersubjektivní možnosti hermeneutického uvažování v sociologii a dát tomuto uvažování realistický ráz“ (s. 13). Snaze o jeho splnění je věnováno 17 kapitol na 300 hutných stranách a jistě zde nemohu podchytit detaily důkladně strukturované argumentace. Pokusím se jen souhrnně naznačit základní skladbu knihy, celkové zaměření a význam každé z pěti částí, abych následně kriticky poukázal na nedostatky, které v Ďurďovičově textu spatřuji.

První část knihy, nazvaná „Vymezení tématu“, poskytuje prvotní východisko v Husserlových fenomenologických úvahách o intersubjektivitě a jejich vztahu k fi-

losofii subjektu. Následně autor vztyčuje čtyři hlavní pilíře svého teoretického pojetí sociální intersubjektivní. Prvním pilířem je *hermeneutika*, která se zabývá samotnou aktivitou rozumění či interpretace. Druhým pilířem se stává (kritický) *realismus*, který má napomoci provázat „dění smyslu“ a „reálné dění“ prostřednictvím „intersubjektivního propojení jedinců“ (s. 47). Jako třetí pilíř autor ustavuje „mezorovinu“ *sociálních vztahů*, jejímž „rudimentárním jádrem“ je právě intersubjektivita (s. 49). Konečně čtvrtým pilířem další teoretické systematizace je (s inspirací u M. Archerové) *morfogenetický přístup*, jenž má napomoci podchytit jak reprodukci sociálního řádu, tak změnu – emergenci a generování nových způsobů jednání. V závěru první části pak Ďurďovič upřesňuje svůj výzkumný záměr v návaznosti na problémy „predikce a řízení jednání“ – sociální intersubjektivitu chápe jako výraz rezistence, která se „vzpírá technickému formování“ (s. 63), tedy vlastně jako určitý protiklad snah o sociální inženýrství.

Ve druhé části zasazuje autor svůj teoretický příspěvek do kontextu sociální teorie. Předkládá zde kritiku „hermeneutického idealismu v sociologii“ (reprezentovaného Habermasem, Baumanem a Giddensem), který neodlišuje reálné od interpretovaného, neboli „reálné dění ztotožňuje s děním smyslu“ (s. 78). Ďurďovič se vymezuje vůči představě, že by „pluralita struktur“ měla „pouze virtuální existenci v hlavách aktérů sledujících své každodenní osudy“ (s. 80). Následně prohlubuje teoretický rozbor „analytického dualismu“ prvních dvou pilířů – hermeneutiky a realismu –, pro jejichž „strategickou alianci“ v podobě hermeneutického realismu se vyslovuje. Dospívá k programu „generativní hermeneutiky“, která se zabývá šířením smyslu napříč sociálními vztahy, proměnami porozumění projevujícími se v jednání a vyvolávajícími sociální změnu (s. 93). Souvislost třetího a čtvrtého pilíře – sociálních vztahů a morfogenetického přístu-

pu – je pak vybudována prostřednictvím úpravy koncepce morfogenetického cyklu M. Archerové. Výsledkem je souhrnné pojednání o „modifikaci struktur vlivem sociální interakce“ (s. 110), čímž se do realistického kauzálního uvažování vnáší ohled na „hermeneutickou emergenci“.

Třetí část s názvem „Výzkumy sociální intersubjektivit“ pojednává především o čtyřech sociologických klasikách, kteří byli vybráni coby „zdroje úvah o sociální intersubjektivitě“, vlivné v pozdější sociální teorii. Ďurđović přibližuje vybrané myšlenky Simmela, Schütze, Meada a Goffmana, které považuje za přínosné pro svůj vlastní přístup. Jde mu o identifikaci určitých „konvergentních tendencí“ (s. 184), jež by mohly posloužit pro následné rozvinutí generativní hermeneutiky prostřednictvím pojmů vyprávění a rozhovoru. Uvedené sociology podle autora spojuje určitý naturalismus, který je nejvíce patrný u Simmela a Meada, nejméně u Schütze. Dalším společným prvkem je „deficit makrosociologického uvažování“ (s. 187), jenž je nejnižší u Simmela. Podobně je tomu s převládajícím zájmem o vysvětlení sociálního řádu na úkor sociální změny, resp. převahou konsensu nad konfliktem. Ďurđovićovo vlastní pojetí chce proto „propojovat hermeneutiku a naturalismus, mikrosociální a makrosociální, reprodukci a změnu řádu, konsenzus a konflikt“ (s. 191).

Ve čtvrté části, pojmenované „Narativní intersubjektivita“, se text podrobněji obrací k prvním z titulních pojmů knihy. Hlavním zdrojem je Ricoeurova teorie narativity, zvláště pak koncepce trojí *mimésis*. Ďurđović soudí, že „analýza vyprávění rozfázovaného do momentů prefigurace, konfigurace a refigurace naznačuje způsob, jak sociální intersubjektivitu dynamizovat a otevřít změně“ (s. 214). Vyprávění jako „líčení světa“ ovlivňuje i „reálné“ procesy sociálního dění, přičemž zachycuje aspekt proměnlivosti. Dále autor předkládá svůj návrh na propojení Ricoeurovy koncepce hermeneutické emergence a kon-

cepce sociální morfogeneze u Archerové. Narativní prefigurace odpovídá sociálnímu podmiňování, narativní konfigurace je kompatibilní se sociální interakcí a narativní refigurací lze spojit s pojmem strukturálního propracování. Narativita tak podle autora přispívá k realizaci sociálních změn v soudobých společnostech ve chvíli, kdy narativně utvářený smysl přechází do reality sociálního jednání.

Pátá a poslední část knihy se věnuje „dialogické intersubjektivitě“ v návaznosti na Gadamerovu filosofii. Ďurđović odlišuje rozhovor jako *konverzaci* od rozhovoru jakožto *dialogu*. Pojmem konverzace rozumí „jednoduchou formu rozhovoru, která intersubjektivně propojuje řečové promluvy jedinců“ (s. 256) a je spojená spíše s neproblematickou reprodukcí řádu. Dialog je oproti tomu chápán jako „způsob komunikace, který jedince spojuje ke společné reflexivitě v praktických situacích“ vyžadujících „uvažování a rozhodování o jednání“ (s. 262). Právě v dialogu se podle autora „generuje smysl přesahující vědomí těch, kdo se ho účastní“ (s. 272), dává tudíž vzniknout skutečně novému. Díky tomu lze hermeneutické pojetí dialogu vztáhnout k procesu sociální morfogeneze, tedy proměňování stávajících struktur. Závěrem Ďurđović dospívá k pokusu o propojení vyprávění a rozhovoru skrze pojem „dialogu vyprávění“, v němž prostřednictvím názorového střetávání dochází k diskusi otázek překračujících dílčí problémy. Jde zejména o argumentační přesvědčování druhých, jež může zakládat celospolečenskou změnu. Z „kořenů dialogické racionality“ tak vyrůstá demokratická občanská společnost (s. 291).

Jak je vidět z předložené synopse, autor do svého textu včleňuje nesmírně široké a rozmanité pole problémů, témat i koncepcí. Domnívám se, že nehlubším jádrem problému je zde otázka „reality“ sociálních jevů. Ďurđovićovo řešení vedené tezí, že „hermeneutika a realismus by k sobě měly najít cestu“ (s. 185), však považuji

spíše za krok nazpět. Hned na počátku knihy je představen protiklad „dění smyslu“ a „reálného dění“, od něhož se veškerá další argumentace odvíjí. V zásadě se tím reprodukuje karteziánská dualita ducha a hmoty, již se filosofie i sociologická teorie pokouší různými způsoby překonat už přinejmenším jedno století. Je příznačné, že kniha ignoruje a obchází klíčový sociologický poznatek Thomasova teorému. Đurđović jako by nedovedl plně zohlednit, že i samotná „realita dění“ je výsledkem prisuzování určitého „smyslu“ a jakákoliv její „objektivita“ vyvstává z praktické konstituce intersubjektivně sdíleného světa. Rozhodně zde nejde o to, co autor smetá ze stolu jako „přemrštěnost vyhraněně konstruktivistického východiska“ (s. 227), tedy že „v představě sociálně konstruované reality (...) se dění mimo komunikaci, mimo dění smyslu, stává zdánlivě nepodstatným“ (s. 226). Nejedná se o „libovolné konstruování reality“ (s. 230) ani o „představu, že mimo tyto konstrukty má realita ráz pouhého nic“ (s. 227). Berger s Luckmannem nic takového netvrdí. Podstata je jinde: „dění smyslu“ a „reálného dění“ jsou jedno a totéž; objektivita „skutečnosti“ nemá být chápána jako samozřejmá vnější данost, ale jako výsledek lidského konání v procesu objektivace. Nejde o to, že by takto konstruované sociální skutečnosti existovaly „pouze virtuálně“ a „v hlavách aktérů“ (s. 80); otázkou spíše je, *jak* je vůbec možná jakákoliv shoda o společně obývaném světě. Koncepce sociální konstrukce reality je tak v knize značně dezinterpretována a není jí věnována seriózní pozornost.

Podobně okrajově a odtažitě jako o přístupu Bergera a Luckmanna pojednává Đurđović o etnometodologii, pro niž je ovšem intersubjektivita ústředním problémem a tématem. Pár stručných poznámek však v zásadě nepřekračuje učebnicové náčrty, v nichž hrají prim zmínky o rušivých experimentech. Přitom právě v Garfinkellově díle i v práci jeho následovníků bychom

mohli najít myšlenky docela blízké Đurđovićovým závěrům o „emergentní intersubjektivitě“. Nedílnou součástí etnometodologie je ostatně i programový zájem o to, „jak si jedinci mezi sebou o sociálním dění vyprávějí“ (s. 18), ačkoliv se místo pojmu „vyprávění“ či „narrativu“ pracuje s pojmem „vykazatelnosti“ či „praktické vysvětlitelnosti“ (*accounts, accountability*). Obdobný osud stihl pod obálkou Đurđovićovy knihy i konverzační analýzu, která z etnometodologie přímo vychází. Je sice diskutována soustředěněji (na necelých dvou stranách), avšak zběžně, zkráceně a nepřiliš uspokojivě. Překvapivé je to zvláště s ohledem na zakotvení Đurđovićovy práce v pojmech „vyprávění“ a „rozhovoru“, což jsou záležitosti, které právě konverzační analýza důkladně zkoumá už přes půl století. Hluboce sociologické (a nadto „naturalistické“) motivace konverzační analýzy zaměřené na organizaci řečové interakce by snad zasloužily důkladnější pozornost. Ačkoliv Đurđović poznamenává, že „je klíčové neztratit ze zřetele reálné konverzace“ (s. 260), o realitě *vyprávění a rozhovoru* se z jeho knihy dozvíme jen vcelku málo. Spíše než na jakékoliv konkrétní společenské dění totiž autor při odkazech k sociálnímu životu spoléhá na samozřejmě sdílenou zkušenost čtenáře: „Tato věc je všem dobře známa“ (s. 222), to „všichni známe z vlastní zkušenosti“ (s. 258).

Výběr myšlenkových směrů a badatelů, na něž autor ve své knize kriticky nebo souhlasně reaguje, je pochopitelně ovlivněn – jak připouští – i jeho vlastními preferencemi. Asi mu tedy nelze zazlívat, že namísto sociologů, kteří s pojmem intersubjektivity systematicky pracují, si (s výjimkou Schütze) ve třetí části vědomě zvolil autory, v jejichž díle se tento pojem objevuje jen sporadicky či vůbec (s. 113), a ve čtvrté a páté části knihy s jejich vkladem pracuje jen poskrovnu. Đurđović zde upřednostňuje inspirace převzaté z filosofických prací Gadamera a Ricoeura, což s sebou nese potřebu jejich úvahy různým způsobem

překládat, aby se hodily pro teoretizování o společnosti. Tradice naší disciplíny přitom skýtá dost velké množství podnětů sama o sobě – východisek i možných rozřešení, která mají oproti filosofickým textům tu výhodu, že už jsou pevně zakotvena v sociologickém zkoumání a přímo reagují na jeho specifické tenze i vleklé obtíže. Zdaleka tím nechci říct, že filosofie nemá pro sociologii význam; spíš se přimlouvám za to, aby bohatost sociologického myšlení nebyla přehlížena a schematizována.

V čem tedy spočívají ony úvodem zmíněné originální prvky, které do českého sociálněvědního prostředí Ďurđovičova kniha vnáší? Základem celé knihy je vlastně autorova dvojí nespokojenost: plynoucí na jedné straně ze zpřetrhané vazby společenských diskurzů a „reality“, na druhé straně z náhledu, že teorie sociální intersubjektivit jen zřídka promlouvají o „makrosociálních“ záležitostech. Myslím, že právě v explicitní snaze o korekci dosavadních pojednání v těchto dvou ohledech spočívá neotřelost Ďurđovičova přístupu k sociální intersubjektivitě, což je třeba ocenit. Z takto formulovaných problémů však zároveň plyne, že Ďurđovičovo myšlení zůstává zaklesnuté v dualitě individualismu/holismu či mikro-/makrosociologie jakožto kontrastů přenesených do hermeneutické reformulace vztahu „mezi individuálním vědomím a celkem dění“ (s. 41). Ačkoliv se je snaží překonat či přemostit, zůstávají tyto i další sociologické antinomie přítomny jako základní vztažný rámec. Společnost, jejíž záblesky v Ďurđovičově knize spatřujeme – přesněji řečeno společnost, kterou si při čtení knihy musíme s autorem jen představovat –, je v posledku společností neproblematických „jedinců“, nosících ve svých samostatných „myslích“ vlastní „názory“, které si mezi sebou v „komunikaci“ vyměňují, čímž „navazují“ a „udržují“ sociální „vztahy“, atd. I přes promyšlenou strukturu textu a systematický postup argumentace se tak lze jen stěží zbavit dojmu celkové těžkopád-

nosti. Přínosy fenomenologie a hermeneutiky pro sociologii, spočívající právě v hlubokém a radikálním promýšlení tradičních sociologických konceptů a pečlivém rozboru konstitutivních prvků lidské sociality, se v Ďurđovičově pojetí jaksi vymykají z kloubů. Přenesené do realistických a makrosociologických kontextů jako by nakonec pozbývaly část svého opodstatnění, významu a naléhavosti.

Jakub Mlynář

Martin Hájek, Petr Kaderka, Jiří Nekvapil, Tomáš Samec: *Kdo šetří, má za tři? Diskurz šetrnosti v proměnách české společnosti*

Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2019, 312 s.

Monografie *Kdo šetří, má za tři? s podtitulem Diskurz šetrnosti v proměnách české společnosti* je výsledkem poctivé intelektuální práce autorského kolektivu, který reflektuje formování diskurzu šetrnosti v kontextu české společnosti a jeho vliv na ekonomické jednání sociálních aktérů. Zvolené téma se stává aktuálním zejména v obdobích ekonomické nestability, kdy různí aktéři svádějí symbolický boj o vymezení šetrnosti ve veřejném diskurzu. S využitím různých diskurzivních strategií definují význam a hodnotu šetrnosti, aby ovlivnili myšlení a jednání ostatních aktérů. Jejich definice situace se různí a záměrem autorského kolektivu je vysvětlit, proč tomu tak je, z jakého důvodu je pojem šetrnost v současném veřejném (mediálním, politickém, rodinném) diskurzu kontroverzní.

Klíčový teoretický pojem šetrnost je analyzován v sedmi kapitolách, jež obsahují jasně formulovaný cíl, samotný obsah sdělení, konstruktivní kritiku, ilustrativní příklady a závěry. Konkrétně první kapitola představuje úvod do zkoumané problematiky. Na základě ilustrativních příkladů z veřejného diskurzu v českých médiích

je představeno mnohoznačné pojetí pojmu šetrnost, které je spjato s morálním hodnocením.

Název jedné z podkapitol naznačuje, že „šetřit by neměli lidé, ale věci a systémy“ (s. 20), protože jak je uvedeno dále, podmínkou individuálního ekonomického úspěchu není šetření, ale investování. Podle autorů ovšem není zřejmé z veřejného diskurzu, jaký je rozdíl mezi zmiňovanými ekonomickými pojmy. Někdy jsou vymezeny ve vzájemné opozici, jindy se jedná o synonyma. Nejednoznačné používání pojmů ve veřejném diskurzu přitom představuje jeden ze zdrojů diskurzivní nejasnosti. Mezi další významné zdroje autoři řadí sociálně-historický kontext, ve kterém se diskurz šetrnosti formuje, obdobně jako jeho epistemicko-normativní východiska. Jednotlivé zdroje jsou předmětem analýzy autorského kolektivu stejně tak jako performativnost diskurzu.

Ve druhé kapitole je klíčový pojem konceptualizován a připraven pro tzv. další použití. Na tomto místě si autoři kladou tři cíle: za prvé vymezit a popsat slova o šetření (šetřit, spořit, hospodárnost), jež tvoří skupinu navzájem příbuzných jevů; za druhé reflektovat původ a proměnu jejich významu v čase; za třetí srovnat kontext užití slov o šetření ve třech vybraných obdobích (1920–1925, 1948–1954, 1993–1998) na základě analýzy stenografických protokolů z parlamentních debat. Výchozím zdrojem úvah je přitom studium výkladových a synonymických slovníků, které autoři použili, aby analyzovali různé tvary slovesa šetřit. Z jejich zjištění vyplývá, že sloveso „šetřit nabývá podle slovníků pěti různých významů, které můžeme velmi hrubě rozdělit na ekonomické a neekonomické“ (s. 34). Rozdíly ve významové struktuře slov o šetření jsou následně vysvětleny v kontextu etymologického exkurzu, kde je popsáno, jak se významy jednotlivých slov proměňují v čase. Autoři uvádí, že původně neekonomické významy slov o šetření se staly součástí ekono-

mického diskurzu, kde vznikly významy nové. Vědomi si této skutečnosti analyzují současný diskurz šetrnosti s odkazem na jeho historické proměny. K tomuto účelu používají již zmiňované stenografické protokoly z parlamentních debat a také data z Českého národního korpusu.

V kontextu třetí kapitoly autoři věnují pozornost šetrnosti v diskurzu společenských věd. Jejich úvahy se přitom odvíjejí od základní premisy, která zní: „... šetrnost není, resp. nebyla v odborném diskurzu analyzována jako svébytný jev, ale spíš sloužila a nadále slouží k vysvětlování jevů spojených se středními třídami společnosti – hlavně pokud jde o jejich vznik, morálku, blahobyt nebo úpadek“ (s. 57). Tento předpoklad nachází svá teoretická východiska v odborné literatuře, již autoři analyzují ve vzájemné komparaci podle dvou kritérií. První kritérium je zaměřeno na posouzení sémantické rozmanitosti pojmu šetrnost, na zjištění, zda se ve vybraných sociálněvědních pracích objevuje jako pojem jednoznačný, nebo významově mnohotvárný, reflektující restriktivní i produktivní formu šetření. Druhé kritérium rozlišuje práce o šetření podle toho, jakým způsobem popisují explanační účinky zkoumaného jevu. Jedná se o příčinu jiného jevu, nebo jde o proměnnou, která je jiným jevem vysvětlována? Tuto otázku si autoři kladou, když třídí vybrané sociálněvědní práce na základě druhého kritéria. Předmětem jejich analýzy je celkem osm prací, které jsou přehledně prezentovány v tabulce 3.2 (s. 61), kde jsou rozříděny podle výše popsaných kritérií.

Mimo hlavní badatelský zájem autorů je okrajově uvedena také zmínka o současném ekonomickém diskurzu šetrnosti, respektive spoření, jenž je dle slov autorů pro neekonomy nezajímavý. Jedním z důvodů je nedostatečná reflexe vztahu mezi změnou očekávání a způsobem jednání, protože v centru zájmu většiny ekonomů stojí *homo economicus* se svým účelově racionálním jednáním.

Čtvrtá kapitola, nazvaná „Diskurz šetrnosti v české společnosti v retrospektivě“, popisuje, „jak politicko-ekonomický diskurz za socialismu formoval vztah lidí k šetrnosti“ (s. 106). Tento vztah je stále obsažen v diskurzu současném, ačkoliv se pod vlivem neoliberálního vládnutí změnilo pojetí zodpovědného spotřebitele. V souladu se zaměřením kapitoly jsou prezentovány výsledky z výzkumu autorského kolektivu, jež zahrnují analýzu dat z příruček domácího hospodaření (vydaných v letech 1868–2012), ze stenoáznamů parlamentních debat (zaznamenaných v letech 1920–2017) a z orálněhistorického životopisného vyprávění pamětníků (zaznamenaného v letech 1940–2002). Množství empirického materiálu a způsob jeho prezentování v celé monografii zcela jistě stojí za povšimnutí jako potenciální zdroj inspirace pro výzkumnou praxi, obdobně jako sledování proměn významu šetrnosti na pozadí historického vývoje společnosti.

V páté kapitole si autoři kladou za cíl popsat a analyzovat způsoby utváření současného diskurzu šetrnosti v rodinných a veřejných promluvách. Jednotlivé diskurzní oblasti jsou nejprve charakterizovány samostatně, následně jsou uvedeny jejich společné znaky a rozdíly. Rodinný diskurz šetrnosti je představen prostřednictvím výsledků z výzkumu, který implikuje, že „členové rodin debatují o finančních produktech v každodenních interakcích a odborným pojmům připisují vlastní významy“ (s. 174). Využívají přitom tři způsoby domestikace finančních produktů (narativizace, přivlastnění, afektivace) a jejich primárním cílem je zajistit důstojné přežití rodiny. Jinak je tomu v případě veřejného diskurzu, kde se význam šetrnosti formuje v mediální dialogické síti mezi různými skupinami aktérů s odlišnými cíli a diskurzivními strategiemi (historizace, amplifikace, rezistence, resilience, dialogizace). Rovněž tento typ diskurzu autoři představují s využitím empirického materiálu, když analyzují měnovou intervenci skutečně-

nou Českou národní bankou a s ní související mediální kontroverzi.

Šestá kapitola je zaměřena na performativní charakter příruček domácího hospodaření, výsledky výzkumu procesu spotřebitelského zodpovědnění a příběhy pořízování vlastnického bydlení. V tomto kontextu je prezentován význam řeči a jeho vliv na změnu spotřebitelského uvažování a chování, neboť jak uvádějí autoři, jedná se o součást mechanismu vládnutí, kterému lze porozumět na základě analýzy diskurzu.

O mocenských účincích řeči se autoři zmiňují také v poslední kapitole, kde v opozici ke každodennímu konceptu slabé řeči formulují analytický koncept silné řeči, který nachází své uplatnění v kontextu sociálních věd stejně jako analýza mnohoznačného diskurzu šetrnosti. V neposlední řadě pak také uvádějí rozdíl mezi laickým a expertním věděním, aby vysvětlili, proč v současném veřejném diskurzu existuje zmatek ve vztahu ke slovům o šetření. Tímto způsobem autoři odpovídají na jednu ze svých hlavních výzkumných otázek, kterou formulovali v úvodu monografie.

Osobně se domnívám, že předkládaná monografie svým zpracováním zaujme široký okruh čtenářů, protože autoři zkoumanou problematiku vysvětlují s použitím relevantní literatury a elektronických zdrojů, ilustrativních příkladů, metafor a bohatého empirického materiálu. Ačkoliv je monografie protkána sociologickou teorií, zůstává přístupná také pro laickou veřejnost se zájmem o roli diskurzu v každodenním životě.

Vědecká komunita pravděpodobně ocení způsob, jakým je diskurz šetrnosti analyzován. V pojetí autorského kolektivu se jedná o svébytný jev, kterému ve společenských vědách doposud nebyla věnována patřičná pozornost. V tomto ohledu předkládaná monografie přispívá k obohacení odborného diskurzu.

Na závěr chci ještě objasnit, proč tato recenze neobsahuje konstruktivní kritiku, která je nezbytnou podmínkou (nejen) profesního růstu. Důvod je prostý. Již v úvodu recenze jsem předdeslala, že se jedná o výsledek poctivé intelektuální práce. K tomu to závěru jsem dospěla po přečtení monografie, když jsem zjistila, jakým způsobem autorský kolektiv reflektuje možnosti a limity své vlastní výzkumné práce.

Nikola Staníčková

**Alena Křížková, Romana Marková
Volejníčková, Marta Vohlídalová:**
*Genderové nerovnosti v odměňování:
problém nás všech*

Praha, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.,
2018, 198 s.

Před čtyřmi lety z poloviny shodný tým autorek vydal publikaci o ženách v české politice (M. Vohlídalová, H. Maříková, M. Čermáková, R. Volejníčková. *Sólo pro soprán. O ženách v české politice*. Praha: SOÚ AV ČR/Fórum 50 % 2016). Z výsledků šetření mezi veřejností tehdy vyplynulo, že se podíl žen v politice v čase příliš nemění a podpora jejich vyššího zastoupení se dokonce snižuje. K takovému závěru lze sotva dospět v případě jiné dlouhodobě pozorované genderové nerovnosti, nerovnosti v odměňování. Trojice autorek v recenzované publikaci tak neváhá připsat k titulu dovětek „Problém nás všech“. Všichni přece opakovaně vídáme statistická data o trvale rozevřených nůžkách mezi příjmy ze zaměstnání u žen a u mužů a víme, jak to na našich pracovištích chodí. Anebo tomu tak docela není? Jak dobře jsme seznámeni s pravidly odměňování ve svém okolí? Víme, kolik „berou“ lidé, se kterými spolupracujeme? Mluvíme o svých příjmech, nebo to považujeme za nevhodné téma? Či jsme dokonce podepsali něco jako doložku mlčenlivosti, jež nám brání promluvit?

Kdybych měl vybrat jeden termín, který by nejlépe charakterizoval obsah recenzované knihy a nevyskytoval se už v jejím názvu, zvolil bych *transparenci* a její odvozeniny včetně záporných. Není v knize zmiňována tolikrát a v tolika obměnách jako *gender*, *ne/rovnost* či *odměňování*, ale zmínky o ní se vinou celou knihou jako pomyslná červená nit. Ukazují se na ní zásadní rozdíly, na které poukázal kvantitativní výzkum postojů veřejnosti, rozděluje experty a barvitě se odráží v kvalitativních sondách ve třech vybraných pracovních prostředích.

Po úvodním rozvrhu knihy představila v první kapitole Marta Vohlídalová výsledky dotazníkového šetření provedeného ve spolupráci s CVVM s více než tisícovkou respondentů. Příliš nepřekvapí, že byly doloženy statisticky významné rozdíly mezi názory mužů a žen co do vážnosti, která je genderovým nerovnostem v odměňování připisována, možných příčin tohoto problému i opatření k eliminaci křiklavých rozdílů. Za všechny uveďme příklad jednoho z tzv. tvrdých opatření („Inspektoráty práce a stát by měly postihovat firmy, které nedodržují princip rovného odměňování“), u něhož se podíly těch, kteří jej považují za účinné a zároveň by souhlasili s jeho zavedením, lišily mezi muži a ženami o 18 procentních bodů. Šlo o vůbec největší rozdíl. Nejvíce prostoru v kapitole dostala otázka na to, zda jsou ženy v organizacích, v nichž respondenti pracují, za stejnou práci na stejné pozici odměňovány více, stejně, nebo méně než muži. Variantu „méně než muži“ zvolila čtvrtina mužů a dvě pětiny žen. Celých 30 % z odpovídajících se octlo v kolonce „nevím“. Kromě pohlaví se jako statisticky významné ukázaly také věk, vzdělání a typ pracovní smlouvy. Někdy přitom tyto výsledky měly přidech paradoxu. Proč se za rovnost odměňování častěji staví lidé s nestářejšími formami smluv? Proč se tak vyslovují vysokoškolsky vzdělaní lidé, kteří ve statistikách vykazují největší hodnoty mzdových

rozdílů? Podle Vohlídalové nejde jen o rozdíly v horizontální genderové segregaci (tzn. rozdíly ve struktuře oborů, v nichž častěji pracují muži nebo ženy), ale také o to, že s rostoucí úrovní vzdělání roste podíl lidí, kteří se v práci o svých mzdách nebaví (s. 20).

Zřejmostí sdělení na jedné a nejdelším titulkem na druhé straně může čtenáře zaujmout graf 2 (s. 25). Srovnává podíly mužů a žen, kteří uvedli, že jsou na jejich pracovišti ženy finančně ohodnoceny hůře než muži, podle transparentnosti pravidel, jimiž se odměňování podle respondentů řídí. Rozdíly jsou opravdu markantní. Zároveň při srovnání s tabulkou 1 (s. 18) vyvstane určitá nesrovnalost. Jak to, že je u grafu uveden vyšší počet respondentů, když zahrnuje další třídící znak? A jaké procento je tu vlastně prezentováno, když i nižší hodnota v poslední části grafu (celkem) je vyšší než příslušná hodnota v tabulce 1? Možným vysvětlením by byl výpočet procentuálních podílů z celku nezahnujícího nerozhodné. Tím spíše by pak musel být počet respondentů nižší, než je uveden. Jistotu odpovědi nezískáme ani při pohledu do výzkumné zprávy (M. Vohlídalová. *Genderové rozdíly v odměňování očima veřejnosti v České republice*. Praha: SOÚ AV ČR 2017). Najdeme v ní však důkladnější práci s daty včetně několika faktorových analýz a logistické regrese, s jejichž výsledky kapitola v recenzované knize implicitně pracuje, ale zjevně je nezmiňuje snad kvůli větší přívětivosti vůči neodbornému publiku.

V druhé kapitole Alena Křížková s Romanou Markovou Volejníčkovou sledují, jak se k příčinám nerovného odměňování žen a mužů i navrhovaným řešením staví čtyři skupiny aktérů a akterek procesů mzdového vyjednávání. Slouží jim k tomu 31 problémově orientovaných rozhovorů se zástupci a zástupkyněmi profesního aktivismu z neziskové sféry, pracovněprávních organizací (odborové organizace, kancelář ombudsmanky, inspektoráty a úřady práce), vlády a politických stran a konečně

s experty a expertkami v oblasti sociálních a genderových nerovností. Legislativní rámec považují zúčastnění za dobře nastavený, problémem je, že dosud v ČR nebyl soudně prokázán žádný případ genderové diskriminace v odměňování, což dále snižuje ochotu podněty k prošetření podávat. Lékem má být vzdělávání především v řadách Státního úřadu inspekce práce, ale také na Úřadu práce.

S tím, jak se pozornost přesouvá od reprodukce genderových stereotypů z neznalosti přes kulturu genderové nerovnosti až k více či méně přímé diskriminaci, se začíná objevovat názorové rozdělení mezi zástupci zaměstnavatelů a kontrolních orgánů na jedné a ostatními vypovídajícími na druhé straně. Naplno se ukáže v odpovědích na otázku, jaká řešení by měla být přijata. Na jedné straně stojí zaměstnavatelé, kteří např. nemají zájem zveřejňovat mzdy, a to ani v anonymizované podobě. V mnohém najdou zastání u zaměstnanců a zaměstnankyň inspektorátů práce. Podle nich je pomyslný míč na straně pracujících, kteří se musí aktivně zasazovat o svá práva. Nevnímají strukturální bariéry i mocensky nerovné pozice, které lze sotva překlenout bez zásahu státu. Není bez zajímavosti, že komunikační partneři a partnerky z inspektorátů a úřadů práce vystupovali vždy v anonymizované pozici. Naproti tomu tvůrkyne politiky (tvůrci v seznamu uvedeni nejsou), zástupci zaměstnavatelů, zaměstnankyně kanceláře ombudsmanky či představitelé a představitelky odborů byli zmiňováni pod svými jmény. Z jednatisíceti rozhovorů byla v textu přímo citována polovina, a to nejednou v délce přesahující polovinu tiskové strany. Poslední z citací tvoří bezmála třetinu závěru kapitoly, což nepovažuji za nejšťastnější volbu. I když lze Heleně Skálové z Gender Studies dát za pravdu v tom, že „ta situace není dobrá, tak pojďme zkusit udělat změny“ (s. 76).

Třetí kapitola, jež tvoří bezmála polovinu knihy, je složena ze třech sond v oblastech veřejné správy (Alena Křížková,

středního a vysokého školství (Marta Vohlídalová) a soukromé sféry (Romana Marková Volejníčková). Z mého pohledu by logiku výkladu posílilo odlišné seřazení podkapitolek. Ve studii o veřejné správě se opakovaně konstatuje, že v ní dochází k podobným jevům jako v soukromé sféře (např. otázka po očekávaném platu při přijímání nových pracovníků). K ní se však čtenář dostane až po studii věnované školství, které vykazuje vedle vnitřní heterogeneity přece jenom více specifických rysů. Studie ze soukromé sféry také v mnoha ohledech navazuje a rozvíjí témata kapitoly druhé. Konečně i sám fakt, že soukromá sféra je nejrozsáhlejší, mohl být vzat v úvahu. Strukturu podkapitol zřetelně přibližuje obsah uvádějící všechny podtituly. Studie zahrnují jak společné prvky (nejprve se věnují způsobu odměňování a posléze genderovým nerovnostem), tak rozdíly. U soukromé sféry jde o průřez názorů počínaje manažery a manažerkami přes ženy v řadových pozicích až po překérní práce. Nejsem si tak docela jist, kam spadají personalisté a personalistky. Sonda do veřejné správy se odděleně věnuje nerovnostem v zařazování do platových tabulek a vyjednávání výše osobního ohodnocení a odměn. Spojení středního a vysokého školství samo naznačuje, že pozornost je věnována odděleně těmito dvěma úrovním.

Reprodukovat všechna zajímavá zjištění by bylo nad možnosti recenze. Nabízím alespoň malý výběr. Začneme terminologií. Vedle poměrně známého pojmu „skleněný strop“, kterým jsou v části o školství charakterizovány problémy, s nimiž se ženy setkávají na VŠ při habilitacích, text zmiňuje také méně užívané spojení „skleněný výťah“, který nemnohé může působící na základem a středních školách snáze a rychleji vynese do vyšších pozic a funkcí. A co teprve koncept „děravého potrubí“, popisující kariérní dráhu mužů a žen, z níž „v průběhu času ženy postupně dírami v potrubí vypadávají, zatímco muži zde zůstávají“ (s. 150). K genderovým rozdí-

lům v odměňování může přispívat mj. unikátní know-how, jež v soukromém sektoru umožní získat velmi vysoké odměny (s. 136). Specifické znalosti ve veřejné správě podobný efekt nemají, neboť je nelze tak snadno uplatnit jinde na trhu práce (s. 92). Lepšího ocenění tak dojdou podpůrné profese (např. právnické či IT) než ti, kdo pracují v oboru specializace celé instituce. V příspěvkové organizaci prostředky, které by mohly navýšit nízké tabulkové platy řadových pracovníků a pracovníc, snadno odčerpá častá obměna vedení spojená s vyplácením odstupného (s. 92). O nevyváženém genderovém složení vedení organizací není třeba mít pochyb. Nakonec dalším úvahám ponechávám rozhodnutí, zda feminizace např. veřejné správy je spíše důsledkem nízkých základních mezd (s. 97), anebo spíše příčinou finančního podhodnocování, jak by vyplývalo z obecnější úvahy na s. 98.

Zmínme také některá místa publikace, která by mohla doznat změn. Z mého pohledu ne příliš zdařile jsou prezentována statistická data (zvláště na začátku třetí části knihy). Rozdíly v průměrných hodnotách jsou možná mediálně vděčnější, více však vypovídají rozdíly v mediánech. Diskutabilní je, zda při zkoumání genderových rozdílů v odměňování používat srovnání veřejné a soukromé sféry definované ČSÚ „podle finanční kontroly“ (tj. vlastněné státem, kraji, obcemi vs. soukromým vlastníkem), jak činí autorky, anebo dát přednost rozlišení mezi platovou a mzdovou oblastí, které nabízí informační systém o průměrném výděлку (ispv.cz). V druhém případě ještě v roce 2016 platilo, že v průměru bylo možné vydělat více v mzdové oblasti, ale mediánový příjem byl vyšší ve sféře platové. Když už jsou používána statistická data a také výsledky kvantitativního výzkumu, je nasnadě se ptát po trendech. Jednotlivý údaj rychle zastarává, ale srovnání dvou tří čísel už napoví víc. Více kontextualizovat by ostatně bylo možné i kvalitativní sondy. V případě vysokého

školství se na chvíli pozornost z genderových rozdílů přesune ke generačnímu „střetu“ (s. 126), který lze lépe pochopit v kontextu v knize nezmíněné expanze vysokoškolského vzdělávání.

Závěr knihy je možné číst jako shrnutí nakonec, ale lze jej doporučit i jako rozšířený úvod, z něhož se čtenář blíže dozví, oč autorkám knihy šlo. Poslední stránky věnovaly stručně formulovaným a poměrně četným doporučením jak pro odstranění genderových nerovností v odměňování obecně, tak specificky v oblastech, jimž byla věnována zvláštní pozornost. Adresáty jsou stát, veřejná správa, školství a zaměstnavatelé a zaměstnavatelky v soukromé sféře.

Jaké dát doporučení čtenáři recenzované knihy? Číst si v ní může každý a vybírat to, co považuje ze svého pohledu za oslovující – řadoví pracovníci a pracovnice i vedoucí; zaměstnanci a zaměstnankyně i zaměstnávající subjekty ve veřejné i privátní sféře; muži i ženy. Každý může tu přisvědčovat a jinde polemizovat, někdy být snad i pohnut k činu, k aktivitě. S transparentností v oblasti odměňování by se neměla křížit, ale navzájem podporovat. Chce-li ke spíše kvalitativně laděné publikaci připojit perspektivu, kterou poskytují statistická data, může sáhnout po dalších publikacích Aleny Křížkové a jejích kolegů, které v rámci projektu „Jak na rovnost v odměňování... aneb Pozor na nezamýšlené důsledky!“ vydaly s podporou MPSV v roce 2017. Doporučit lze také kapitulu Martiny Mysíkové („Vzdělání a gender ve vývoji mezd v České republice“) a i několik dalších v loňské publikaci *Vzdělání, dovednosti a mobilita: Zaměstnání a trh práce v České republice a evropských zemích*, kterou uspořádali Petra Anýžová a Jiří Večerník a vydalo Karolinum (2019). Oba týmy ze Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., se uchází o vaši pozornost. Proč na práce „toho druhého“ ve svých publikacích jen zřídkakdy odkazují, ponecháme na jinou úvahu.

Dan Ryšavý

Pavel Maškarinec, Lukáš Novotný:
Strany a vládnutí v digitální éře: Vybraná témata výzkumu politického stranictví
Praha, Academia 2020, 207 s.

Vývoj způsobů reprezentace zájmů společnosti prostřednictvím politických stran a hnutí v České republice se za poslední více než dekádu značně proměnil. Nejenom co se týče vzniku zcela nových politických subjektů, ale také jejich rozřazení uvnitř i vně standardních stranických typologií. K tomu je potřeba přičíst změnu charakteru politické komunikace, propracovanější marketing i rostoucí vliv (zejména pravicevého) populismu. Toto vše, včetně voličské volatility, ilustrované na konkrétních příkladech a s využitím širokého metodologického spektra, předkládají autoři Pavel Maškarinec a Lukáš Novotný ve své nejnovější vědecké monografii, která vyšla v nakladatelství Academia jakožto 51. svazek v rámci edice XXI. století, jež je charakteristická svou pestrostí a různorodostí. Odborného recenzního posouzení se ujali Dr. Vladimír Naxera a doc. Ladislav Cabada.

Ač se čistě formálně jedná o monografii, tento termín není v případě recenzované publikace tak úplně adekvátní. Je tomu tak právě vzhledem k již naznačenému, značně širokému tematickému zaměření, či spíše rozkročení autorů. Různá témata jejich politologického výzkumu, který je v knižní podobě výstupem grantové soutěže „Imigrace, sociální napětí a volební chování“ realizované na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, je možné zastřešit právě pojmem „novosti“ v oblasti politického stranictví a reprezentace občanských zájmů. Pokračují tím v domácí tradici výzkumu stranictví, která byla započata přibližně vydáním originální práce Jana Mertla (*Politické strany: Jejich základy a typy v dnešním světě*, 1931). Současně též volně navazují na některé své předchozí, již dříve publikované práce v odborných časopisech.

Na ploše šesti vnitřně koherentních ka-

pitol Maškarinec a Novotný formulují své závěry z oblasti typologie tzv. nových stran, institucionalizace stranických systémů a nacionalizace těch lokálních, teritoriálních dimenze stranického „nahrazení“, populismu a role celebrit v politice. V každé z nich autoři využívají jiný typ metodologického instrumentária, díky čemuž tak jednotlivé kapitoly představují v nejlepším slova smyslu jakousi hloubkovou sondáž, jejímž cílem je prozkoumat kvalitu pomyslné sociální a politické „půdy“, díky čemuž pak můžou na jejich poznatky a objevy navázat další parciální výzkumy v budoucnu. Autoři přitom ve svých analýzách vycházejí z předpokladu formulovaného velmi správně již v samotném úvodu práce, když píše, že „vzestup nových politických stran může být faktorem narušujícím konsolidovanost stranických systémů, a tím i možným faktorem dekonsolidace demokracie jako takové...“ (s. 13–14).

Po převážně politickoteoretické první kapitole, věnované vztahu politických stran a současné společnosti, se autoři vydávají do náročného terénu empirického výzkumu proměn českého stranického milieu a reakcí voličů a voliček na ně. Velmi pečlivě a srozumitelně přitom objasňují a představují používané výzkumné metody, ať už se jedná o Pedersenův index volatility (2. kapitola) či prostorovou autokorelaci pomocí Moranova I (3. kapitola). Z metodologického hlediska můžeme toto jejich umné využití pokročilých statistických metod považovat v parametrech české politologie za obohacující a inspirativní, zvláště pro ty společenské vědce a vědkyně, kteří se věnují empiricky zaměřenému výzkumu politického stranictví. Neméně zajímavé jsou však také kapitoly deskriptivní, jimiž jsou zejména kapitola pátá a šestá. V těch autoři reflektují nejnovější poznatky výzkumu nového typu populismu a politického marketingu.

Prakticky ve všech kapitolách jsou využívány nejenom dnes již klasické práce obecně známé a respektované v oboru, ja-

kož i poznatky nejnovějšího bádání v globálním měřítku, ale také akademické výstupy mnoha českých sociálních vědců a vědkyň. Lze konstatovat, že jenom stěží bychom mohli hledat v recenzované knize domácího autora (či autorku) věnujícího se výzkumu politických stran, který by se v ní nenašel citován. Z tohoto pohledu je pečlivost a důsledná pozornost autorů věnovaná domácí vědecké produkci přímo ukázková. Byť lze v této oblasti tu a tam objevit některé bibliografické odkazy, které nejsou obsaženy v seznamu použité literatury (např. Beck 2007 na s. 17 či Lipovetsky 2003 na s. 18), případně také jiné menší stylistické nedostatky (např. na s. 55, 124 nebo 148).

Maškarinec s Novotným formulují na základě svých výzkumů některé zásadní závěry, které poskytují barvitější obraz o současné podobě stranického systému v ČR. Identifikují sněmovní volby v letech 2010 a 2013 jako období, během něhož došlo k poměrně výraznému oslabení vazeb voličů na politické strany (s. 58), s čímž souvisí i výrazný vzestup volatility voličů, kterou po období relativní stranické a voličské stability, trvající přibližně dvě dekády, přinesly volby ve zmíněném roce 2010 (s. 56). Na příkladu politických projektů Tomia Okamury (Úsvit přímé demokracie a SPD) dokumentují, že úspěch druhého z nich se výrazně zakládal na „mobilizaci voličů v levicových regionech“ (s. 169), zejména převzetím elektorátu ČSSD a KSČM. Při výzkumu nacionalizace lokálních stranických systémů v rozsáhlé čtvrté kapitole konstatují, že tato „je vyšší v českých než moravských a slezských obcích (...), přičemž potvrzen byl i vliv umístění obce v rámci konfliktní linie centrum–periferie“ (s. 113).

V normativně laděných kapitolách autoři upozorňují na proměny společenské percepcie politiky a zastupitelské demokracie, přičemž adekvátně operují s pojmy jako *politainment*, *dealignment* či *Politikverdrossenheit*. Část o využívání celebrit v rámci

pokročilého politického marketingu nabízí zasvěcený vhled do relativně krátkých, ale o to intenzivnějších dějin tohoto fenoménu v českém prostředí. Některé formulované závěry (např. na s. 159 o specifickém typu angažování se celebrit nazíraném optikou postkomunismu nebo o napadání organizací třetího sektoru v postkomunistickém prostoru častěji než „na západě“) jsou však spíše intuitivní a zasloužily by si doložit robustnější datovou základnou, aby mohly být považovány za dostatečně plausibilní.

Je pochopitelné, že u analýzy nejnovějších trendů politického stranictví v ČR se autoři nemohli vyhnout ani fenoménu populismu, který je v posledních letech, přirozeně, oblíbeným tématem politologického výzkumu. Po základní typologii a charakteristice se zaměřují na tzv. mobilizaci křivd jakožto faktor úspěchu nových populistických stran u nás. Současně s tím dodávají, že populističtí politikové „tím, že nastolují některá nová témata, mohou napomoci k vyvolání debat nad palčivými problémy společnosti, v důsledku toho k řešení slabín demokracie“ (s. 132). Zatímco s první částí konstatování lze zřejmě bez větších problémů souhlasit, druhou může-

me problematizovat v tom smyslu, zda se jako důsledek populistického typu vládnutí slabiny (liberální) demokracie ještě víc neprohloubí. Nebo jestli je tento typ politiků nevyužije na úplné převzetí moci a nastolení jiného typu politického režimu než demokratického, což je obava, kterou nedávno formulovala například politická teoretička Nadia Urbinati (česky jako *Znetvořená demokracie: Mínění, pravda a lid*. Praha: Karolinum 2018).

Pasáží, které vedou k zamyšlení či polemice, však publikace Pavla Maškarince a Lukáše Novotného obsahuje víc. Bude jistě užitečné, stanou-li se základem širší odborné diskuse v rámci české politologické obce, případně také u laické veřejnosti, jelikož styl autorů je srozumitelný, čtivý a čtenářsky nepochybně atraktivní. Právě tato širší, občanská reflexe fenoménů v ní popisovaných a objasňovaných by byla přijatelným a vítaným osudem tohoto nejnovějšího akademického přírůstku v bohaté řadě politologických (a také sociologických) publikací o voličském chování a proměnách politických stran v našem geografickém prostoru.

Marián Sekerák

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., vydal

SVÉPOMOC V BYDLENÍ: MINULOST! / BUDOUCNOST...?

Tomáš Hoření Samec (ed.),
Ivana Balogová, Jan Blažek, Jan Lid Říšský,
Romana Marková Volejníčková,
Barbora Vacková

V posledních letech se stále častěji ozývá, že bydlení je finančně nedostupné; že především ve velkých městech rostou ceny bytů a domů a zvyšuje se nájemné.

Co dál? Jak tuto situaci řešit? Jednou z cest, byt rozhodně ne všespásnou, může být bydlení řešené svépomocí.

Autoři brožury představují historické podoby svépomocného bydlení z období 70. a 80. let 20. století, kdy bylo trpěnou praxí, která sice nekorespondovala se socialistickou ideologií, ale dokázala zajistit doplnění kapacit státního či podnikového bytového fondu pomocí družstevních bytů nebo individuálních rodinných domů.

Ukazují také potenciál svépomocného bydlení v současnosti; na to, jaký může mít ekologický a etický

přesah a jak jej lze prožívat a zakoušet, když se stanete svépomocným stavitelem. Začtete se s nimi a nalézejte inspiraci i pro vaši svépomocnou stavbu nebo založení vzájemně se podporujícího kolektivu stavitelů.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2019
28 s.

ISBN (print) 978-80-7330-359-4
ISBN (pdf) 978-80-7330-360-0

Publikace je volně ke stažení: <https://www.soc.cas.cz/publikace/svepomoc-v-bydleni-minulost-budoucnost>

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

KUTILSTVÍ: DROBNÁ MOZAIKA SVÉPOMOCNÉ TVORBY

Petr Gibas a kol.

Ačkoli se v zahraničí těší kutilství rostoucímu odbornému zájmu, v českém akademickém prostředí se mu prozatím nedostalo větší pozornosti. Kniha představuje výsledek snahy tuto mezeru alespoň částečně zaplnit a nabídnout

prvotní ucelený pohled na kutilství jako zajímavý fenomén a zároveň rozšířenou praxi se svěbytnou historií a bohatou přítomností. V českém prostředí jde tedy o první komplexnější pokus vymezit, co je kutilství, a nabídnout vhled do mnohohvrstevnaté a různorodé činnosti, které se věnují dnešní kutilové a kutilky.

Kniha sestává ze čtyř delších a více do hloubky jdoucích kapitol tematicky zaměřených na různé ohledy českého kutilství vzhledem k jeho minulosti i současnosti. Ty doplňuje několik kratších sond, jež mají za cíl upozornit na zajímavé, opomíjené, či překvapivé souvislosti kutilství. Kniha zároveň obsahuje řadu výroků – ať již od současných kutilů a kutilek, nebo z nejrůznějších kutilských časopisů a příruček – a kratších příběhů kutilek a kutilů či jejich výtvorů, jež mají za cíl dokreslit kolorit toho, co bylo a je kutilství. Citáty, příběhy, stejně jako dvě poslední kapitoly, pocházejí přímo z výzkumu, který tvoří nejen základ této knihy, ale také výstavy uspořádané v Retromuzeu Cheb na podzim roku 2019.

Kutilství: drobná mozaika svépo- mocné tvorby

Petr Gibas a kol.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2019
128 s.
ISBN 978-80-7330-357-0

**Sociologický ústav
Akademie věd ČR**

Publikace je k dispozici zdarma. Objednat ji lze prostřednictvím objednávkového formuláře na <https://www.soc.cas.cz/publikace/kutilstvi-drobna-mozaika-svepomocne-tvorby>.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako stati, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission – English edition:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at vanhuyse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Předplatné lze objednat online prostřednictvím služby SEND Předplatné, s. r. o., (<https://send.cz/>), případně e-mailem (send@send.cz) či telefonicky: 225 985 225. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: csr@soc.cas.cz. One issue costs €4.5 or \$5.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Contents

ARTICLES

RENÁTA TOPINKOVÁ, MARKÉTA ŠETINOVÁ: Age Homophily on a Czech Online Dating Site

JAKUB SEDLÁČEK: Digital Trace Data: The End of Empirical Sociology?

JITKA WIRTHOVÁ: Legitimising Educational Reforms: Strategic Documents and Competing Knowledge Regimes

JIŘÍ MERTL: 'You Have to Work and Obey': Prisons, the Suppression of Autonomy, and Responsibilisation of Persons in and Released from Prison

BOOK REVIEWS

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288

9 770038 028000 04